

ΤΑΚΗΣ ΚΟΥΦΟΠΟΥΛΟΣ

Ο
ΣΚΟΤΕΙΝΟΣ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΗΡΑΚΛΕΙΤΟ

ΑΘΗΝΑ 1993

γράμματα μνημόσυνα λήθης

Τον ΣΚΟΤΕΙΝΟ, γραμμένον το 1981 σε έναν απλό editor και τυπωμένο σε φτηνό κρουστικό εκτυπωτή, τον έστειλα τότε σε λίγους φίλους. Σήμερα, που διαθέτω πλήρη κειμενογράφο και ακριβό εκτυπωτή leizer, τον αντιγράφω και τον ξανατυπώνω, απολαμβάνοντας αυτά τα σύγχρονα διαβόλια της τεχνικής. Οι μόνες αλλαγές που έγιναν στο αρχικό κείμενο ήταν: Πρώτον η διόρθωση λαθών πληκτρολογήσεως, μορφοποιήσεως και σελιδοποιήσεως, (όσο εξελίσσονται τα ηλεκτρονικά μέσα γραφής που σου επιτρέπουν με ένα δύο εύκολα πατήματα κουμπιών να σβήνεις, να αλλάζεις, να αντιμεταθέτεις, -και άλλα πολλά- γράμματα και λέξεις και περιόδους, τόσο τρομακτικότερα φραστικά τέρατα μπορεί να προκύψουν (π.χ. το "είκοσι πέντε" να καταλήξει "είκοσιπέντε") και τόσο ο επαγγελματίας διορθωτής γίνεται περισσότερο αναγκαίος. Δεύτερον, η αλλαγή λίγων λέξεων που ξένισαν μερικούς φίλους, (όπως το επίθετο "ζωοφθόρος", στη φράση "ο ζωοφθόρος πόλεμος", που ενθουσίασε έναν φίλο μου συγγραφέα, μέχρι τη στιγμή που του είπα ότι το επίθετο, όμως, έχει χρησιμοποιηθεί από τον Γρηγόριο τον Ναζιανζηνό με την σημασία του "κτηνοβάτη". Το άλλαξα για ν' αποφύγω τους "ζωοφθόρους λεκτικούς πολέμους των συγγραφέων"). Κατά τα άλλα, οι απόψεις μου, τόσο για τον Ηράκλειτο όσο και για τα γενικότερα θέματα που θίγονται στο κείμενο, και που ίσως αυτές υπήρξαν (χωρίς να το αντιληφθώ) η αιτία της συγγραφής του βιβλίου, παραμένουν.

Ιούνιος 1993

T. K.

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ

Το βιβλίο αυτό δεν αποτελεί πραγματεία για τον Ηράκλειτο. Είναι απλώς οι σημειώσεις που κρατούσα κάθε φορά που διάβαζα κάποιο απόσπασμα, συνεπώς παρουσιάζει τις δικές μου ανακλαστικές αντιδράσεις στο βαθύτατο ερέθισμα του ηρακλείτειου λόγου.

Με τα μεγάλα κείμενα δεν τελειώνεις ποτέ. Στον Ηράκλειτο έρχομαι και ξανάρχομαι -και θα ξανάρχομαι- όσο μπορώ να σκέφτομαι. Γι' αυτό και οι σημειώσεις αυτές δεν έχουν τελειώσει. Ό,τι παρουσιάζεται εδώ είναι ό,τι είχε συμπληρωθεί μέχρι το καλοκαίρι του 1985. Έκτοτε έχουν εκδοθεί πολλά βιβλία για τον Ηράκλειτο και μερικά πολύ καλά, (όπως το αξιόλογο βιβλίο του Ν. Ρούσσου Ηράκλειτος, του οποίου ήξερα μόνο την έκδοση Καραβία του 1971)

Στις σημειώσεις μου, η μετάφραση κάθε αποσπάσματος έχει την μορφή συμφύρματος από επιγραφόμενες, υπογραφόμενες και διαγραφόμενες λέξεις, οριζόντιες, λοξές, με μολύβι και στυλό διαρκείας. Για την έκδοση αυτή διαλέγω από τα συμφύρματα μερικές εκδοχές, που τις αποκηρύσσω προκαταβολικά. Αν δεν τις αφαιρώ τελείως, αφήνοντας μόνο τα πρωτότυπα αποσπάσματα και τα σχόλια, είναι γιατί, εντούτοις, πετυχαίνουν δύο στόχους. Πρώτον, καταδείχνουν πως ο μεγάλος λόγος, ακόμη κι αν αποτελείται από λίγες λέξεις, είναι αμετάφραστος. (Όταν μιλάμε για μεγάλο λόγο, οι ειδολογικές διακρίσεις σε ποιητικό λόγο, πεζό, στοχαστικό κ.ά, δεν έχουν νόημα). Και δεύτερον, μην ικανοποιώντας τον αναγνώστη, τον υποκινούν να διαβάσει τα αποσπάσματα στο πρωτότυπο Φτάνοντας όμως εδώ ο αναγνώτης θα εισπράξει και τρίτο όφελος:

Απορρίπτοντας τις δικές μου μεταφράσεις, και γοητευμένος απ' τον Ηράκλειτο, θα επιχειρήσει, άθελά του, κάποιες δικές του. Δεν έχει σημασία αν θα πετύχει καλύτερο αποτέλεσμα. Σημασία έχει πως θα εκπλαγεί ανακαλύπτοντας ότι η γλώσσα μας, είκοσι πέντε αιώνες τώρα παραμένει ίδια, και ότι αν εμφανίζονται κάποιες αποκλίσεις στη σύνταξη και κάποιες αλλαγμένες -όχι διαφορετικές- λέξεις, παρόμοιες διαφορές υπάρχουν και στη σημερινή γλώσσα μας, μεταξύ, ας πούμε, ενός ηπειρώτη βοσκού και ενός κρητικού βρακοφόρου.

Από τα προηγούμενα φαίνεται πως οι σημειώσεις αυτές δεν θα βοηθήσουν τους φιλόσοφους, τους φιλόλογους, και τους ειδικούς ηρακλειτιστές. Θα βοηθήσουν -ίσως- τον μέσο σκεπτόμενο άνθρωπο, που -όπως κι εγώ- παγιδευμένος στον λαβύρινθο των σκοτεινών λόγων του Ηράκλειτου, αντί να αναζητά μιαν έξοδο για να γλυτώσει απ' αυτόν, σιγά σιγά εκθαμβούται, εκλαμπρύνεται, και τελικά κατασκηνώνει μέσα του.

Δεν μου αρέσουν οι κουρεμένες λέξεις του μονοτονικού συστήματος. Δεν λέω ότι το μονοτονικό είναι λάθος και το πολυτονικό σωστό -και τα δύο είναι λάθος. Λέω απλώς δεν μου αρέσει -είναι ζήτημα προσωπικής αισθητικής και συνήθειας. Δυστυχώς, το μοναδικό πρόγραμμα συντάξεως κειμένου που διέθετα, για επαγγελματική χρήση (ουσιαστικά, ένας editor), όταν αρχικά ανέγγραφα τις σημειώσεις μου και τις έστειλα σε μερικούς φίλους, τόνιζε μόνο με οξεία. Έτσι, υποχρεωτικά, εκσυγχρονίστηκα. Βέβαια, το αρχαίο κείμενο ήταν αδύνατον να το αντικρίσω εν χρώ, γι' αυτό και έφτιαξα δικό μου πρόγραμμα, με το οποίο ο εκτυπωτής μου (κοινός, της αγοράς), τύπωνε ψιλή οξεία και δασεία οξεία (η ψιλή περισπωμένη και η δασεία περισπωμένη δυστυχώς δεν προγραμματίζονταν). Ήταν όμως τόσο σύνθετη και χρονοβόρα η αναγραφή των εντολών σε κάθε θέση τονισμού, που πολλές φορές κατέφυγα -όπως και για την ψιλή περισπωμένη και την δασεία περισπωμένη- στη χειρογράφηση.

Στον συλλαβισμό αυθαιρετώ, άλλοτε από ανάγκη (ο υπολογιστής δεν έχει ευελιξία), άλλοτε διασκεδάζοντας με τους σύγχρονους κανόνες (π.χ. ει-σέχω, α-ντί κ.λπ).

Τα αποσπάσματα αριθμώ όπως άρχισα να τα μελετώ, από ένα παλιό βιβλίο του Wheelwright (Atheneum, New York 1964), με τα σχόλια του οποίου και διαφώνησα τελείως -στάθηκε και αυτό μια από τις αιτίες που με ώθησε να σημειώνω τα δικά μου. Η κατάταξη σε ενότητες θεμάτων, που γίνεται σε πολλά βιβλία, προϋποθέτει πως έχουμε αντιληφθεί πλήρως την έννοια κάθε αποσπάσματος. Εγώ δεν την έχω αντιληφθεί.

Επειδή οι σημειώσεις γράφτηκαν, ή συμπληρώθηκαν, κατά αραιά χρονικά διαστήματα, μερικές σκέψεις, ή και παρατηρήσεις επαναλαμβάνονται. Τις αφήνω να μου θυμίζουν τις αντίστοιχες συνθήκες και ημερομηνίες.

Απρίλιος 1991

T. K.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΚΥΡΙΑΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ	xix
ΣΑΝ ΕΙΣΑΓΩΓΗ	xxi
ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ	37
ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ	241
ΠΗΓΕΣ	245
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ	283
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΧΩΡΙΩΝ	327
ΛΕΞΙΛΟΓΙΟ	339
ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΙΕΣ	349

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΚΥΡΙΑΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

- Αξελός Κ. Αξελός, Ο Ηράκλειτος και η Φιλοσοφία,
Εξάντας 1974
- Barnes J. Barnes, Presocratic Philosophers, Routledge and
Kegan Paul, London 1982
- Battistini Y. Battistini, Trois Presocratique, Gallimard 1968
- Bollack J. Bollack, H. Wismann, Heraclite ou la separation,
Les Edition des Minuit, 1972
- Burnet J. Burnet, Early Greek Philosophy, 4η Εκδ. Adam
and Charles Black, London 1975
- DK H. Diels, Die Fragmente der Vorsokratiker, Επιμ.
W. Kranz, 16η Εκδ. Weidmann 1972
- Dox. H. Diels, Doxographi Graeci, Berolini, 1965
- Frankel H. Frankel, Early Greek Poetry and Philosophy, Μετ.
M. Hadas και J. Willis, A Helen and Kurt Wolff
Book, New York 1975
- Guthrie W.K.C. Guthrie, A History of Greek Philosophy
Cambridge 1977
- Heidegger M. Heidegger, An Introduction to Metaphysics
Trans. R. Manheim, New Have 1959. Ελλ. Μετ. Χ.
Μαλεβίτση, Δωδώνη 1973

Kahn	C.H. Kahn, The art and thought of Heraclitus, Cambridge 1979
Kirk	G.S. Kirk, Heraklitus, The Cosmic Fragments, Cambridge 1978
K.R.	G.S. Kirk, J.E. Raven και M. Schofield, The Presocratic Philosophers, 2η Εκδ. Cambridge 1983
M ή Marc.	M. Marcovitch, Heraclitus Merida 1967
Πούσσος	E.N. Πούσσος, Ηράκλειτος, Καραβίας 1971
Voilquin	J.Voilquin, Les penseurs grecs avant Socrate, Flammarion 1964
Wheelwright	P. Wheelwright, Heraclitus, Atheneum New York 1965

Η πληρέστερη βιβλιογραφία για τον Ηράκλειτο υπάρχει στον Marc. και για τους προσωκρατικούς, στον Barnes.

(Γράφω με ελληνικούς χαρακτήρες τα ξένα ονόματα που έχουν ήδη καθιερωθεί εξελληνισμένα στην βιβλιογραφία, όπως Χαϊντέγκερ, και με λατινικούς χαρακτήρες τα υπόλοιπα. Γιατί το όνομα Κέρκ, ή Μπολάκ, δεν σημαίνει τίποτα για τον έλληνα αναγνώστη και ούτε θα τον βοηθήσει να αναζητήσει σε μια βιβλιοθήκη, ή να παραγγείλει, τα βιβλία των Kirk και Bollack.)

ΣΑΝ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αναφερόμαστε συνήθως στους προσωκρατικούς όπως στους φιλοσόφους οποιασδήποτε άλλης χρονικής περιόδου, λησμονώντας την ιδιομορφία τους, ακριβώς εκείνη που καθιερώνει, μέσα στην ιστορία του πνεύματος, την μοναδικότητά τους. Λησμονώντας δηλαδή πως αν οι κατοπινοί φιλόσοφοι διαφέρουν μεταξύ τους στην προβληματική, την αξιωματική, ή την συλλογιστική τους, δηλαδή στην θεωρία τους, οι προσωκρατικοί είναι εκείνοι που πρώτοι δημιούργησαν θεωρία. Και είναι άδικο για κείνους και μωρό για μας, να συγκρίνουμε τον εφευρέτη του τροχού με τον εφευρέτη του επίσωτρου, όσο και αν αυτό, στις πρακτικές καθημερινές μας εφαρμογές, αρτιώνει τον τροχό και τον αξιοποιεί.

Σήμερα, που αποκομμένοι πια οριστικά από τον προγονικό μύθο ταξιδεύουμε στα ταραγμένα νερά της πνευματικής μας περιπέτειας μ' ένα λίγο πολύ ασφαλές σκαρί, είναι δύσκολο να φαντασθούμε το θάρρος και την αποφασιστικότητα -αλλά και την απελπισία- εκείνων, που πρώτοι θεληματικά απογαλακτίστηκαν από τον μυθικό μαστό, και βούτηξαν ανέκκλητα μέσα σ' αυτά τα σκοτεινά νερά, πιασμένοι σ' έναν κορμό δέντρου. Βέβαια, η εγκατάλειψη του μύθου, εξεταζόμενη ιστορικά, δεν ήταν ούτε απρόοπτη ούτε παράδοξη. Προέκυψε φυσιολογικά, ως αποτέλεσμα των συνταρακτικών στοιχείων, λατρευτικών εθιμικών ακόμη και γλωσσικών, που αποκάλυψαν οι μετακινήσεις των ελληνικών πληθυσμών μετά το 1000 π.Χ., από την Μαύρη θάλασσα και την Προποντίδα, ως την Ασία, την Αφρική, την Γαλατία και την Ισπανία. Ακόμη κι αν στο μέλλον, εξερευνώντας το διάστημα, βρεθούμε μπρος σε όντα τελείως διαφορετικά από μας, η έκπληξη και η ταραχή μας δεν θα μπορέσει να συγκριθεί με εκείνη των αρχαίων

προγόνων μας στα μακρινά τους αυτά ταξίδια. Γιατί τώρα είμαστε προετοιμασμένοι να δεχτούμε οποιαδήποτε αποκάλυψη, προετοιμασμένοι και ψυχολογικά και ηθικά ακόμη και γλωσσικά -τον κώδικα που θα χρησιμοποιήσουμε για συνεννόηση με αυτά τα όντα τον εκπέμπουμε ήδη. Ο κλωνισμός όμως που υπέστη ο προκλασικός έλληνας όταν διαπίστωσε πως ο πρώτος ανώνυμος αιγύπτιος και ασιάτης ιερέας, ή μάγος, υπερείχε σε ικανότητες, όχι μόνο από τους δικούς του μεγάλους ήρωες, αλλά και από πολλούς θεούς, και ότι σε σύγκριση με τις ξένες τρομακτικές και παντοδύναμες θεότητες ο δικός του Όλυμπος έμοιαζε με παιδική σύναξη, δεν ήταν μόνο ψυχολογικός και ηθικός. Ήταν κλωνισμός υπαρξιακός. Γιατί στον μύθο είχε επενδύσει ολόκληρο τον εαυτό του.

Όταν η απορία γίνεται αμφιβολία και η αμφιβολία αγωνία, τότε ανακαλύπτεται ο στοχασμός. Ο μύθος, που είχε εδραιώσει την κοσμική δικαιοσύνη και τάξη και στάθηκε θερμός σύντροφος και καταφύγιο του ανθρώπου τις πρώτες νύχτες της μοναξιάς και του φόβου, είχε πια εκπληρώσει τον σκοπό του και, όπως συμβαίνει με κάθε τι μέσα στον κόσμο που δεν έχει πια προορισμό, όδευε προς τον θάνατό του. Η Τραγωδία και η Κωμωδία απεικονίζουν και ληξιαρχούν αυτόν τον θάνατο: Τα ερωτήματα και οι αντιφάσεις προβάλλονται με δέος στον Αισχύλο, κορυφώνονται στο Σοφοκλή και εκρήγνυνται κατακερματίζοντας τον μύθο στον Ευριπίδη και τον Αριστοφάνη.

Ο θάνατος λοιπόν του μύθου ήταν φυσικό επακόλουθο. Εκείνο που δεν ήταν καθόλου φυσικό επακόλουθο και που γι' αυτό πιστώνεται ολόκληρο στους προσωκρατικούς, είναι ότι αντικατέστησαν τον μύθο που πέθαινε με τον λόγο. Γιατί ο λόγος δεν ήταν ούτε η μοναδική ούτε η αναγκαία επιλογή. Όταν στα Μικρασιατικά παράλια αρθρώνονται οι πρώτες φυσιοκρατικές εκδοχές, στο άλλο μέρος του τότε πολιτισμένου κόσμου, την ανατολή, ζούνε ο Ζωροάστρης και ο Λάο Τσε, γράφονται στην Ινδία οι τελευταίες Ουπανισάδες και ο Δευτεροησαίας στο Ισραήλ. Εκεί

η επιλογή είναι διαφορετική: η ενδοσκόπηση, ο εσωτερικός μονόλογος και ο διαλογισμός. Αν η ελληνική επιλογή υπήρξε η καλύτερη είναι αδύνατο να το πούμε -τουλάχιστον εφόσον ενυπάρχουμε σ' αυτό το σύστημα. Γιατί τα αξιολογικά μας κριτήρια ανήκουν σ' αυτό, ενώ η ερώτηση ανήκει στο "περιέχον" άλλο. Ήταν όμως αναμφισβήτητα, κρινόμενη ιστορικά, η πιο περιπετειώδης και φυσικά η περισσότερο επώδυνη. Λίγα χρόνια αργότερα ο λόγος θα εκφυλιστεί στην μια του μόνο διάσταση, τον λεγόμενο "ορθό" λόγο, και ο άνθρωπος θα χάσει τη μοναδική ευκαιρία της ιστορίας του να καταλύσει τις διαστάσεις του, θα μείνει εγκλωβισμένος στον σωματομετρικό του κόσμο, προσκολλημένος σε μιαν αρχή ταυτότητας και έναν νόμο αιτιότητας, καλώντας πια ελευθερία του την δυνατότητά του ν' αυτοκτονεί. Δυόμισι χιλιάδες χρόνια περιπέτειας λόγου, και το σοβαρότερο συμπέρασμά μας είναι η διαπίστωση πως "για όσα δεν μπορεί να μιλά κανείς, γι' αυτά πρέπει να σωπαίνει".

Η σκέψη, στη φυσιολογική της εξέλιξη, είναι αναρριχητική. Κάθε ιδέα εκτρέφεται και προβάλλει σαν εκβλάστημα πάνω στον κορμό μιας προηγούμενης, κι αυτή με τη σειρά της γίνεται ο κορμός που πάνω του θα εκτραφεί το εκβλάστημα της επόμενης. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα εκβλαστήματα δεν είναι ούτε χρονικά ούτε λογικά -και πολύ περισσότερο αξιολογικά- διάδοχα. Πολλές φορές η αναπαραγωγή διακόπτεται σε μια θέση και εμφανίζεται σε κάποια άλλη από καιρό ξεχασμένη. Πάντα όμως με τάση κατακόρυφης ανέλιξης. Αυτά όλα είναι αυτονόητα και γνωστά, γι' αυτό και το ερώτημα προβάλλει ακόμη περισσότερο οξύ και δυσαπάντητο: Πάνω σε ποιους στοχασμούς εκβλάστησε η προσωκρατική σκέψη; Ποια προηγούμενα κείμενα την ενέπνευσαν; Είναι γεγονός ότι η πρώτη αντικομφορμιστική και αρνησική πνευματική δραστηριότητα εκδηλώνεται στην ποίηση, όταν ο Αρχίλοχος την κατεβάζει από τον επικό Όλυμπο στον βρώμικο καθημερινό δρόμο. Η ποίηση όμως του Αρχίλοχου έχει

περισσότερο θυμικό χαρακτήρα. Διακωμωδεί, γελοιοποιεί, ή σαρκάζει ανθρώπινες σχέσεις και εσμούς, χωρίς να δύναται να τους υπερβεί, όπως η τραγωδία.

Η σκέψη, στην φυσιολογική της εξέλιξη, είναι πράγματι αναρριχητική, όμως αν ο κόσμος από την στιγμή που δημιουργήθηκε εξελισσόταν φυσιολογικά, σύντομα θα είχε καταντήσει ένα απέραντο τέλμα που θα το τάραζε μόνο ο ρυθμικός ανθρώπινος κοασμός. Στην πραγματικότητα τίποτα δεν είναι φυσιολογικό, τίποτα αναγκαίο, και ιδίως τίποτα προβλέψιμο. Η ευταξία και η ευρυθμία των φαινομένων, των φυσικών φαινομένων και των γεγονότων, αποκαλύπτουν μόνο τα χαρακτηριστικά της αντιληπτικής μας δυνατότητας, δηλαδή την ευταξία και ευρυθμία της λογικής μας συγκρότησης. Στην πραγματικότητα ο κόσμος μάς αγνοεί, δεν είναι ούτε στατιστικά προβλέψιμος, προχωρεί με saltus (παρά τις αντιρρήσεις του σοφού), με ασυνέχειες, με ανώμαλα σημεία. Ίσως, σε κάποιο άλλο σύστημα αναφοράς όλα να είναι συνεχή και ομαλά, με έστω μόνο σημεία καμπής, όμως αυτό δεν έχει καμιά σημασία εφόσον αυτό το σύστημα μας είναι απρόσιτο.

Οι ιδέες λοιπόν επωάζονται μέσα σε προηγούμενες χρόνιες πολλά, ξαφνικά σπάζουν το κέλυφος και ξεπετιούνται. Όμως μερικές φορές οι νεοσσοί παρουσιάζουν απρόσμενες μορφολογικές διαφοροποιήσεις, τα εκβλαστήματα δεν ανυψώνονται κατακόρυφα αλλά γυρίζουν στα πλάγια, πολλές φορές στρέφονται προς τα κάτω, φτάνουν πάλι στο χώμα, αποκόπτονται από τον μητρικό κορμό και σχηματίζουν νέες παροικίες. Αυτές οι μεταλλακτικές διαφοροποιήσεις μετρούν την ιστορία του κόσμου. Θα τις ονομάζω "αντιστροφές", γιατί είναι τα ανώμαλα σημεία -τα σημεία ανακάμψεως πρώτου είδους, όπως λένε στα μαθηματικά-, στα οποία το γεγονός καταρρέει και σφηνώνεται με ένα μέγιστο ταχύτητας. Γι' αυτό και η αντίρρησή μου στις σχετικές γενικεύσεις του Thom είναι ότι οι καταστροφές δεν συμβαίνουν σε τοπικά

ακρότατα, όπου το γεγονός παλινδρομεί με βαθμιαία απόσβεση της ταχύτητάς του και εντέλει ισορροπεί σε απόλυτη χαλάρωση, αλλά σε σημεία ανακάμψεως, όπου καταρρέει με συνεχώς αυξανόμενη ταχύτητα, για να σφηνωθεί επώδυνα, σε δεσμευμένη ακινησία. Οι δυναμικές αυτές καταρρεύσεις είναι σχεδόν τελεσίδικες, (ενώ στα τοπικά ακρότατα δεν είναι), γιατί το διάνυσμα της ταχύτητας, που είναι κατακόρυφο, αναστέλλει κάθε προσπάθεια αποσφήνωσης.

Φαίνεται πως μια τέτοια αντιστροφή, ας την πούμε "στοχαστική", συνέβη με τους προσωκρατικούς (η επόμενη, η "κοπερνίκεια", γίνεται είκοσι τρεις αιώνες αργότερα και η τρίτη, η "αλογική", είναι αυτή που ζούμε τώρα). Δύο είναι τα ουσιαστικά κοσμικά χαρακτηριστικά που αποκαλύπτει αυτή η αντιστροφή. Πρώτον η δομική συμπαγία: Παρά τη μορφική του ποικιλία (για την οποία ο μύθος ήταν υποχρεωμένος να παρατάξει ένα πλήθος θεών και δαιμόνων), ο κόσμος αποτελείται από ελάχιστα στοιχεία. Από αυτά δημιουργείται και διαμορφώνεται και σ' αυτά πάλι καταλήγει. Δεύτερον, η λειτουργική συνέπεια: Ο κόσμος υπακούει σε ορισμένους νόμους που καθορίζουν την τωρινή και την μελλοντική του κατάσταση, (στην κορυφή η σχέση αιτίας και αιτιατού), νόμους που κανείς δεν μπορεί να αλλάξει. Έτσι, ο κόσμος παύει να είναι το παρεμπίπτον προϊόν κάποιων θεϊκών περιπτώσεων και ο άνθρωπος πανηγυρίζει και απολαμβάνει την ελευθερία που του χαρίζει η αιτιότητα. Μερικούς αιώνες μετά, ο ίδιος άνθρωπος θα θρηνεί πικρά για την ελευθερία που του στερεί αυτή η αιτιότητα.

Η αντιστροφή αρχίζει ουσιαστικά με τον Φερεκύδη τον Σύριο, που αποτελεί ίσως το περισσότερο έκδηλο παράδειγμα της αγωνίας του λόγου να αποκοπεί απ' τον μύθο. Λένε πως έγραψε, γύρω στα μέσα του 6ου π.Χ. αιώνα, ένα βιβλίο με τίτλο Πεντέμυχος ή Επτάμυχος, που άρχιζε έτσι: **Ζᾷς μὲν καὶ Χρόνος ἦσαν ἄει καὶ Χθονίη [...]**¹ τὸν δὲ Χρόνον ποιῆσαι ἐκ τοῦ γόνου ἑαυ-

τοῦ πῦρ καὶ πνεῦμα καὶ ὕδωρ [...] ἐξ ὧν ἐν πέντε μυχοῖς διηρημένων πολλὴν ἄλλην γενεάν συστήναι θεῶν²... (Ο Ζάς ο Χρόνος και η Χθονή υπήρχαν πάντοτε [...] ο Χρόνος "εποίησε" (γέννησε;) από το δικό του σπέρμα την Φωτιά το Πνεῦμα και το Νερό [...], από τα οποία, αφού χωρίστηκαν σε πέντε μυχοῦς, δημιουργήθηκε πολυάριθμη γενιά θεῶν...). Πέρα από τις ετυμολογικές συζεύξεις (Ζας-Ζευς, Χρόνος-Κρόνος, Χθονή-Γη), που αποτελούν ίσως την πρώτη απόπειρα έρευνας της γλώσσας, είναι χαρακτηριστικό ότι: α) Με την δήλωση πως ο Ζας ο Χρόνος και η Χθονή υπήρχαν πάντοτε, παρακάμπτεται η λογική αυθαιρεσία της Ησιοδικής κοσμογονίας "Πρώτα γεννήθηκε το Χάος". Ο Ησιόδος και οι συγκαίρινοί του δεν ενοχλούνταν από αυτή την εκ του μηδενός γέννηση, ο Φερεκύδης όμως αισθάνεται την ανάγκη μιας ορθολογικής ερμηνείας. β) Ο Ζας ο Χρόνος και η Χθονή είναι αιώνιες αρχές αλλά ο θεϊκός κόσμος δημιουργήθηκε από τα τρία στοιχεία, την φωτιά τον αέρα και το νερό, που γέννησε αυτογονιμοποιούμενος ο Χρόνος. Είναι η πρώτη φορά που γίνεται απόπειρα αναγωγής της δημιουργίας σε πρωτογενή υλικά στοιχεία, άσχετα αν από αυτά γεννιούνται οι θεοί και όχι ο φυσικός κόσμος, - για τον οποίο ο Φερεκύδης επιφυλάσσει μια ποιητικότερη όσο και συμβολικότερη γέννηση³. Γι' αυτό και ο Αριστοτέλης που ιχνογραφεί την ιστορία της φιλοσοφίας, πριν βάλει τον Θεόφραστο να την γράψει, (μέσα σε τρεις ή τέσσερις αιώνες η πρωτογέννητη φιλοσοφία συμπληρώθηκε σφραγίστηκε και ιστορήθηκε), τον κατατάσσει στους μισοθεολόγους⁴. Οπωσδήποτε, το πρώτο βήμα έχει γίνει, ο ορθός λόγος ανακάλυψε την δύναμή του και τίποτα πια δεν μπορεί να τον συγκρατήσει. Ορμά ακάθεκτος ανατρέποντας και κατατέμνοντας ό,τι βρει μπροστά του, αδιαφορώντας για τις συνέπειες της ενέργειάς του, τόσο σ' εκείνο που κατατέμνει για να ερευνήσει όσο και στον ίδιο τον εαυτό του. Αυτή η ορθολογική θύελλα σαρώνει τον πνευματικό μας κόσμο είκοσι πέντε αιώνες τώρα.

Ωστόσο, στην επίσημη ιστορία της φιλοσοφίας, πρώτος ο Θα-

λής αρνήθηκε την μυθολογική άποψη της προέλευσης του κόσμου και προσπάθησε να δώσει μια φυσική ερμηνεία της δημιουργίας του. Η πρότασή του ήταν πως ο κόσμος προήλθε από το νερό, λαβών **ἴσως τὴν ὑπόληψιν ταύτην**, λέει ο Αριστοτέλης⁵, και από το γεγονός ότι η τροφή είναι υγρή καθώς και το σπέρμα. Φαίνεται πως μέσα στην πολυπραγμοσύνη του⁶ ο Θαλής δεν βρήκε τον χρόνο να γράψει τις απόψεις του, κι έτσι το πρώτο γνωστό φιλοσοφικό βιβλίο ανήκει στον Αναξίμανδρο, μαθητή και ίσως συγγενή του. Δυστυχώς, από το βιβλίο αυτό δεν σώθηκαν παρά λίγες φράσεις⁷ που μεταδίδει ο νεοπλατωνικός Σιμπλίκιος, και που σύμφωνα με τις οποίες αρχή των όντων θεωρείται το άπειρον, μήτε το **ὔδωρ μήτε ἄλλο τι**⁸. Κατά άλλες, νεότερες απόψεις, ο Αναξίμανδρος εννοούσε με το άπειρο μια αγέννητη και άφθαρτη ύλη που γέμιζε ολόκληρο τον χώρο, η οποία και δημιούργησε όλα τα γνωστά στοιχεία⁹. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι πρώτοι προσωκρατικοί, απαδημένοι από τον μυθικό πολυαρχισμό, καταφεύγουν σε μονιστικές λύσεις, όπως συμβαίνει και με τον τρίτο Μιλήσιο και μαθητή του Αναξίμανδρου, τον Αναξίμενη, που προτείνει ως πρώτο στοιχείο τον αέρα (πνεύμα).

Μετά τους τρεις Μιλήσιους η σκυτάλη της πρωτοπόρας αναζήτησης περνά από την Ιωνία, που είναι η ανατολική άκρη του ελληνικού κόσμου, στην Κάτω Ιταλία, την δυτική, με τον Πυθαγόρα και τον Ξενοφάνη. Και οι δύο γεννήθηκαν και μεγάλωσαν στην ανατολή, ο Πυθαγόρας (σχεδόν ομήλικος του Αναξίμενη) στην Σάμο και ο Ξενοφάνης (δέκα περίπου χρόνια νεότερος) στον Κολοφώνα, έζησαν όμως και σταδιοδρόμησαν στη δύση.

Ο Πυθαγόρας είναι η μεγαλοπρεπέστερη μορφή του αρχαίου κόσμου, πανεπιστήμων και παντογνώστης -ο Ηράκλειτος τον ειρωνεύεται γι' αυτό-, με αναμφισβήτητο πνευματικό και ηθικό κύρος. Εντούτοις δύσκολα κατατάσσεται στη σειρά των ερευνητών του πνεύματος, γιατί δεν έχει εκείνο που κυρίως χαρακτηρίζει τους ερευνητές, την αγωνία της αναζήτησης. Γνωρίζει τα πάντα εξαρ-

χής, από τα περισσότερο ευτελή, όπως το τι πρέπει ή δεν πρέπει να τρώει κανείς και το πότε πρέπει να έχει σεξουαλικές επαφές¹⁰, μέχρι τα περισσότερο σπουδαία, όπως τι είναι **αἱ μακάρων νῆσοι, ἥλιος καὶ σελήνη [...]** **τὶ τὸ δικαιοτάτον [...]** **τὶ τὸ σοφώτατον**¹¹. Ἐχει ιδρύσει σχολή, τον "Σύλλογο", με εσωτερικούς μαθητές, γυναίκες και άντρες, που ακολουθούν αυστηρότατο ημερήσιο πρόγραμμα και που διδάσκονται τα μυστικά του κόσμου και της ζωής, ενώ συγχρόνως ασκούνται σωματικά και πνευματικά ώστε να φτάσουν στην "κάθαρση", δηλαδή την απαλλαγή της ψυχής από την σειρά των διαδοχικών μετενσαρκώσεων και την επανείσοδό της στην θεϊκή μακαριότητα. Ο Πυθαγόρας δεν αισθάνεται την ανάγκη να αναλύσει ή να τεκμηριώσει αυτά που λέει, απλώς τα αποκαλύπτει. Είναι μεσσίας όχι φιλόσοφος, συνομιλεί με τον ποταμό Νέσσο¹², οι μαθητές του πιστεύουν πως είναι ο ίδιος ο Απόλλων¹³, εντέλει είναι το **τρίτον ἄλλο** δίδοδο του αινίγματος **ἄνθρωπος δίπος ἐστὶ καὶ ὄρνις καὶ τρίτον ἄλλο**, που αναφέρει ο Ιάμβλιχος¹⁴, και που κυκλοφορούσαν οι Πυθαγόρειοι για τον δάσκαλό τους.

Ο Ξενοφάνης, ο ιδρυτής της Ελεατικής σχολής, είναι επίσης πολυμαθής και πολύπειρος. Διαθέτει κάποια "βιβλιογραφία", τα κείμενα του Αναξίμενη και του Αναξίμανδρου, κοντά βέβαια και οι θεωρίες του Πυθαγόρα, ακούει στις χώρες που περνά μεταναστεύοντας από την Ιωνία στην Κάτω Ιταλία διάφορες θεωρίες, έχει γνωρίσει τον Αισχύλο και τον Επίχαρμο, -κι ίσως γι' αυτό επανέρχεται στον στιχουργημένο φιλοσοφικό λόγο-, και ιδίως έχει εισπράξει την πρώτη απογοήτευση: η γεμάτη νεανική ορμή έφοδος του πνεύματος να συλλάβει και να αποκαλύψει την ουσία του κόσμου, που στην αρχή φάνηκε τόσο εύκολη, δεν τελεσφόρησε. Ούτε το νερό του Θαλή, ούτε το άπειρο του Αναξίμανδρου, ούτε ο αέρας του Αναξίμενη ικα νοποίησαν τις απορίες του. Το σαράκι της αμφιβολίας και του σκεπτικισμού κάνει την πρώτη του εμφάνιση: "κανείς δεν ξέρει ούτε και θα μάθει για τους θεούς και

εμφάνιση: "κανείς δεν ξέρει ούτε και θα μάθει για τους θεούς και για όσα λέγω¹⁵ [...] οι θεοί δεν μας τα αποκάλυψαν¹⁶ [...] εάν δεν είχε φτιάξει ο θεός το μέλι οι άνθρωποι θα νόμιζαν τα σύκα τα πιο γλυκά"¹⁷. Η δύναμη και η πρωτοβουλία επιστρέφει στο θείο, μόνο που αυτό δεν έχει την ομηρική πολυπροσωπία, "ο θεός είναι ένας καθόλου όμοιος με τους θνητούς ούτε στο σώμα ούτε στο πνεύμα¹⁸, [...] αγέννητος¹⁹, [...] ακίνητος²⁰", **οὔλος ὄρᾱ, οὔλος δὲ νοεῖ, οὔλος δὲ τ' ἀκούει**²¹. Η θεολογία εισέρχεται στο προσκίνιο, προς το παρόν στην άκρη του προσκίنيου, δίπλα στον εξελληνισμένο ορφικό μυστικισμό του Πυθαγόρα. Θα ακολουθήσει ο σχετικισμός του Παρμενίδη, ο αρνητισμός του Ζήνωνα, και η ιρασιοναλιστική δύση θα απωθήσει την ρασιοναλιστική ανατολή στο μισό της σκηνής. Από δω και πέρα και για πολύν καιρό, δύση και ανατολή, αλλάζοντας θεωρητικά ενδύματα, θα μάχονται σώμα με σώμα για την κατάληψη ολόκληρης της σκηνής. Στην εξέλιξη της προσωκρατικής σκέψης ο Ξενοφάνης δεν αποτελεί αναχρονισμό ή οπισθοδρόμηση, αλλά έκκληση στον καλπάζοντα νεανικό ορθολογισμό για αυτοσυγκράτηση και περίσκεψη.

Αυτή είναι η κατάσταση όταν εμφανίζεται ο Ηράκλειτος. Στοιχεία για την ζωή του έχουμε κυρίως από τον Διογένη τον Λαέρτιο, και ελάχιστες μόνο συμπληρώσεις από τον Στράβωνα, τον Κλήμη τον Αλεξανδρέα και τον Θεμίστιο. Ο Διογένης όμως γράφει τον τρίτο αιώνα μ.Χ. (ο Στράβων στις αρχές του πρώτου, ο Κλήμης στις αρχές του δεύτερου και ο Θεμίστιος τον τέταρτο αιώνα), και είναι σχεδόν αδύνατον να ξεχωρίσουν, στο κείμενό του, τα γεγονότα από τις εικασίες και τα μυθολογήματα που ενσωματωμένα σωρεύτηκαν γύρω από το πρόσωπο του Ηράκλειτου, ως φυσικές βέβαια αντιδράσεις στις καινοτόμες απόψεις και διατυπώσεις του. Γεννήθηκε το 540 ή 530 π.Χ. στην Έφεσο, που ήταν η διασημότερη πόλη της Ιωνίας, για τον πλούτο της, τον ναό της Αρτέμιδας (που η ιστορία κατατάσσει μεταξύ των επτά θαυμάτων), και τους ποιητές της, τον Καλλίνο και ιδίως τον Ιπ-

πώνακτα. Φαίνεται πως πράγματι ανήκε σε βασιλική οικογένεια με γενάρχη τον Άνδροκλο²², γιο του Κόδρου και αρχηγό των αποίκων της Εφέσου, και ότι παραχώρησε στον αδελφό του το βασιλικό του αξίωμα. Βέβαια η μοναρχία είχε πια καταργηθεί στην Έφεσο, αλλά η οικογένεια του Ηράκλειτου διατηρούσε ακόμη τον τίτλο και κάποια προνόμια (δες απόσπ. 72). **Θαυμάσιος ἐκ παίδων** (ξεχώρισε από παιδί) σημειώνει ο Διογένης²³, για να ικανοποιηθεί έτσι η παράδοση που θέλει όλους τους μεγάλους άνδρες σοφούς από νηπιακής ηλικίας, -τον Βούδα και τον Ζωροάστρη μάλιστα από εμβρυακής, αφού ο πρώτος βγήκε από την μήτρα της μητέρας του περπατώντας, καθαρός και λάμπων, και ο δεύτερος, μόλις γεννήθηκε, έβαλε τέτοια δυνατά γέλια (προφανώς για τον κόσμο που αντίκρυσε), ώστε όλα τα κακά πνεύματα έντρομα εξαφανίστηκαν. Όταν ήταν νέος έλεγε πως δεν γνώριζε τίποτα, αλλά όταν μεγάλωσε, σε αντίθεση με την υποκριτική μετριοφροσύνη του μελλοντικού Σωκράτη, ισχυριζόταν πως γνώριζε τα πάντα. **Ἐδιδασμένον ἑμμεωτήτον** (αναζήτησα τον εαυτό μου) εξομολογείται ο ίδιος στο απόσπασμα 8, αλλά ο Διογένης παρανοεί την φράση και μεταδίδει πως όλα τα έμαθε μόνος του (**μαθεῖν πάντα παρ' ἑαυτοῦ**). Κατά τον ίδιο τρόπο παρανοεί την φράση και ο Kirk²⁴. Φυσικά εκείνη την εποχή μπορείς να είσαι πανεπιστήμων χωρίς να έχεις μαθητεύσει σε κάποιον. Οι φιλόσοφοι, οι μόνοι φορείς επιστήμης και γνώσης, μετριούνται στα δάχτυλα, και οι απόψεις τους μεταδίδονται από στόμα σε στόμα και συζητιούνται παντού, τόσο για την πρωτοτυπία τους όσο και γιατί είναι "απόψεις", δηλαδή εκδοχές γύρω από την γέννηση και την σύσταση του κόσμου διαφορετικές από εκείνες που μεταδίδει η μυθολογική παράδοση. Αυτές λοιπόν τις απόψεις τις έχει ακούσει, όπως λέει ο ίδιος (απόσπ. 7), αλλά δεν τις υιοθέτησε. Φαίνεται πως απέχει από κάθε πολιτική δραστηριότητα, απαυδημένος από την τότε πολιτική κατάσταση, μια διεφθαρμένη οχλοδημοκρατία. Πράγματι, ενώ η Έφεσος, όπως και όλες οι αποικίες της Μικράς Ασίας, βρίσκονται υπό περσική επικυριαρχία, οι Εφέσιοι αντι-

μάχονται ο ένας τον άλλον, ερωτοτροπούν με τον Δαρείο, σφάζουν τους Χίους που καταδιωκόμενοι από τους Πέρσες καταφεύγουν στην Έφεσο (δες απόσπ. 72), και εντέλει ενδιαφέρονται μόνο για τον πλουτισμό και τις διασκεδάσεις τους. Έτσι, όταν του ζήτησαν να νομοθετήσει, **ἀναχωρήσας δ' εἰς τὸ ἱερόν τῆς Ἀρτέμιδος μετὰ τῶν παίδων ἤστραγάλιζεν**, γράφει ο Διογένης ο Λαέρτιος. Και όταν οι Εφέσιοι έρχονται να διαμαρτυρηθούν **τί, ὦ κάκιστοι, θαυμάζετε, τους λέει, ἢ οὐ κρεῖττον τοῦτο ποιεῖν ἢ μεθ' ὑμῶν πολιτεύεσθαι;**

Ο Διογένης αναφέρει πως το βιβλίο του, "Περὶ Φύσεως", χωριζόταν σε τρία μέρη, το "περί του παντός", το "πολιτικόν" και το "θεολογικόν", χωρισμός μάλλον απίθανος, όπως απίθανη είναι και η άποψη του Kirk²⁵ πως ο Ηράκλειτος δεν έγραψε βιβλίο (αλλά τα διδάγματά του διασώθηκαν από τους κατοπινούς ηρακλειτιστές), παρά το απόσπασμα 1 που έχει σαφώς προλογικό χαρακτήρα γραπτού κειμένου, και παρότι ο Διογένης αναφέρει²⁶ τα ονόματα εκείνων που ασχολήθηκαν με την ερμηνεία του βιβλίου.

Φαίνεται πως ο Ηράκλειτος πράγματι κατέθεσε το βιβλίο του στον ναό της Αρτέμιδας (όπου, κατά την παράδοση, το βρήκε αργότερα ο Ευριπίδης), πράξη που έχει διπλό συμβολικό χαρακτήρα. Πρώτον υπογραμμίζει την διάστασή του με το περιβάλλον του, διάσταση που φαίνεται πως έφτασε στο οξύτερό της σημείο με την αναίτια εξορία του φίλου του Ερμόδωρου (απόσπασμα 82). Δεν συναναστρέφεται λοιπόν κανέναν, δεν έχει μαθητές, δεν εμπιστεύεται συνεπώς το βιβλίο του παρά μόνο στο ναό. Δεύτερον, παρά την πολεμική που άσκησε στις θρησκευτικές παραδόσεις (αποσπ. 66), διακηρύσσει την πίστη του σε μια θεϊκή σοφία, οποιοδήποτε όνομα κι αν έχει αυτή (απόσπ.100). Οι νόμοι όμως της κοινότητας είναι αδυσώπητοι για εκείνους που την αρνούνται. Η παράδοση στόλισε τον Ηράκλειτο με πάμπολλα κοσμητικά επίθετα, (**ὑπερόπτης, ὀχλολοῖδορος, σκοτεινός, κοκκυστής**, δηλαδή κρίζοντας σαν κούκκος), ο Θεόφραστος²⁷ τον βλέ-

πει να πάσχει από μελαγχολία, ο Σωτίων²⁸, ο δάσκαλος του Σε-
νέκα, να κλαίει, και ο Διογένης συμπληρώνει πως, σύμφωνα με
κάποιους, επίτηδες έγραψε σε σκοτεινό ύφος για να μπορούν να
τον αντιληφθούν μόνο οι δυνάμενοι²⁹, λες και υπάρχει σοβαρός
στοχαστής που γράφει και ρίχνει τους μαργαρίτας του έμπροσθεν
των χοίρων. Τέλος, καταλήγει ο Διογένης, **μισανθρωπίας**,
κατέφυγε στα βουνά όπου τρεφόταν με χόρτα και βότανα.

Για το τέλος της ζωής του υπάρχουν πολλές εκδοχές. Κατά τον
Διογένη, αφού έπαθε υδρωπικία, γύρισε πίσω στην πόλη και ρώ-
τησε τους γιατρούς, **αίνιγματωδώς**, αν μπορούν να προκαλέ-
σουν **ἐξ έπομβρίας αὐχμόν** (από κατακλυσμό ξηρασία). Οι
γιατροί βέβαια δεν κατάλαβαν τί εννούσε, κι έτσι κλείστηκε σ' ένα
βουστάσιο και σκεπάστηκε με κοπριά, ελπίζοντας πως η θερμο-
κρασία της θα εξατμίσει το υγρό. Αυτό όμως δεν συνέβη, με απο-
τέλεσμα να πεθάνει σε ηλικία εξήντα χρονών. Κατά τον Έρμιπ-
πο³⁰, αφού ρώτησε τους γιατρούς αν μπορούν να τραβήξουν το
υγρό και πήρε αρνητική απάντηση, ξάπλωσε στον ήλιο και ζήτησε
από τα παιδιά να τον σκεπάσουν με κοπριά. Την επόμενη μέρα
πέθανε και θάφτηκε στην αγορά. Σ' αυτή την εκδοχή, ο Νεάνθης ο
Κυζικινός³¹ έχει μια περισσότερο μακάβρια παραλλαγή³²: Μη
μπορώντας να απαλλαγεί από την κοπριά έμεινε εκεί, και έτσι
μεταμορφωμένο τον κατέφαγαν τα σκυλιά. Πράγματι η κοινότητα
είναι ανελέητη, η άποψη του Αρίστωνα και του Ιππόβοτου³³ πως
θεραπεύτηκε απ' την υδρωπικία και πέθανε αργότερα από άλλη
αρρώστια, αποσιωπάται.

Αυτά, συμπληρωμένα με τρία ανέκδοτα, ένα από τον Κλήμη
τον Αλεξανδρέα³⁴, ότι ο Ηράκλειτος έπεισε τον τύραννο Μελα-
γκόμα (για τον οποίο δεν υπάρχει κανένα άλλο στοιχείο) να πα-
ραδώσει την αρχή, καθώς και ότι αγνόησε την πρόσκληση του
Δαρείου να επισκεφθεί την Περσία, ένα από τον Αριστοτέλη
σύμφωνα με το οποίο ενώ ζεσταινόταν κοντά στην εστία παρό-
τρυνε κάποιους διστακτικούς επισκέπτες να περάσουν μέσα γιατί

"και εκεί υπάρχουν θεοί"³⁵, και τέλος ένα από τον Πλούταρχο³⁶, που παραλλάζει και ο Θεμιστιος³⁷, πως όταν του ζητήθηκε η γνώμη του **περί όμοιοι**ς ανακάτεψε και ήπιε νερό και κριθάρι, είναι όσα ελάχιστα γνωρίζουμε για την ζωή μιας από τις δέκα ίσως σπουδαιότερες πνευματικές φυσιογνωμίες του κόσμου μας. Αν αναλογιστούμε πως τα περισσότερα από όσα αναφέρει ο Διογένης είναι μυθεύματα, που επινοήθηκαν για να δυσφημήσουν ή να γελοιοποιήσουν³⁸ τον Ηράκλειτο, (εκτός ίσως της αρνήσεως των γιατρών -τους οποίους είχε δεόντως περιποιηθεί στο απόσπ. 109- να τον περιθάλλουν), καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως ουσιαστικά δεν γνωρίζουμε γι' αυτόν τίποτα.

Η σημαντικότερη ίσως διαφορά του Ηράκλειτου από τους τρεις Μιλήσιους, τον Θαλή τον Αναξίμανδρο και τον Αναξίμενη, βρίσκεται στην συγκέντρωση του ενδιαφέροντός του, όχι πια στο πρώτο στοιχείο του κόσμου, -που άλλωστε η αναζήτηση του δεν φάνηκε να ευοδώνεται με τους Μιλήσιους-, αλλά στην δύναμη, ή την αρχή που κινεί αυτό το στοιχείο. Και αυτή η αρχή είναι ο Λόγος, με τα εξής ουσιώδη χαρακτηριστικά: α. Ενυπάρχει σε όλα τα πράγματα και ρυθμίζει την σχέση τους και την συμβατότητά τους. β. Είναι ομοιογενής και αδιαίρετος -η μελλοντική ονομαζομένη θα τον κρεουργήσει σε ανεπίθετα νεκρά μέλη, τον ορθό λόγο, τον πρακτικό, τον ηθικό κ.ά. γ. Είναι νομοτελής και αιτιακά συνεπής, άρα αντιπαράτάσσεται στην παραδοσιακή αυθαιρετούσα θεϊκή παρόρμηση ή επιθυμία, και τέλος, το σπουδαιότερο, είναι προσπελάσιμος. Έτσι, ο στοχασμός εγκαθίσταται πια στο τραπέζι του θεού και συμμετέχει στην εποπτεία του κόσμου. Ενός κόσμου που είναι **πῦρ αείζωον** και που **οὔτε τις θεῶν οὔτε ἀνθρώπων ἐποίησεν, ἀλλ' ἦν ἀεὶ καὶ ἔστιν καὶ ἔσται**, σε συνεχή κοχλάζουσα ροή, συντηρούμενη από τον ενύπαρκτος στον κόσμο πόλεμο. Σ' αυτόν τον πόλεμο, (που κατακλύζει την σκέψη του Ηράκλειτου και για τον οποίο κατηγορήθηκε, από μερικούς συγχρόνους μας, ακόμη και ως μιλιταριστής), κάθε πράγμα αντι-

μάχεται τον ισόρροπο αντίποδά του, αλλά συγχρόνως κατατείνει και τελικά μεταβολίζεται σ' αυτόν. Αυτή η αντιθετική έλξη συντηρεί τον κόσμο, γι' αυτό ο πόλεμος του Ηράκλειτου είναι φιλόφρων, ερωτικός, όχι για θάνατο αλλά για αναγέννηση.

Η μετατόπιση από την στατική διάσταση του κόσμου, δηλαδή τα θεμελιώδη του υλικά στοιχεία, στην δυναμική του διάσταση, δηλαδή τον λόγο που κινεί αυτά τα στοιχεία, και τον συμψηφί σ' αυτά συμφιλιωτικό πόλεμο, αποτελεί το ένα σκέλος της ηρακλείτειας αντιστροφής. Το άλλο σκέλος είναι γλωσσογνωσιολογικής υφής. Ο Ηράκλειτος, πρώτος και από τους ελάχιστους της πνευματικής ιστορίας μας, αναζητά την αλήθεια των πραγμάτων μέσα στη γλώσσα και μέσω της γλώσσας. Ψηλαφεί τις λέξεις όπως ο χειροπρακτικός το σώμα, τις ακροάται όπως ο παλιός γιατρός το στήθος, τις εκβιάζει όπως ο γλύπτης τον πηλό. Οι φθορολογικές συσχετίσεις, οι ετυμολογικοί παραλληλισμοί και οι σημασιολογικές αντιπαραθέσεις, δεν είναι λογοπαίγνια όπως θέλουν πολλοί, αλλά η αγωνία της γλώσσας να ερευνήσει τον εαυτό της, να πηδήξει έξω απ' αυτόν και να αναδρομήσει την οδό της δημιουργίας της, -που είναι και οδός της δημιουργίας του ανθρώπου-, προς την έδρα του εξωανθρώπινου Λόγου. Η γλώσσα του Ηράκλειτου προσπαθεί περισσότερο να αναζητήσει και λιγότερο να εκθέσει ή να επικοινωνήσει, γι' αυτό και οι φράσεις της παλινδρομούν από την συνταρακτική αποκάλυψη, όταν η έρευνα ευοδωθεί, στην αίγιξη και τον ερμητισμό, όταν η έρευνα αποτύχει.

Δεν είναι λοιπόν καθόλου περίεργο που ο Ηράκλειτος ονομάστηκε "Σκοτεινός". Σε μιαν εποχή που ο νεογέννητος λογισμός καταπλήσσει και καταπλήσσεται από την αποτελεσματικότητα και τα επιτεύγματά του, η στάση του Ηράκλειτου, να του αρνείται τα διαπιστευτήρια (και την **πολυμαθείην** που τα συντάσσει και τα χορηγεί), και να ασχολείται με την φυσιολογία του, τους ήχους των λέξεων και την συναρμογή τους, σαν τάχα να ήταν αδόκιμος ή

υπό αίρεση, φαινόταν ακατανόητη, και γι' αυτό απαράδεκτη. Βέβαια, η παρένθεση του Ηράκλειτου αμέσως θα κλείσει, και το πνεύμα θα διανύσει, με τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, την φυσιολογικά εξελισσόμενη εφηβική του ηλικία, του ρηξικέλευθου ορθολογισμού. Η τυπική λογική περιβάλλεται την ερυθρά της πορφύρα, και ο συλλογισμός γνωμοδοτεί και νομοδοτεί επί παντός, επιστητού και μη. Ο θεός σκέπτεται με την αρχή της ταυτότητας και ο κόσμος ενεργεί με την αρχή του αποχρώντος λόγου. Ήταν λοιπόν φυσικό, στα χρόνια που ακολούθησαν, ο Ηράκλειτος να αντιμετωπιστεί άλλοτε με ανοχή και συγκατάβαση (ο Σωκράτης θα πει πως όσα κατάλαβε απ' το βιβλίο του Ηράκλειτου ήταν θαυμάσια, και όσα δεν κατάλαβε πρέπει να ήταν επίσης θαυμάσια³⁹, και ας συμπεράνει ο καθένας ποια αξία μπορεί να έχει ένα κείμενο που ο εξυπνότερος άνθρωπος της εποχής δεν το κατάλαβε), κι άλλοτε με ειρωνεία και χλεύη⁴⁰. Γιατί είναι βέβαια δύσκολο να φανταστεί κανείς ότι ο ζωηφόρος πόλεμος των ανθρώπων, στην φύση είναι ζωηφόρος ερωτικός εναγκαλισμός, και περισσότερο δύσκολο να υποψιαστεί (και σήμερα ακόμη), ότι η γλώσσα μπορεί ν' αποτελεί τον ομφάλιο λώρο του ανθρώπου με την δημιουργία.

Αν μου ζητούσαν να χαρακτηρίσω επιγραμματικά τον Ηράκλειτο, θα έλεγα πως είναι ίσως ο μοναδικός στοχαστής που έγραψε για το παντοτινό μέλλον, ενώ ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης (για να αναφερθούμε μόνο στις κορυφές), έγραψαν για το παντοτινό παρόν. Γι' αυτό, ενώ θα ζούμε συνεχώς μέσα στον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, θα ελπίζουμε συνεχώς στον Ηράκλειτο.

Ιππόλυτος, Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος, Θ 9, Τομ.5 σ.347
Σέξτος ο Εμπειρικός, Προς λογικούς, I 132

τοῦ δὲ λόγου τοῦδ' ἐόντος αἰεὶ ἀξύνετοι γίνονται ἄνθρωποι καὶ πρόσθεν ἢ ἀκοῦσαι καὶ ἀκούσαντες τὸ πρῶτον. γινόμενων γὰρ πάντων κατὰ τὸν λόγον τόνδε ἀπείροισιν εἰκάσι πειρώμενοι καὶ ἐπέων καὶ ἔργων τοιούτων, ὁκοίων ἐγὼ διηγεῦμαι κατὰ φύσιν διαιρέων ἕκαστον καὶ φράζων ὅκως ἔχει. τοὺς δὲ ἄλλους ἀνθρώπους λανθάνει ὁκόσα ἐγερθέντες ποιοῦσιν, ὅκωσπερ ὁκόσα εὐδοντες ἐπιλανθάνονται.

αν και ο λόγος αυτός είναι αληθινός πάντοτε οι άνθρωποι είναι αλόγιστοι και πριν τον ακούσουν και αφού τον ακούσουν για πρώτη φορά· διότι ενώ όλα γίνονται σύμφωνα με αυτόν τον λόγο μοιάζουν να μην το ξέρουν, αν κι έχουν εμπειρία και λόγων και έργων τέτοιων που εγώ εκθέτω, κατατάσσοντάς τα σύμφωνα με την φύση τους και εξηγώντας τα· στους άλλους ανθρώπους πάλι διαφεύγουν όσα κάνουν ξύπνιοι, όπως ακριβώς ξεχνούν όσα κάνουν κοιμισμένοι.

Ο Ιππόλυτος¹ δίνει το απόσπασμα χωρίς την τελευταία του φράση ενώ ο Σέξτος² το δίνει με διαφορετική αρχή. Ο Αριστοτέλης αλλά και ο Σέξτος² συμφωνούν ότι με τα λόγια αυτά άρχιζε το βιβλίο του ο Ηράκλειτος.

Το απόσπασμα φαίνεται πως ήταν ευρύτατα γνωστό. Ο Κλήμης ο Αλεξανδρεὺς⁴ αναφέρει την πρώτη πρόταση, ο Αριστοτέλης³ ένα τμήμα της. Ο Σέξτος, αν και το αναφέρει σχεδόν ολόκληρο, παραλείπει την λέξη **αἰεὶ** για την οποία και μόνο το επικαλείται ο Αριστοτέλης. Όχι λοιπόν μόνο ήταν γνωστό, αλλά και σε περισσότερες εκδοχές.

Πρέπει να βάλει κανείς το κόμμα πριν ή μετά το **ἀεί**; Αναρωτιέται ο Αριστοτέλης³ και επιτιμά τον Ηράκλειτο γιατί στα κείμενά του δεν βρίσκει εύκολο να εντάξει σημεία στίξεως. Όπου αμέσως αποκαλύπτεται το πόσο ισχυροί πνευματικοί κατακλυσμοί συνέβησαν μέσα σε εκατόν πενήντα χρόνια περίπου και πόσο ευρύ και τελεσίδικο είναι το σχίσμα, -αφού υπάρχει ακόμη-, που διαμελίζει πια τον λόγο: Από την μια μεριά οι φιλόσοφοι -με την στενή σημασία του όρου-, και από την άλλη οι ποιητές -με την ευρύτερη. Έκτοτε, όσο και αν καλόπιστα απλώνουν εκατέρωθεν τα χέρια, δεν θα ακουμπήσουν ποτέ.

Πού αλήθεια πηγαίνει το **ἀεί**, αναρωτιούνται οι σχολιαστές. Με τα προηγούμενα (**τοῦ λόγου ἑόντος ἀεί**) θέλουν μερικοί⁵, με τα επόμενα (**ἀεί ἄξύνετοι γίνονται ἄνθρωποι**) θέλουν άλλοι⁶. Είναι ευτύχημα που από τότε η εκφραστική της γλώσσας μας δεν άλλαξε σημαντικά και έτσι είναι δυνατόν και στην σημερινή του απόδοση το απόσπασμα να διατηρήσει την αμφίνοια του πρωτότυπου.

Έχουν γραφτεί πολλά για το περιεχόμενο της λέξης **λόγος** σε αυτό και στο επόμενο απόσπασμα, όπως άλλωστε και για τον συζυγή Λόγο του Ιωάννη του Ευαγγελιστή. Μια και γίνεται ευρύτερα αποδεκτό ότι με το απόσπασμα αυτό άρχιζε το βιβλίο, υποστηρίζεται πως η λέξη σημαίνει ομιλία, ή διδασκαλία⁷. Ο Σέξτος, σχολιάζοντας το απόσπασμα, μιλά για "θείον λόγον" και άλλοι μεταφράζουν "λογική", "αναλογία", "μέτρο" κ.ά. Εντέλει φαίνεται πως ο Ηρακλειτικός **λόγος** δεν αναλύεται. Όπως και άλλες προσωκρατικές λέξεις, βρίσκεται στο κέντρο μιας πυκνής άλω, ένας βωμός που γύρω του τελετουργείται το σημαινόμενο, και κάθε απόπειρα να εισδύσεις διαλύει τη σύναξη. Άλλωστε δεν μπορεί να έχει συμβατικό περιεχόμενο γιατί είναι συγχρόνως περιεχόμενο και περιέχον. Δεν είναι έννοια αλλά οντικό συστατικό, γι' αυτό και δεν ορίζεται, απλώς "ακούγεται" (απόσπ. 99), δηλαδή βιώνεται, μια μορφή άμεσης αντίληψης με την

οποία ο άνθρωπος μπόρεσε να ανδρωθεί σε Ηράκλειτο και που τα κατοπινά χρόνια θα ευνουχίσουν σε νόηση σκέψη και συλλογισμό. Έκτοτε παίζουμε ένα τραγελαφικό παιχνίδι θεωρητικής αναζήτησης, ποντάροντας και κερδίζοντας το ίδιο νόμισμα. Γιατί ο άνθρωπος μπορεί να θέσει μόνο εκείνα τα ερωτήματα στα οποία δύναται να δώσει απάντηση.

Αν κάποιος θέλει να αποδώσει το απόσπασμα στην νεότερή μας γλώσσα με τις ελάχιστες δυνατές επεμβάσεις και χωρίς τον κίνδυνο να προσβάλει την έννοιά του, αυτός δεν δυσκολεύεται εδώ. Η λέξη "λόγος", έτσι απλή και ανεπίθετη, εξακολουθεί ακόμη να ακτινοβολεί όλες τις τότε σημασίες. Και θα μπορούσε το ίδιο να συμβαίνει και με πολλές ακόμη λέξεις της παλαιότερης γλώσσας μας, αν μόνοι και υπεύθυνοι εμείς οι γράφοντες, με διάφορα προσχήματα φιλελευθερισμού δημοκρατισμού και προοδευτικότητας, δεν τις αφήναμε να νεκρωθούν. Γιατί μόνο οι αφελείς και οι δημοκόποι μπορούν να υποστηρίξουν ότι η γλώσσα στο σύνολό της, δηλαδή και η ορολογία της επιστήμης και της τέχνης, δημιουργείται από τον "λαό".

Ακολουθώντας τον Ηρόδοτο και τον Αριστοφάνη¹⁰ διαβάζω το **ἔόντος λόγου** με την ιωνική του σημασία, δηλαδή "αληθινού λόγου". Όσο για την λέξη "ασύνετοι" που θα έπρεπε να αντικαταστήσει το **ἄξύνετοι**, αισθάνομαι πως σήμερα περνά από την συνείδησή μας χωρίς ν' αφήνει το βαρύ κατάλοιπο της φράσης. Η σημασιολόγηση της λέξης **σύνεσις** που γίνεται από τον Πλάτωνα¹¹ δεν βοηθά. Ούτε η ετυμολογική θωπεία του **ἄξύνετοι** που επιχειρεί ο Χαϊντέγκερ¹². Είχα κάποτε καταλήξει στο "άφρονες", αλλά μετά σκόνταψα στη διάκριση των λέξεων **σύνεσις** και **φρόνησις** που αναφέρει ο Αριστοτέλης¹³. Γράφω λοιπόν "αλόγιστοι" και αφήνω για μελλοντικές μεταμεσονύχτιες αμφιδρομίες, τις λέξεις "άκριτοι" και "ανόητοι".

2 (DK2 M23)

Σέξτος ο Εμπειρικός, Πρός λογικούς I 133

διὸ δεῖ ἔπεσθαι τῷ <ξυνῶ τουτέστι τῷ> κοινῶ· (ξυνὸς γὰρ ὁ κοινός). **τοῦ λόγου δ' ἐόντος ξυνοῦ ζῶουσιν οἱ πολλοὶ ὡς ἰδίαν ἔχοντες φρόνησιν.**

γι' αυτό πρέπει ν' ακολουθεῖ κανείς ὅ,τι εἶναι κοινό· ενώ δε ο λόγος εἶναι κοινός ζουν οι πολλοὶ σαν να ἔχουν δική τους φρόνηση.

Σε καμιά ἀπὸ τις σωζόμενες φράσεις του ο Ηράκλειτος δεν φαίνεται πρόθυμος για ἀναλύσεις και επεξηγήσεις, γι' αυτό και οι φιλόλογοι -εδῶ σχεδόν ομόφωνα- απορρίπτουν τις λέξεις "τουτέστι ... κοινός" ὡς προσθήκες του Σέξτου.

Εἶναι χαρακτηριστική η ἔνταση με την οποία ο Ηράκλειτος γεύεται και ἀπολαμβάνει την γλώσσα, και πόσο ἐπίσης ἔντονα, μέσω αυτής, η σκέψη του φορτίζεται και εκτονώνεται. Η λέξη **ξυνῶ** που σημαίνει "κοινό", μπορεί να θεωρηθεῖ σύνθετη ἀπὸ τις λέξεις **ξυν**(συν) και **νῶ**, ὁπότε η πρώτη φράση μπορεί και να σημαίνει "ν' ακολουθεῖ κανείς εκείνο που ἔχει νου".

Η σκόπιμη επανάληψη του εκφραστικού σχήματος του ἀποσπάσματος 1 "**τοῦ λόγου δ' ἐόντος ...**" δείχνει την πρόθεση του Ηράκλειτου να δηλώσει πως αναφέρεται στον ἴδιο Λόγο, του οποίου και συμπληρώνει τα χαρακτηριστικά: εκεί ἦταν **ἄει**, εδῶ εἶναι **ξυνός**. Ἐτσι ο Λόγος καθίσταται αἰώνιο ἐξωανθρώπινο στοιχείο (ο ἄνθρωπος δεν εἶναι **ἄει**) που ὁμως μετέχει στην ἀνθρώπινη συνείδηση, ἢ, προς τον οποίο η ἀνθρώπινη συνείδηση ἔχει πρόσβαση. Ἀλλά ο Λόγος ἔχει επιπροσθέτως και ηθική διάσταση ἐφόσον "βιώνεται" δεν "νοεῖται" (**ζῶουσι** -και ὁχι **δοκέουσι** ἢ **φρονέουσι**- **ὡς ἔχοντες ἰδίαν φρόνησιν**).

Ίσως η ωραία λέξη **φρόνησις** εμφανίζεται εδώ για πρώτη φορά στον γραπτό μας λόγο. Προέρχεται βέβαια από την ομηρική **φρόνις**¹ αλλά δεν σημαίνει, όπως εκείνη, μόνο εμπειρία γνώση ή διανοητική ικανότητα. Σημαίνει ακόμη ορθή πράξη και στάση ζωής, γι' υτό και συνδέεται με το **ζώουσιν**. Στο "Περί διαίτης", που φαίνεται πως απηχεί απόψεις του Ηράκλειτου, η φρόνηση διακρίνεται από την ψυχή και τον νου² και ο Αριστοτέλης ονομάζει την φρόνηση **ἔξιν [...] μετὰ λόγου ἀληθοῦς [...] πρακτικὴν**³, την οποία και θέλει **ἐπιτακτικὴν**⁴ (τί γὰρ δεῖ **πράττειν ἢ μή, τὸ τέλος αὐτῆς ἐστίν**), αφήνοντας πάλι την φανατισμένη του συλλογιστική να καταλήξει στο συμπέρασμα πως ο Θαλής και ο Αναξαγόρας ήταν μεν σοφοί όχι όμως και **φρόνιμοι**⁵.

Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, Στρωματείς Ε XIV Τομ.8 σ.172

χρή γὰρ εὖ μάλα πολλῶν ἱστορας φιλοσόφους ἄνδρας εἶναι.

Γιατί οι φιλόσοφοι πρέπει να είναι ερευνητές και γνώστες πολλών πραγμάτων.

Όπως σε πολλά άλλα αποσπάσματα έτσι και στο παρόν εκφράζονται αμφιβολίες για την αυθεντικότητα ενός μεγάλου μέρους του¹.

Ποιος μπορεί να είναι βέβαιος αν πρέπει να διαβάσει **μάλα φιλοσόφους**² ή **μάλα ἱστορας** ή **μάλα πολλῶν** ή **μάλα χρή**¹; **Σαφῶς δ' οὐδὲν ἐκτίθεται** παραπονείται ο Διογένης³ ο Λαέρτιος, επιβεβαιώνοντας έτσι τις πολύ χαλαρές του σχέσεις με τις θεωρίες των φιλοσόφων που βιογραφεί.

Ο Διογένης πάλι αναφέρει⁴ πως, σύμφωνα με πληροφορίες του Ηρακλείδη του Ποντικού, την λέξη "φιλόσοφος" χρησιμοποίησε πρώτος ο Πυθαγόρας για να χαρακτηρίσει τον εαυτό του. Την ίδια πληροφορία δίνει και ο Πορφύριος⁵. Ίσως για τον ιστορικό της φιλοσοφίας το θέμα να είναι σοβαρό. Εμένα όμως μου αρκεί το γεγονός ότι η λέξη αυτή που τώρα βρίσκεται, αυτούσια, στα χείλη όλου του κόσμου, αρθρώθηκε πρώτη φορά πριν δύο χιλιάδες πεντακόσια χρόνια στη γλώσσα μου, από κάποιον που περπάτησε σκεπτόμενος σε τούτα τα χώματα (στην Σάμο ή την Έφεσο αδιάφορο), κάτω απ' τον ίδιο ουρανό και τον ίδιο ήλιο που κι εγώ σκεπτόμενος περπατώ.

Υποστηρίχτηκε⁶ πως τούτο το απόσπασμα αντιτίθεται στο 6, όπου επικρίνεται η πολυμάθεια. Είναι όμως νομίζω προφανές

πως και τα δύο ολοκληρώνουν μια απ' τις βασικές απόψεις του Ηράκλειτου: Για τον φιλόσοφο η έρευνα είναι αναγκαία, όχι όμως και ικανή. Ένας φιλόσοφος οφείλει να ερευνά και να μαθαίνει αδιάκοπα, όμως η πολυμάθεια και μόνο δεν δημιουργεί φιλόσοφους. Αρκεί να αναλογιστεί κανείς πως οποιοσδήποτε σημερινός απόφοιτος Λυκείου έχει περισσότερες γνώσεις απ' όσες είχαν όλοι μαζί οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι.

Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, Στρωματείς Δ ΙΙ Τομ.8 σ.52

χρυσὸν γὰρ οἱ διζήμενοι, γῆν πολλὴν ὀρύσσουσι καὶ εὐρίσκουσιν ὀλίγον.

Εκείνοι που αναζητούν χρυσό, σκάβουν πολλή γη και βρίσκουν λίγον.

Αν γίνει συσχετισμός με το απόσπασμα 17, ακούγεται η φωνή του Ξενοφάνη

**οὔτοι ἀπ' ἀρχῆς πάντα θεοὶ θνητοῖς' ὑπέδειξαν,
ἀλλὰ χρόνῳ ζητοῦντες ἐφευρίσκουσιν ἄμεινον¹.**

(δεν τ' αποκάλυψαν όλα στους ανθρώπους οι θεοί απ' την αρχή, όμως αυτοί, με τον καιρό, αναζητώντας βρίσκουν το καλύτερο).

Αλλά ο Ηράκλειτος δεν έχει γνωστικές επιφυλάξεις. Ο λόγος είναι "κοινός" και προσπελάσιμος από όλους, όμως η προσπέλαση είναι προσωπική, δεν αποκαλύπτεται αλλά ανακαλύπτεται ή δομεύεται, και μάλιστα όχι εύκολα αφού οι **διζήμενοι** πρέπει να σκάψουν πολύ.

Ο αφοριστικός χαρακτήρας της φράσης επέτρεψε, στους χρόνους που ακολούθησαν, την καλειδοσκοπική της μετάπλαση: "τὰγαθὰ κόποις κτῶνται", "ζητεῖτε καὶ εὐρήσετε"², κ.ά.

Διογένης ο Λαέρτιος, IX 73

μὴ εἰκῆ περὶ τῶν μεγίστων συμβαλλόμεθα.

δεν πρέπει, για τα μέγιστα, να εικάζουμε τυχαία.

Χρηστομάθεια μικρῆς εμβέλειας που δύσκολα συναρμόζεται με την εκρηκτική αποκαλυπτικότητα του ηρακλειτικού λόγου.

Άλλοι το απορρίπτουν -για άλλους λόγους¹- άλλοι το αποδέχονται και δεν αισθάνομαι ότι στην πρώτη περίπτωση χάνουμε κάτι, ούτε ότι στην δεύτερη κερδίζουμε.

Διογένης ο Λαέρτιος, IX 1

**πολυμαθίη νόον ἔχειν οὐ διδάσκει. Ἡσίοδον γὰρ ἂν ἐδί-
δαξε καὶ Πυθαγόρην αὐτίς τε Ξενοφάνεά τε καὶ Ἑκα-
ταίον.**

Η πολυμαθία δεν διδάσκει νου· αλλιώς, θα είχε βέβαια διδάξει τον Ησίοδο και τον Πυθαγόρα, αλλά και τον Ξενοφάνη και τον Εκαταίο.

Η λέξη **ἔχειν** δεν αναφέρεται από τον Διογένη τον Λαέρτιο. Προστέθηκε από τον Κλήμη τον Αλεξανδρέα¹ που δίνει μόνο την πρώτη φράση του αποσπάσματος.

Για την λέξη **νόον** δες στο απόσπασμα 78. Εδώ σημαίνει ορθοφροσύνη και ορθή στάση ζωής.

Η ανθρωπομορφική θεοκρατία του Ησίοδου, ο μυστικισμός του Πυθαγόρα, ο αγνωστικισμός του Ξενοφάνη και ο ιστορισμός του Εκαταίου, ήταν φυσικό να προκαλέσουν την αντίδραση του Ηράκλειτου. Εμπειριστής (χαρακτηριστικό είναι το απόσπ. 11), ανθρωποκεντρικός, εσωστρεφής και εσωσκόπος, κυρίως ένας ηθικός, ή, ηθικοκεντρικός φιλόσοφος (το αντίθετο του Αναξίμανδρου και του Αναξίμενη), πιστεύει ότι η αλήθεια δεν βρίσκεται γύρω μας ώστε να αναζητηθεί σε μαρτυρίες, στοιχεία ιστορικά, ή σε πληροφορίες από τον έξω κόσμο, αλλά βρίσκεται μέσα μας, γι' αυτό και το απόσπασμα 8, **ἐδιζησάμην ἑμωητόν**, πρέπει να ακουστεί σαν πρόταση γνωσιολογική και όχι σαν εξομολόγηση.

Ειδικότερα για τον Ξενοφάνη, εκτός από την διακήρυξή του για την περιορισμένη δυνατότητα της ανθρώπινης γνώσης (**δόκος δ' ἐπὶ πᾶσι τέτυκται**² (γνώμες μόνο υπάρχουν για τα πράγματα), τον Ηράκλειτο φαίνεται πως ενόχλησε και ο κάπως υπερφίαλος μεσσιανισμός του, όταν έγραφε πως "κανείς άλλος δεν θα

μάθει για τους θεούς και για όσα εγώ λέγω"². Από την άλλη μεριά όμως, ο Ξενοφάνης πρώτος αποκήρυξε την θεολογία του Όμηρου και του Ησίοδου, στην οποία οι Ολύμπιοι ασχολούνται³ μόνο με το **κλέπτειν μοιχεύειν τε καὶ ἀλλήλους ἀπατεύειν**, και μάλιστα, πηγαίνοντας ακόμη βαθύτερα, κατήγγειλε την ανθρώπινη τάση για ανθρωπομορφική παράσταση των θεών, απόψεις που συμμεριζόταν ο Ηράκλειτος. Και είναι ακόμη περίεργο, τουλάχιστον για μένα, ότι, παρά την πολυμάθειά του και τις πολλαπλές πνευματικές δραστηριότητές του, -εκτός από το πρωτοποριακό φιλοσοφικό του έργο έγραφε και ποιήματα τα οποία μάλιστα ραψωδούσε ο ίδιος⁴-, χαρακτηρίζεται από τον Αριστοτέλη **ἄγρoικoς** (ακαλλιέργητος) με τον οποίο δεν αξίζει ν' ασχοληθεί κανείς⁵.

Η φαινομενική αντίφαση αυτού του αποσπάσματος με το απόσπ. 3, σχολιάστηκε εκεί. Βεβαίως ο Ηράκλειτος δεν επικρίνει την πολυμάθεια, απλώς δεν την θεωρεί αρκετή να αρτιώσει φιλοσοφική σκέψη. Ο Αισχύλος⁶ συμφωνεί **οὐχ ὁ πόλλ' εἰδὼς σοφός**, όπως και -το άλλο τέρας πολυμάθειας-, ο Δημόκριτος⁷

και **πολυνοῖην, οὐ πολυμαθὴν ἀσκέειν χρή
πολλοὶ πολυμαθεὲς νοῦν οὐκ ἔχουσιν.**

Συμπληρωματικά για τον Πυθαγόρα δες στην Εισαγωγή και το απόσπ. 108

Στοβαίος, Ανθολ. Γ I 174

ὁκόσων λόγους ἤκουσα, οὐδείς ἀφικνεῖται εἰς τοῦτο, ὥστε γινώσκειν ὅτι σοφόν ἐστι πάντων κεχωρισμένον.

Απ' όσων τις διδασκαλίες γνώρισα κανείς δεν καταλήγει στη διαπίστωση πως το σοφό είναι διαφορετικό απ' όλα.

Λόγος σκοτεινός τον οποίο τα άλλα αποσπάσματα (100 και 101) στα οποία υπάρχει επίσης η λέξη **σοφόν**, κάνουν σκοτεινότερο. Έτσι, η φαντασία μας και τα πνευματικά μας ανακλαστικά (ή και απωθημένα) μπορούν να εκδηλωθούν ελεύθερα.

Γιατί ποιο είναι το **σοφόν**; Μια άλλη Αρχή ή ένα κατηγορημα; Είναι εκείνο που **οὐκ ἐθέλει καὶ ἐθέλει** να λέγεται με το **Ζηνός ὄνομα** του αποσπ.100; Και πρέπει να διαβάσω **ἐστι πάντων [χρημάτων]** αναθυμούμενος τον Νου του Αναξαγόρα που **μέμεικται οὐδενὶ χρήματι**¹, ή να διαβάσω **πάντων [ἀνθρώπων]** και να εννοήσω πως "η σοφία βρίσκεται πέρα απ' τους ανθρώπους"; Σε αυτή την περίπτωση το **σοφόν** δεν έχει σχέση με τον λόγο που είναι "κοινός" και προσπελάσιμος, και συνεπώς πρέπει να αναζητήσω (ή να κατασκευάσω) ένα καινούργιο βάθρο γι' αυτό. Ή, τέλος, μήπως πρέπει να προσθέσω κόμμα μετά το **ἐστι**², με το **σοφόν** πια να είναι κατηγορούμενο, και να εννοήσω "υπάρχει κάτι πέρα από τους ανθρώπους που είναι σοφό", οπότε είμαι βέβαιος πως πρόκειται για τον Λόγο, όλα εξηγούνται θαυμάσια και κοιμάμαι ήσυχος;

Έχει κανείς συχνά την υποψία, μπροστά σε τέτοια χάσματα, ότι οι δοξογράφοι και οι "παραθεματιστές" των προσωκρατικών, από τον Θεόφραστο ως τον Σιμπλίκιο και τον Τζέτζη, διέσωζαν μόνο ό,τι εννοούσαν, ή νόμιζαν πως εννοούν. Το κείμενο του Ηράκλειτου που υπερφαλάγγιζε την νόηση, θα υπήρξε ο μεγάλος άτυχος των καιρών.

Πλούταρχος, Προς Κωλώτην 1118C

ἐδίζησάμην ἐμωητόν.

ερευνήσα-αναζήτησα τον εαυτό μου.

Τα λόγια του Διογένη του Λαέρτιου¹ **ἤκουσε τ' οὐδενός, δι-
ζήσασθαι καὶ μαθεῖν πάντα παρ' ἑαυτοῦ**, παρασύρουν στην
ανάγνωση "ἐψαξα και ἔμαθα μόνος μου". Δεν είναι όμως καθόλου
βέβαιο πως ο Ηράκλειτος είχε εδώ την πρόθεση να διακηρύξει πως
ἦταν αυτοδίδακτος -ο ίδιος λέει στο απόσπ.⁷ πως γνώρισε τις
διδασκαλίες πολλών. Ἄλλωστε εκτός του Αναξιμένη, που κατά τον
Διογένη τον Λαέρτιο υπήρξε μαθητής του Αναξίμανδρου, ὅλοι οι
ἄλλοι προηγούμενοι και σύγχρονοί του φιλόσοφοι (ο Θαλής, ο
Αναξίμανδρος, ο Πυθαγόρας, ο Ξενοφάνης) αλλά και πολλοί επό-
μενοί του, δεν μαθήτευσαν σε κανέναν, συνεπώς με την σημερινή
έννοια του ὅρου υπήρξαν αυτοδίδακτοι.

Είναι προφανές ότι το απόσπασμα συσχετίζεται με το Δελφικό
γνώθι σαυτόν που ο Ηράκλειτος, κατά τα λόγια του Πλού-
ταρχου² θεωρούσε θειότατον. Η αντικατάσταση του ρήματος **γι-
νώσκειν** με το **δίζησθαι** δεν πρέπει να εκληφθεί ως μετριόφρονη
απόκριση στην θεική προτροπή, -η μετριοφροσύνη δεν συγκατα-
λεγόταν στις αρετές του Ηράκλειτου-, ούτε αποτελεί εξομολόγηση
καταβολής έντονης αυτογνωστικής προσπάθειας που όμως ἔμεινε
ατελέσφορη. Φαίνεται πιθανότερο ότι στην τάση των παλαιο-
τέρων του και των συγχρόνων του ν' ανακαλύψουν την αλήθεια
μέσα και μέσω της έρευνας της φύσης, ο Ηράκλειτος αντιπα-
ραθέτει εδώ την δική του γνωστική διαδικασία, που συγχρόνως
αποτελεί και νέα γνωσιολογική μέθοδο, το **δίζησθαι σαυτόν**.

Αυτά αν το **δίζησθαι** έχει την σημασία του "ερευνώ"³. Αν έχει
την σημασία του "αναζητώ"⁴, τότε η αντιπαράθεση προς την Δελ-

φική επιταγή είναι σαφής. Το **δίξησθαι σαυτόν** δεν απολήγει αναγκαίως σε **γνώθι σαυτόν**, η αναζήτηση και μόνο δεν αρκεί, τουλάχιστον για όσους νομίζουν πως έχουν **ἴδιαν φρόνησιν**⁵, ή έχουν **ὕγρην τὴν ψυχὴν**⁶.

Οποιαδήποτε σημασία και αν έχει η λέξη, παραμένει το γεγονός ότι, μέσα στη φυσιολογική φρενίτιδα του καιρού του, (δικαιολογημένα η πρώτη ενέργεια του απελεύθερου νου ήταν η αντιμετώπιση της φύσεως που υπήρξε ο σκληρός αντίμαχος του ανθρώπου), ο Ηράκλειτος στρέφεται να ερευνήσει πρώτα τον εαυτό του ανοίγοντας την μεγάλη πόρτα στη δυτική σκέψη (στην ανατολική ο χώρος του εαυτού ήταν ο μόνος νοητός), απ' όπου θα έβαζε το κεφάλι του ο Παρμενίδης, το κεφάλι μαζί με τον ώμο του ο Ζήνων, για να περάσει ολόκληρος και αποφασιστικά ο Πρωταγόρας (**μέτρον πάντων χρημάτων ἄνθρωπος**), πριν ακολουθήσουν προσεχτικά οι περίνοες και αυθαδώς οι αδαεῖς.

Στοβαίος, Ανθολ. Γ V 6

ἀνθρώποισι πᾶσι μέτεστι γινώσκειν ἔωητούς καὶ σωφρονεῖν.

οἱ ἄνθρωποι ἔχουν ἐκ φύσεως αὐτογνωσία καὶ σωφροσύνη.

Το **μέτειμι** με ἀπαρέμφατο πρέπει μᾶλλον ν' ἀποδοθεῖ "ἔχω ἐκ φύσεως" (L.S.II 3) καὶ ὄχι "μετέχω" που θὰ ἀντιστοιχοῦσε σὲ σύνταξη με γενική (**μέτεστι γνῶσεως ἑωυτῶν καὶ σωφροσύνης**).

Εἶναι τὸ πρῶτο αἰσιόδοξο μήνυμα που διατυπώθηκε ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη σκέψη, νομιμοποιώντας καὶ συγχρόνως δικαιώνοντας τὴν ἀποτίναξη τοῦ μυθικοῦ θεϊκοῦ ζυγοῦ. Αἰσιόδοξο καὶ ἀπὸ γνωστικὴ καὶ ἀπὸ ἠθικὴ ἀποψη. Ἀν ὁ ἄνθρωπος δὲν διέθετε τὴν φυσικὴ δυνατότητα νὰ γνωρίζει τὸν εαυτό του, οὐσιαστικά δὲν θὰ εἶχε τὴν δυνατότητα νὰ σκέπτεται καὶ συγχρόνως, με τὴν σωφροσύνη, νὰ καταξιώνεται ἠθικά. Καὶ τὰ δύο αὐτὰ χαρακτηριστικά ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν φυσικὴ μετοχή τοῦ ἀνθρώπου στὸν λόγο.

Ὅμως τὸ **γινώσκειν καὶ σωφρονεῖν** παραμένει δυνατότητα, -ἔστω φυσικὴ-, τὸ ἴδιο ὅπως καὶ ὁ λόγος, ἀν καὶ "κοινός", δὲν συνειδητοποιεῖται ἀπ' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Τὸ **δίζησθαι σαυτὸν** δὲν συνεπάγεται καὶ **γνῶθι σαυτὸν**.

Ἡ αυθεντικότητα καὶ αὐτοῦ ὅπως καὶ τοῦ ἐπόμενου ἀποσπάσματος 10 ἀμφισβητοῦνται, εὐτυχῶς ὄχι ομοφῶνα, γιὰ διὰφορετικά, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, οἱ ωραῖες καὶ πολὺδῶρες λέξεις **σωφρονῶ** καὶ **ἀρετή** θὰ εἶχαν διαγραφεῖ ἀπὸ τὸ ἠρακλείτειο λεξικό.

Στοβαίος, Ανθολ. Γ I 178

σωφρονεῖν ἀρετὴ μέγιστη καὶ σοφίη ἀληθέα λέγειν καὶ ποιεῖν κατὰ φύσιν ἐπαΐοντας.

Η σωφροσύνη μέγιστη ἀρετὴ καὶ ἡ σοφία νὰ λέγεις τὴν ἀλήθεια καὶ νὰ ἐνεργεῖς ὅπως αὐτοὶ ποὺ εἰσακούουν τὴ φύση.

Αν τὸ ἀπόσπασμα εἶναι αὐθεντικό -κάτι ποὺ πολλοὶ ἀρ-
νούνται-, παραμένει ἀπὸ τὰ δυσκολότερα γιὰ μετάφραση. Οἱ
ἐκδοχὲς ἀνάλογες τῆς φαντασίας τοῦ καθενός. Καὶ τὸ ἀν, στο
πρῶτο μέρος τῆς φράσεως, χρειάζεται κόμμα μετὰ τὴν λέξη **σοφίη**
(ποὺ μεταβάλλει βέβαια τὸ νόημα), ἢ ἀν τὸ **ἀληθέα** ἀναφέρεται
καὶ στο **ποιεῖν** (ποὺ θὰ ἀποτελοῦσε δυνατὴ, ἀλλὰ καὶ πρωτότυπη
μεταφορὰ)¹, μποροῦμε νὰ τὸ παρακάμψουμε ἀφήνοντας καὶ τὴν
μετάφραση νὰ ἀμφισημεῖ -ὅπως πιο πάνω. Τὸ ἀν ὁμως, στο
δεύτερο μέρος, πρέπει νὰ διαβάσουμε **ἐπαΐοντας** [**αὐτῆς**],
δηλαδὴ "τῆς φύσεως", ἢ **ἐπαΐοντας** [**πάντων**], δηλαδὴ τῶν πραγ-
μάτων, ὁπότε καὶ θὰ μεταφράσουμε ἀντιστοίχως "γνωρίζοντας τὴν
φύση", ἢ, "γνωρίζοντας τὴν φύση τῶν πραγμάτων", δὲν παρακά-
μπτεται. Ἐκτός ἀν ἀντιμεταθέσουμε τὶς δύο τελευταῖες λέξεις συ-
ντάσσοντας τὸ **ἐπαῖω** με αἰτιατικὴ², διαβάσουμε δηλαδὴ **ποιεῖν**
κατὰ [**τούς**] **ἐπαΐοντας** [**τήν**] **φύσιν** καὶ μεταφράσουμε ὅπως
πιο πάνω, ὁπότε καταργούμε μεν τὸ πρόβλημα, χάνουμε ὁμως τὴν
προστατευτικὴ σκέπη -καὶ τὸ ἄλλοθι- τῆς βιβλιογραφίας.

Ιππόλυτος, Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος Θ 9 Τόμ.5 σ.347

ὅσων ὄψις ἀκοή μάθησις, ταῦτα ἐγὼ προτιμῶ.

ὅσων η αντίληψη από την όραση και από την ακοή, αυτά εγώ προτιμώ.

Ο Ιππόλυτος, στο έργο του "Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος" που αποτελείται από δέκα "βιβλία" (ουσιαστικά δέκα κεφάλαια), προσπαθεί να αποδείξει πως όλοι οι αιρετικοί εμπνέονταν όχι από την Αγία Γραφή αλλά από τους έλληνες φιλοσόφους. Στο βιβλίο Θ ασχολείται με την αίρεση του Νοητού που δίδασκε το μονοπρόσωπο της θεότητας, και προσπαθεί να δείξει πως πηγή των εμπνεύσεων του Νοητού ήταν οι απόψεις του Ηράκλειτου. Το σημαντικό σ' αυτό το βιβλίο Θ είναι ότι για να ανασκευάσει ο Ιππόλυτος την διδασκαλία του Νοητού, παραθέτει δεκαπέντε αυθεντικά αποσπάσματα του Ηράκλειτου που δεν υπάρχουν σε καμία άλλη πηγή. (Οδυνηρή σύγκριση: Από τον Πλάτωνα δεν έχουμε κανένα αυθεντικό απόσπασμα του Ηράκλειτου -δύο μόνο παραλλαγμένες φράσεις στον Ιππία- και από τον Αριστοτέλη μόλις τέσσερα, -αν δεν μετρήσουμε τα δύο του ψευδοαριστοτελικού "Περί κόσμου"). Μεγάλες λοιπόν οι οφειλές μας στον Νοητό και την αίρεσή του, που ενώ πέρασε ανώδυνα για τον χριστιανισμό, μας άφησε το ένα περίπου πέμπτο του σημερινού Ηράκλειτου. -Οι οφειλές μας στον Ιππόλυτο που διασώζει αποσπάσματα όλων των φιλοσόφων, από τον Θαλή μέχρι και τον Λεύκιππο, ανυπολόγιστες.

Στο βιβλίο λοιπόν Θ, ο Ιππόλυτος αναφέρει το παρόν απόσπασμα δύο φορές¹, μία στο τέλος του κεφαλαίου 9 και μία στην αρχή του κεφαλαίου 10, πάντοτε μετά το απόσπασμα 97 (**ἀρμονίη ἀφανής φανερῆς κρείττων**) εκλαμβάνοντας την ζωη-

ρή προς αυτό φραστική αντίθεση ως ουσιαστική αντίφαση, την οποία και αφήνει, χωρίς να την τονίζει, να διαφανεί. Βέβαια αντίφαση δεν υπάρχει², το παρόν απόσπασμα αναφέρεται στα αντιληπτικά μέσα, την ακοή και την όραση, και την αντίληψη που παρέχουν, ενώ το απόσπασμα 97 εκφράζει μια κοσμική, γνωστική, ακόμη και αισθητική αρχή.

Προτιμέω τίνος; Είναι προφανές ότι εδώ γίνεται σύγκριση και ότι ο άλλος όρος της συγκρίσεως λείπει. Η προτίμηση κλίνει προς **ταῦτα**, αλλά ποια **ταῦτα**; Εκείνα που γίνονται αντιληπτά με την όραση και την ακοή; Αυτός είναι ο πρώτος όρος της συγκρίσεως; Αλλά πρώτ' απ' όλα στο απόσπασμα 12 τα μάτια διακηρύσσονται καλύτεροι μάρτυρες από τα αυτιά -και ο Ηράκλειτος είναι διαβολικά ακριβής στις εκφράσεις του-, κι έπειτα θα έπρεπε να υπάρχει πτωτική συμφωνία, δηλαδή αυτός ο πρώτος όρος θα έπρεπε να ήταν εκφρασμένος σε ονομαστική, όπως το **ταῦτα**. Πιστεύω, -μέχρι να δω κάπου πως αυτό είναι λάθος-, ότι η φράση **ὅσων...**, αποτελεί τον δεύτερο όρο της συγκρίσεως, γι' αυτό και εκφέρεται σε γενική και ότι ο πρώτος όρος, που λείπει, είναι εκείνος τον οποίο προτιμά ο Ηράκλειτος. Το απόσπασμα δηλαδή είναι γνωσιολογικό, σχολιάζει την προέλευση της γνώσης, αντιπαρατάσσει στην αισθητηριακή αντίληψη κάποια άλλη, ίσως εκείνη που παρέχεται από τον λόγο³ και εκφράζει την προτίμησή του στην τελευταία. Η απόδοσή του θα έπρεπε να είναι κάπως έτσι: Έναντι όσων γίνονται αντιληπτά από την όραση και από την ακοή, εγώ προτιμώ αυτά..." (που αναφέρονται στον πρώτον όρο της συγκρίσεως).

ὀφθαλμοὶ γὰρ τῶν ὥτων ἀκριβέστεροι μάρτυρες.

τα μάτια μάρτυρες ακριβέστεροι από τ' αυτιά.

Ο Πολύβιος¹, που διασώζει το απόσπασμα, φαίνεται να συμφωνεί πως μόνο με την ακοή και με την όραση αντιλαμβανόμαστε τον έξω κόσμο. Οι δύο άλλες αισθήσεις αγνοούνται.

Στην πολύ γνωστή ιστορία του Κανδαύλη και του Γύγη², που αναφέρει ο Ηρόδοτος, ακούμε τον Κανδαύλη να λέει **ὥτα γὰρ τυγχάνει ἀνθρώποισι ἐόντα ἀπιστότερα ὀφθαλμῶν**, που είναι το ίδιο το απόσπασμα με άλλες λέξεις. Ο Ηρόδοτος, πενήντα περίπου χρόνια νεότερος από τον Ηράκλειτο, δεν πρέπει να το είχε υπόψη του, αλλιώς θα το χρησιμοποιούσε αυτούσιο. Πρέπει μήπως να συμπεράνουμε ότι εκείνο τον καιρό υπήρχε κάποια παροιμιακή έκφραση που αξιολογούσε αυτές τις δύο αισθήσεις και έδινε υπεροχή στην όραση, σε περισσότερες από μια εκδοχές; Ή αντιθέτως, υπήρχε μία εκδοχή οπότε το παρόν απόσπασμα είναι παραφρασμένο³;

Σέξτος ο Εμπειρικός, Προς λογικούς I 126

κακοὶ μάρτυρες ἀνθρώποισιν ὀφθαλμοὶ καὶ ὧτα βαρβάρους ψυχὰς ἐχόντων.

Για τους ανθρώπους, αν έχουν βάρβαρες ψυχές, τα μάτια και τ' αυτιά είναι μάρτυρες κακοί.

Ο Σέξτος¹ συνοδεύει το απόσπασμα με την παρατήρηση πως ο Ηράκλειτος πίστευε ότι ο άνθρωπος διαθέτει δύο ὄργανα για την γνώση της αλήθειας, την **αἴσθησιν** και τον **λόγον**, και ότι από αυτά επιλέγει το δεύτερο. Όμως ο Ηράκλειτος ζει ακόμη, σε πλήρη ευφορία και ευτυχία, την πρώτη περίοδο της ανθρώπινης "εποχής", όπου το σώμα δεν αντιδικούσε προς το πνεύμα και όπου η κοσμολογική αλήθεια ήταν συγχρόνως και αλήθεια ηθική. Την μεγάλη -αναπόφευκτη- πληγή στη σκέψη, που έκτοτε για αιώνες αιμορραγεί, θα ανοίξει, μερικά χρόνια αργότερα, ο ιδεαλιστής-εμπειριστής Δημόκριτος, όταν θα διαχωρίσει² την γνώση την **γνησίην** της διάνοιας από την γνώση την **σκοτίην** των αισθήσεων, και θα απορρίψει την δεύτερη.

Αν εδώ γίνεται μια διάκριση, αυτή δεν αφορά την πηγή της γνώσης αλλά τον παραλήπτη της γνώσης. Βάρβαρος είναι εκείνος που δεν αντιλαμβάνεται την (ελληνική)³ γλώσσα, άρα εκείνος που δεν επικοινωνεί μέσω της γλώσσας και συνεπώς δεν φθάνει στον λόγο, αφού η γλώσσα είναι ο μοναδικός προσβάτης του λόγου. Του βάρβαρου λοιπόν η ψυχή, που δεν έχει **βαθὸν λόγον**⁴, δεν είναι σε θέση να αξιολογήσει σωστά τα στοιχεία που της παρέχουν η ὄραση και η ακοή. Έτσι η γλώσσα είναι ο αποκλειστικός ερμηνευτής της πραγματικότητας, αν δεν είναι και ο δημιουργός της.

Μάρκος Αυρήλιος, Τα εις εαυτόν IV 46

οὐ δεῖ ὥσπερ καθεύδοντας ποιεῖν καὶ λέγειν.

μη λες και πράττεις όπως εκείνοι που κοιμούνται.

Ἀεὶ τοῦ Ἡρακλείτειου μεμνηῖσθαι μονολογεῖ ο Μάρκος Αυρήλιος στο σπαρακτικό του ημερολόγιο "Τα εις εαυτόν" και παραθέτει το απόσπασμα. Μετά τον Επίκτητο, ο Ηράκλειτος κυριαρχεῖ στην σκέψη αυτού του περιέργου αυτοκράτορα, που την ημέρα πολεμά με ορμή και αγριότητα και την νύχτα, στη σκηνή του, γράφει με συγκίνηση κι ευαισθησία. Βέβαια, δεν έχει μαζί του βοηθήματα -που ήταν αδύνατον να μεταφέρει στις εκστρατείες του- γι' αυτό πολλές φορές δεν είναι ακριβής στα παραθέματά του. Οπωσδήποτε όμως πρέπει να είμαστε ευγνώμονες σε αυτόν τον αιμόσυκτο -όχι μόνο των πεδίων μάχης αλλά και των αμφιθεάτρων- στωικό φιλόσοφο (που τόσο τον θαύμαζε ο Ρενάν), γιατί διασώζει πέντε αποσπάσματα του Ηράκλειτου, έστω τα τρία -όπως το παρόν- ίσως παραφρασμένα.

Για **λέγειν** των κοιμισμένων ίσως είναι θεμιτό να συζητούμε, αν με τη λέξη αυτή χαρακτηρίσουμε τις άναρθρες κραυγές, τους αναστεναγμούς, ή τους ψιθύρους που πολλές φορές ακούγονται στον ύπνο μας. Πώς όμως να εννοηθεί το **ποιεῖν** του κοιμισμένου; Ο Μάρκος Αυρήλιος συμπληρώνει¹ το απόσπασμα λέγοντας ότι **καὶ γὰρ καὶ τότε δοκοῦμεν ποιεῖν καὶ λέγειν**. Όμως το ρήμα **δοκοῦμεν**, που αυτομάτως μετατρέπει το περιεχόμενο της φράσεως από αντικειμενική διαπίστωση σε υποκειμενική άποψη -απολύτως πια νόμιμη-, δεν υπάρχει στο απόσπασμα. Το γεγονός ότι ο Μάρκος Αυρήλιος αισθάνεται την ανάγκη να το προσθέσει σημαίνει πως και ο ίδιος αισθάνεται άβολα μέσα στην φράση. Αλλά υπάρχουν και άλλοι λόγοι, σχετικοί με το ύφος της φράσεως, για τους οποίους η βιβλιογραφία δεν δέχεται το απόσπασμα ως αυθεντικό².

Πλούταρχος, Περί δεισιδαιμονίας 166C

**τοῖς ἐγγηγορόσιν ἓνα καὶ κοινὸν κόσμον εἶναι, τῶν δὲ κοι-
μομένων ἕκαστον εἰς ἴδιον ἀποστρέφεσθαι.**

για κείνους που είναι ξύπνιοι ο κόσμος είναι ένας και κοινός, (ενώ εκείνοι που κοιμούνται στρέφονται ο καθένας στον δικό του.)

Άλλοι δέχονται το απόσπασμα όπως δίνεται από τον Πλούταρχο¹, άλλοι² αμφισβητούν την δεύτερη πρόταση και άλλοι το αμφισβητούν ολόκληρο³. Έτσι μπορεί κανείς να διαλέξει.

Υποστηρίχτηκε⁴ πως στους προσωκρατικούς, η λέξη **κόσμος** δεν είχε την έννοια του Σύμπαντος, που εμείς της δίνουμε σήμερα, αλλά σήμαινε ένα διαρθρωμένο σύνολο, μια καθολική αρμονική τάξη. Η πρόταση φαίνεται πολύ τολμηρή -μεταξύ των άλλων θα διέγραφε και το απόσπασμα 28-, γι' αυτό και δεν υιοθετείται από όλους⁵. Οπωσδήποτε, αυτή την έστω καθολική τάξη ο Ηράκλειτος την αρνείται στα όνειρα (μια εκδοχή που εντούτοις έχει ακατανίκητη γοητεία), την χαρίζει δε μόνο στον ένα και πραγματικό κόσμο του αποσπάσματος 28. Έτσι, θριαμβευτικά, με προϋπόθεση την αντικειμενική ύπαρξη του κόσμου, αρχίζει η μεγάλη συζήτηση γύρω απ' αυτόν, συζήτηση που έπειτα από διαδοχικές παρεξηγήσεις (όπως εκείνη του Παρμενιδικού⁶ **ταὐτὸν δ' ἐστὶ νοεῖν τε καὶ οὐνεκεν ἔστι νόημα**), δισταγμούς και αναστολές, θα καταλήξει -μετά είκοσι τόσους αιώνες- στην διαπίστωση *esse est percipi*⁷.

Ο Πλούταρχος συνήθως δεν αναλύει ούτε σχολιάζει τα αποσπάσματα που παραθέτει, απλώς επικαλείται την μαρτυρία τους για όσα ο ίδιος αναφέρει, και δεν είναι σπάνιες οι φορές που η

που η μαρτυρία αυτή είναι άσχετη. Αυτό συμβαίνει και εδώ, όπου το θέμα του είναι η δεισιδαιμονία και ο δεισιδαίμονας, θέματα τα οποία δεν έχουν σχέση με το απόσπασμα. Όμως αυτή η δυσαρμονία εξαγοράζεται με μια θαυμαστή ψυχολογική περιγραφή του δεισιδαίμονα, στον οποίον ο ύπνος που δίνεται απ' τους θεούς για **λήθην κακῶν καὶ ἀνάπασιν** γίνεται **κολαστήριον**, γιατί **οὔτε κοιμώμενος ἀπαλλάττεται τοῦ ταραττοντος, ἀλλ' ὄνειρώττει μὲν ὁ λογισμός, ἐγρήγορε δ' ὁ φόβος...**⁸

Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, Στρωματεῖς Γ IV Τομ.8 σ.19

**θάνατός ἐστιν ὁκόσα ἐγερθέντες ὀρέομεν, ὁκόσα δὲ εὐ-
δοντες ὕπνος.**

ὅσα βλέπουμε ξύπνιοι εἶναι θάνατος, ὅσα βλέπουμε κοιμισμένοι ὕπνος.

Ὅμως, ἡ δεύτερη πρόταση δεν εκφράζει ταυτολογία που ο αρχιτεχνουργός του λόγου Ηράκλειτος δεν θα δεχόταν; Ἡ μήπως, μια και το **εὐδω** σημαίνει και τον ὕπνο του θανάτου¹, μπορούμε να εννοήσουμε "... ὅσα βλέπουμε πεθαμένοι, ὕπνος"; Κάπου αλλού² ο Κλήμης θέλει τον Πλάτωνα να πιστεύει, μαζί με τον Ηράκλειτο, **ὕπνον δὲ καὶ θάνατον τὴν εἰς σῶμα κάθοδον τῆς ψυχῆς**. Ο Κλήμης, πάλι, διασώζοντας το απόσπασμα σχολιάζει³, **Ἡράκλειτος θάνατον τὴν γένεσιν καλεῖ**. Μήπως λοιπόν πρέπει κι εμεῖς να γράψουμε "ὅσα βλέπουμε ζωντανοί εἶναι θάνατος, ὅσα βλέπουμε πεθαμένοι ὕπνος", ἄποψη που ξανοίγει ἀπρόσμενες προοπτικές; Κι ἀκόμη πιο πέρα, (πράγματι, ποτέ δεν τελειώνεις με τον Ηράκλειτο), μήπως και να δεχτούμε τὴν διόρθωση τῆς λέξης **ὕπ(νος)** σε **ὕπ(αρ)** που σημαίνει πραγματικότητα, ὅπως προτείνεται⁴, και να διαβάσουμε "ὅσα βλέπουμε ζωντανοί εἶναι θάνατος, ὅσα βλέπουμε πεθαμένοι εἶναι ζωή", καταλήγοντας ἔτσι στα λόγια του Ευριπίδη⁵, -που ξέρουμε πόσο εἶχε επηρεαστεῖ ἀπὸ τον Ηράκλειτο-,

**τίς δ' οἶδεν εἰ τὸ ζῆν μὲν ἐστι κατθανεῖν
τὸ κατθανεῖν δὲ ζῆν;**

Η σκέψη μεταγγίζεται ἀπὸ συνείδηση σε συνείδηση σαν ἀπὸ δοχεῖο σε δοχεῖο, παίρνοντας κάθε φορά το ἀντίστοιχο σχῆμα.

Θεμίστιος, Λόγοι ΙΙΙ σ.59

φύσις κρύπτεσθαι φιλεῖ.

Η φύση θέλει να κρύβεται.

Στους προσωκρατικούς που δεν κάνουν "αξιωματική" αλλά "ποιητική" φιλοσοφία, οι λέξεις, που μόλις αναδύονται από την εικόνα σαν εκτοπλασματικές εμφανίσεις, δεν έχουν ακόμη μορφώσει σχήμα και λειτουργούν περισσότερο ως έννοιες και λιγότερο ως σημασίες. Η λέξη **φύσις** αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα. Αν και ξέφυγε σχετικά αργά από την πατρογονική της **φύω-φύομαι** (στον Ησίοδο δεν υπάρχει και στον Όμηρο εμφανίζεται μόνο μια φορά¹), έγινε πολύφερνη και πολυέραστη, έτσι που ο Αριστοτέλης να της αφιερώνει αρκετές παραγράφους². Το γεγονός λοιπόν ότι σήμερα οι μεταφραστές δεν συμφωνούν στην σημασία της δεν είναι παράδοξο. Άλλωστε, ούτε οι παλαιοί αναγνώστες των προσωκρατικών συμφωνούσαν. Ο Πλούταρχος, αναφερόμενος στους στίχους του Εμπεδοκλή³

**...φύσις οὐδενὸς ἔστιν ἀπάντων
θνητῶν, οὐδέ τις οὐλομένου θανάτοιο τελευτή,
ἀλλὰ μόνον μίξις τε διάλλαξις τε μιγέντων
ἔστι, φύσις δ' ἐπὶ τοῖς ὀνομάζεται ἀνθρώποισιν**

πιστεύει ότι η λέξη **φύσις** σημαίνει **γένεσιν**⁴, ενώ ο Αριστοτέλης, -για την ίδια λέξη στους ίδιους στίχους-, **πρώτην σύνθεσιν**⁵.

Σήμερα επικρατούν δύο απόψεις για την απόδοση της λέξης σε αυτό το απόσπασμα: "φυσικό περιβάλλον" και "πρωταρχική ουσία"⁶ -με διάφορες βέβαια παρενθετικές παραλλαγές. Ίσως γιατί στη σημερινή χρήση της η λέξη έχει κυρίως την πρώτη σημα-

σία, ίσως γιατί αυτή η απόδοση δίνει στο απόσπασμα κάποια θηλυκή γοητεία, έχουμε την τάση να την υιοθετούμε.

Όπως και με άλλα συγκεκριμένα και αφηρημένα ουσιαστικά, (τον **αἰῶνα** στο απόσπ.24, τον **πόλεμον** στο απόσπ.25, την **πολυμαθείην** στο απόσπ. 108 κ.ά.), έτσι και εδώ ο Ηράκλειτος προσωποποιεί την λέξη ώστε να έχει προθέσεις και αισθήματα, να **φιλεῖ** ή να **κρύπτεται**. Μερικοί βλέπουν σ' αυτές τις προσωποποιήσεις κάτι ανάλογο με εννοιακή ανωριμότητα και γλωσσική δυσπραγία. Δεν συμφωνώ. Εκείνος που κατηγορεί τον Όμηρο για προσωποποίηση της θεότητας και απόδοση σ' αυτήν ανθρώπινων αισθημάτων και αδυναμιών, δεν πέφτει στο ίδιο αμάρτημα για έννοιες αφηρημένες όπως η **πολυμαθίη** (που στο απόσπ.6 **διδάσκει**), ούτε για όργανα του σώματος όπως οι **ὀφθαλμοί** και τα **ὄτα** (απόσπ.13). Νομίζω πως πρόκειται για ελεύθερες συνειδητές επιλογές με στόχο την διατύπωση μιας νέας στοχαστικής έκφρασης, διαφορετικής από τον θεωρητικό λογισμό του Αναξίμανδρου, αλλά και τον αδικαιολόγητα έμμετρο του Ξενοφάνη. Απόπειρα πολύ δύσκολη που οι επόμενοι του Ηράκλειτου θ' αποφύγουν.

Γιατί η φύσις κρύπτεσθαι φιλεῖ; Γιατί η άφανής άρμονία διαφέρει από την φανερή αρμονία και είναι μάλιστα και **κρείττων**, όπως θέλει το απόσπ. 97; Εντέλει γιατί η αλήθεια δεν είναι ελεύθερο αγαθό, ούτε καν σπάνιο, -αν είναι και αγαθό; Ερωτήματα για την "εποχή" του ανθρώπου.

Πλούταρχος, Περί του μή χραν 404E

ὁ ἄναξ, οὗ τὸ μαντεῖον ἔστι τὸ ἐν Δελφοῖς, οὔτε λέγει οὔτε κρύπτει ἀλλὰ σημαίνει.

Ο άρχοντας, που το μαντείο του είναι στους Δελφούς, ούτε λέει ούτε κρύβει αλλά σημαίνει.

Γράφει ο Πλούταρχος μετά το απόσπασμα: "Σ' αυτά τα πολύ σωστά πρόσθεσε και έχε υπόψη σου, ότι εδώ ο θεός χρησιμοποιεί την Πυθία για να τον ακούμε, όπως ο ήλιος χρησιμοποιεί την σελήνη για να τον βλέπουμε¹". Και μένει κανείς με την εντύπωση πως το απόσπασμα προέρχεται από κάποια πραγματεία περί του μαντείου των Δελφών. Απορείς μάλιστα τί καινούργιο προσκομίζει αφού εκείνη την εποχή όλοι γνωρίζουν πως ο μαντικός λόγος "σημαίνει", δηλαδή δίνει σήματα, και γι' αυτό χρειάζεται μεθερμήνευση².

Προφανώς ο Ηράκλειτος θέλει να παρομοιάσει τον χρησμικό τρόπο έκφρασης με κάτι άλλο που δεν το κατονομάζει. Αμέσως βέβαια η σκέψη μας πηγαίνει στον **λόγον**³ που κι αυτός χρειάζεται κάποια μεθερμήνευση. Νομίζω όμως πως ο Ηράκλειτος χρησιμοποιεί αυτή την σχετική καταφάνεια για να συγκαλύψει μια τραγική προσωπική του έκκληση. Απομονωμένος πνευματικά, λόγω της ιδιότυπης και εκτός τόπου και χρόνου σκέψης του, και κοινωνικά, λόγω του άτεγκτου και ανελαστικού χαρακτήρα του, επιχειρεί να δώσει το στίγμα του, μια οδηγία ακροάσεως του λόγου του (αργότερα κάποιος άλλος, στην ίδια τραγική απομόνωση και για τον ίδιο σκοπό, θα διακηρύξει πως μιλά με παραβολές), μήπως βοηθήσει να γεφυρωθεί η τάφρος που ο ίδιος άνοιξε γύρω του. Το γεγονός ότι και αυτή του την έκκληση την εκφράζει συγκαλυμμένα δείχνει πως δεν ήλπιζε στην αποτελεσματικότητά της.

Ήταν άραγε ο "σκοτεινός" Ηράκλειτος συνειδητά σκοτεινός; Το ερώτημα έχει διατυπωθεί κατά καιρούς και για άλλους συγγραφείς, και αν παραβλέψει κανείς το σαρκαστικό ευφυολόγημα (μόνο έτσι μπορώ να το αντιληφθώ) του Μαλλαρμέ, πως "όλα τα ιερά πράγματα που θέλουν να παραμείνουν ιερά καλύπτονται από μυστήριο"⁴, δέχεται μια και μοναδική απάντηση: Όλα τα κείμενα είναι σκοτεινά σκοτεινότερα. Απλώς μερικά προσποιούνται κάποια απλότητα μήπως και μεταπέισουν.

Προσομοιάζοντας ο Ηράκλειτος το κείμενό του με μαντικό χρησμό δεν φανταζόταν πως έτσι εξέφραζε ένα γενικό χαρακτηρισμό που θα ίσχυε για κάθε μελλοντικό κείμενο δημιουργικού λόγου. Γιατί κάθε τέτοιο κείμενο αναζητά και αποκάλυπτει -όπως ο χρησμός- την αλήθεια, στην γλώσσα που αυτό την βρήκε γραμμένη. Το παρόν λοιπόν απόσπασμα θα πρέπει να υπάρχει ως επίγραμμα, σε κάθε έργο στοχασμού ή ποίησης, -αν το ένα είναι διαφορετικό από το άλλο.

Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, Στρωματείς Β IV Τομ.7 σ.313

**ἐὰν μὴ ἔλπηται ἀνέλπιστον οὐκ ἐξευρήσει, ἀνεξερευνήτον
ἐὼν καὶ ἄπορον.**

αν δεν ελπίζεις το ανέλπιστο δεν βρίσκεις, είναι ανεξερευνήτο και αδιάβατο.

Θυμόμαστε πάλι τον Αριστοτέλη που δυσανασχετεί γιατί ο λόγος του Ηράκλειτου είναι δύσκολος στην στίξη¹. Πράγματι είναι αδύνατον να διαπιστωθεί -και ο Ηράκλειτος ο ίδιος δεν θα το ήξερε- αν το κόμμα πρέπει να εννοηθεί μετά το **ἔλπηται** ή μετά το **ἀνέλπιστον**. Αν δηλαδή το **ἀνέλπιστον** είναι αντικείμενο του **ἔλπηται** ή του **ἐξευρήσει**. Στην πρώτη περίπτωση, αντικείμενο του **ἐξευρήσει** μπορεί να είναι ο λόγος, ή η αλήθεια, και η φράση αποδίδεται με την "αν δεν ελπίζεις (σ)το ανέλπιστο, δεν βρίσκεις την αλήθεια...". Στην δεύτερη περίπτωση² η φράση αποδίδεται με την "αν δεν ελπίζεις, δεν βρίσκεις το ανέλπιστο...".

Όμως οι αναγνώσεις δεν τελειώνουν εδώ. Υπάρχει ακόμη μία, η πιο τολμηρή και γι' αυτό η πιο ενδιαφέρουσα. Να θεωρηθεί ως αντικείμενο του **ἐξευρήσει** το **ἀνεξερευνήτον**, οπότε διαβάζουμε "αν δεν ελπίζεις το ανέλπιστο, δεν θα εξερευνήσεις³ το ανεξερευνήτο, που είναι και αδιάβατο."

Όλες βέβαια αυτές οι εκδοχές αφού, παρ' όλο τον σεβασμό και την ευγνωμοσύνη που νιώθεις για τον Κλήμη, ο οποίος διασώζει αυτά τα λόγια του Ηράκλειτου -όπως και τόσα άλλα των προσωκρατικών-, δεν συμφωνήσεις μαζί⁴ του πως εδώ ο Ηράκλειτος παραφράζει το **ἐὰν μὴ πιστεύσητε, οὐδὲ μὴ συνῆτε** του Ησαΐα.

Δεν έχω καταλάβει ακόμη, μετά τόσα (πράγματι πολλά) χρόνια, γιατί οι παρονομασίες μάς δημιουργούν αυτή την αίσθηση της εμπιστοσύνης σε ό,τι λέμε, και της θαλπωρής απ' ό,τι λέμε. Ίσως γιατί υποσυνείδητα μας ανάγουν στην μήτρα, την εμβρυακή κατάσταση του λόγου, όπου ο Λόγος θα ήταν, ίσως, συμπυκνωμένος σε κάποια πολυσήμαντα φωνήεντα ή σύμφωνα.

Πλάτων, Κρατύλος 440C

πάντα ῥεῖ

όλα ρέουν

Ένα από τα περισσότερο παράδοξα της πνευματικής μας ιστορίας: η πιο διάσημη Ηρακλειτική φράση, που επαναλαμβάνεται πολλές φορές από διαφορετικούς συγγραφείς και σε διαφορετικές εποχές, φαίνεται πως δεν ειπώθηκε από τον Ηράκλειτο. Αντιθέτως, άλλες φράσεις σχεδόν άσημες, χωρίς ισχυρή δοξολογική υποστήριξη, γίνονται, έστω και από μερικούς μόνο σχολιαστές, αποδεκτές ως αυθεντικές, όπως παραδείγματος χάριν το απόσπασμα **ψυχῇσι τέρψιν ἢ θάνατον ὑγρῇσι γενέσθαι**¹, που αναφέρεται μόνο μια φορά από τον πυθαγόρειο φιλόσοφο του δεύτερου μ.Χ. αιώνα και αγνώστων λοιπών στοιχείων Νουμνίου. (Του οποίου και δεν μπορώ να ξεχάσω την χαριτωμένη φράση: **Τὶ γάρ ἐστι Πλάτων ἢ Μωϋσῆς ἀττικίζων**;²).

Πρώτος αναφέρει τις δύο λέξεις ο Πλάτων και μάλιστα σε τρεις διαλόγους του, τον Κρατύλο³, τον Θεαίτητο³ και με διαφορετική απόδοση στον Φίληβο³. Επειτα έρχεται η σειρά του Αριστοτέλη³ και του ψευδοϊπποκρατικού "Περί διαίτης"³. Επειτα η σειρά του Διογένη του Λαέρτιου³, του Ιππόλυτου³ και τέλος -έχουν πια περάσει σχεδόν δέκα αιώνες από την πρώτη του αναφορά στον Πλάτωνα-, του Σιμπλίκιου³. Όμως, όσο και αν οι αιώνες επιμένουν, οι φιλόλογοι διαφωνούν. Το πρώτο ισχυρό χτύπημα έρχεται από τους ευαγγελιστές των προσωκρατικών Diels Kranz που δεν καταχωρίζουν την φράση στα επτασφράγιστα μητρώα τους, και το τελευταίο χτύπημα και μάλλον οριστικό, από τον νεοευαγγελιστή του Ηράκλειτου Marcovich. Οι λίγοι που ακόμη

επιμένουν στην αυθεντικότητα της φράσεως⁴ σχεδόν παύουν να ακούγονται.

Η γνώση που είχε ο Πλάτων για τον Ηράκλειτο ήταν περιορισμένη, ο δε Αριστοτέλης αντλεί τα παραθέματά του από κάποια συλλογή αποφθεγμάτων, γράφει ο Kirk στο σπουδαίο και νεανικά ριζοσπαστικό βιβλίο του για τα κοσμολογικά αποσπάσματα του Ηράκλειτου⁵. Πιθανότατα όμως τα πράγματα ήταν διαφορετικά. Ο Πλάτων, ένας "επαγγελματίας" φιλόσοφος, θα είχε οπωσδήποτε διαβάσει όλα τα φιλοσοφικά βιβλία του καιρού του, που ούτε πολλά ήταν ούτε σπάνια (το βιβλίο του Αναξαγόρα μπορούσες να το αγοράσεις με "μια δραχμή το πολύ"⁶). Έπειτα, ο πολυμαθέστατος Αριστοτέλης και να ήθελε δεν θα μπορούσε να καταφύγει σε συλλογές αποφθεγμάτων γιατί θα ήταν τότε μάλλον ανύπαρκτες. Συλλογές αποφθεγμάτων γράφονται για ρήσεις παλιές που τείνουν να ξεχαστούν και όχι για φράσεις όπως εκείνες των προσωκρατικών, που κάθε μέρα θα βρίσκονταν στο στόμα των συζητητών του Λυκείου.

Ο Πλάτων λοιπόν και ο Αριστοτέλης θα γνώριζαν τις θεωρίες των παλαιότερων συναδέλφων τους, σκοπός τους όμως δεν ήταν να δοξογραφήσουν, με άλλα λόγια να παρελθοντολογήσουν. Θυμάται κανείς το παρελθόν όταν δεν έχει παρόν οπότε δεν έχει και μέλλον. Αυτό ισχύει τόσο για τα άτομα όσο και για τις εποχές, γι' αυτό και οι καλύτεροι αφηγητές είναι οι ηλικιωμένοι, γι' αυτό και η δοξογραφία εμφανίζεται στους ελληνιστικούς χρόνους, όταν η δημιουργική πνευματική δραστηριότητα βρίσκεται σε ύφεση⁷. Στην εποχή όμως του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη το παρόν σφύζει, τα γεγονότα διασκελίζουν το ένα το άλλο ταχύτατα, κανείς δεν έχει χρόνο να ασχοληθεί με το παρελθόν, όλοι βιάζονται να προφτάσουν την καλπάζουσα σκέψη τους, να κατατάξουν τα ευρήματά τους, να ταχτοποιήσουν αυτόν τον φρέσκο κόσμο της γνώσης που σπαρταρά μέσα στα χέρια τους.

Ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης χρησιμοποιούν τις γνώμες προηγούμενων ως ερεθίσματα για τις δικές τους θεωρίες, γι' αυτό και δεν ενδιαφέρονται για την ακριβή τους διατύπωση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Πλάτων που γράφει στον Κρατύλο (439D) **πάντα ῥεῖν**, ενώ λίγο πιο κάτω (440C) γράφει **πάντα ρεῖ** και λίγο πιο πάνω (439C) έχει ήδη γράψει **ἅπαντων [...] ῥεόντων**, δηλαδή διατυπώνει την φράση όπως διευκολύνει τον δικό του λόγο. Από αυτή λοιπόν την άποψη οι σχολιαστές έχουν δίκιο που δεν εμπιστεύονται την φιλολογική μαρτυρία του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Περισσότερο μάλιστα στην περίπτωση του Ηράκλειτου όπου υπάρχει ακόμη ένας λόγος για επιφυλάξεις, οι ίδιες οι ιδέες του και η τελείως αντισυμβατική συλλογιστική τους. Σ' αυτή την εποχή που ο ορθός λόγος, στην πρώτη του νεανική εξόρμηση, παρελαύνει περήφανος στις μόλις κατακτημένες περιοχές του φυσικού και πνευματικού κόσμου, οι απόψεις του Ηράκλειτου για τα αντίθετα που είναι ίδια, -κάτι που αντιβαίνει στην νωπή αρχή της αντίφασης-, για την ροή των πάντων, -τόρα που ο νους διαπιστώνει (για να... αυτοσυντηρηθεί) την σταθερότητα και την τάξη-, και ιδίως οι δογματικά διατυπωμένες απόψεις του, -την ώρα που ανατέλλει έκπαγλος ο συλλογισμός-, δεν ήταν δυνατόν να γίνουν αποδεκτές. Έτσι, συχνά ο Πλάτων τον ειρωνεύεται (**πάντα ὥσπερ κεράμια ῥεῖ**, 440c), ο δε Αριστοτέλης, μην έχοντας το ανάλογο περιπαιχτικό πνεύμα, τον εξετάζει με επιείκεια⁸, δεν μπαίνει καθόλου στον κόπο να τον αντιληφθεί⁹, ή ακόμη και τον υποπεύεται¹⁰.

Για να επανέλθουμε στην φράση **πάντα ῥεῖ**, εκτός της κακοπάθειάς της στα πλατωνικά κείμενα, είχε ακόμη μιαν ατυχία. Συσχετίστηκε¹¹ με την "εκπύρωση", θεωρία που κακώς αποδόθηκε στον Ηράκλειτο¹², και σύμφωνα με την οποία ο κόσμος αναλώνεται περιοδικώς στην φωτιά. Στην παρανόηση αυτή, ότι δηλαδή κατά τον Ηράκλειτο, ο κόσμος καταστρέφεται και αναδημιουργείται, συνέβαλε ουσιαστικά ο Αριστοτέλης όταν έγραφε "Όλοι λέγουν πως ο κόσμος δημιουργείται αλλά οι μεν

τον θεωρούν, αφού δημιουργηθεί, αιώνιο, άλλοι δε φθαρτό όπως κάθε ένα απ' τα συστατικά του, και άλλοι πάλι, όπως ο Εμπεδοκλής ο Ακραγαντίνος και ο Ηράκλειτος ο Εφέσιος, πότε να είναι όπως τώρα πότε να φθείρεται, διαδοχικά, και αυτό να επαναλαμβάνεται αιωνίως¹³. Οι νεότεροι όμως μελετητές υποστηρίζουν ότι ο Ηράκλειτος δεν πίστευε πως ο κόσμος έχει αρχή μέσα στο χρόνο (άλλωστε υπάρχει και η σιβυλλική φράση του Αέτιου, **Ἡράκλειτος οὐ κατὰ χρόνον εἶναι γενητὸν τὸν κόσμον ἀλλὰ κατ' ἐπίνοιαν**¹⁴), συνεπώς δεν έχει και τέλος, και ότι η θεωρία της "εκπύρωσης" δεν ανήκε σ' αυτόν αλλά στους Στωϊκούς¹⁵. Αρνούνται έτσι να δεχτούν και την αυθεντικότητα της φράσης **πάντα ῥεῖ**. Εντούτοις, η ιδέα της συνεχούς μεταβολής που εκφράζουν με εκρηκτική πυκνότητα αυτές οι δύο μικρές λέξεις, βρίσκεται σε απόλυτη αρμονία με τα υπόλοιπα αποσπάσματα, και γι' αυτό στην συνείδησή μας παραμένει Ηρακλειτική, τουλάχιστον ως πνεύμα αν όχι ως ρήμα.

Πλούταρχος, Περί του Ε του εν Δελφοίς 392Β

ποταμῷ γὰρ οὐκ ἔστιν ἐμβῆναι δις τῷ αὐτῷ, σκίδνησι καὶ πάλιν συνάγει καὶ πρόσσει καὶ ἄπεισι.

Στον ίδιο ποταμό δεν μπορείς να μπεις δύο φορές, διασκορπίζεται και πάλι συγκεντρώνεται και πλησιάζει και απομακρύνεται.

Η φιλολογική έρευνα εργάζεται πάνω στα αποσπάσματα του Ηράκλειτου με λαβίδες και νυστέρια μικροχειρουργού. Τα τεμαχίζει τα μικροσκοπεί και μετά αποφαίνεται με μια βεβαιότητα που καταπλήσσει. Εδώ, μετά απ' τον τεμαχισμό του αποσπάσματος εκεί που βρίσκεται το κόμμα, άλλοι πετούν το πρώτο τμήμα¹ του, άλλοι το δεύτερο², άλλοι το πετούν ολόκληρο³. Έτσι, γινόμαστε σοφότεροι και περισσότερο δυστυχείς. Βλέπεις είχαμε ζήσει και είχαμε πεθάνει, γενιές ολόκληρες, μ' αυτή την απεικόνιση της σχετικότητας του χώρου και του χρόνου, (σχετικότητα σε όλους μας σχεδόν αυτονόητη, πολύ πριν έρθει και την επαληθεύσει η σύγχρονη φυσική), μ' αυτόν τον ποταμό που δεύτερη φορά δεν μας περιμένει. Και είχαμε ξενυχτήσει με εκείνη την παραλλαγή του Κρατύλου, ότι όχι μόνο δύο φορές δεν μπορούμε να μπούμε στο ίδιο ποτάμι αλλά **οὐδ' ἄπαξ**⁴, παραλλαγή που καθόλου δεν υπερθεματίζει στις θέσεις του Ηράκλειτου, και που συνδυαζόμενη με την συνήθεια του ίδιου του Κρατύλου να δείχνει τα πράγματα με το δάχτυλο και όχι να τα αποκαλεί με το όνομά τους για να μην τα καταστρέψει, δημιουργεί ένα αίσθημα πανικού, εκείνο που αισθανόμαστε όταν τραβήξουν το χαλί κάτω απ' τα πόδια μας.

Όμως σε θέματα που αφορούν την σκέψη και τα μνημεία της - και τα ερείπιά της- ποτέ δεν λέγεται η τελευταία λέξη. Αύριο, κάποιο καινούργιο στοιχείο θα αποκαταστήσει την αυθεντικότητα του αποσπάσματος, που άλλωστε ούτε και σήμερα αμφισβητείται από όλους⁵.

Αν και πολλοί πιστεύουν πως η γνήσια φράση για τον ποταμό είναι εκείνη που δίνεται στο απόσπασμα 40, η παρούσα εκδοχή, της οποίας ένα μέρος έδωσε πρώτα ο Πλάτων στον Κρατύλο και αργότερα ολοκλήρωσε ο Πλούταρχος, είναι εκείνη που καθιερώθηκε και που μαζί με την άλλη, επίσης αμφίβολης γνησιότητας φράση **πάντα ῥεῖ**, εκπροσωπούν στην κοινή συνείδηση, -και βέβαια ερήμην του- τον Ηράκλειτο. Ίσως γιατί και οι δύο έχουν τα αναγκαία -και ικανά- χαρακτηριστικά της αθανασίας: συμπαγία, λιτότητα, και πρωτοτυπία. Και ακόμη ίσως γιατί οι άνθρωποι πάντοτε, γεμάτοι επισφάλεια και φόβο, αισθάνονται δική τους κάθε άποψη που εκφράζει αμφιβολία και ρευστότητα.

Μια ενδιαφέρουσα παράφραση αυτού του αποσπάσματος δίνεται από τον άλλο εκείνο Ηράκλειτο, που πέρα από το έργο του "Ομηρικά προβλήματα", η ιστορία δεν διαφύλαξε για μας κανένα άλλο στοιχείο, ούτε για την ζωή του (λένε πως έζησε τον 1ο μ.Χ. αιώνα) ούτε για το υπόλοιπο έργο του. Παραφράζει λοιπόν ο άλλος Ηράκλειτος -και θάθελα πολύ να ξέρω αν συνειδητά ή όχι-:

Ποταμοῖς τοῖς αὐτοῖς ἐμβαίνομέν τε καὶ οὐκ ἐμβαίνομεν, εἴμεν καὶ οὐκ εἴμεν⁶.

(Στους ίδιους ποταμούς μπαίνουμε και δεν μπαίνουμε, υπάρχουμε και δεν υπάρχουμε.)

Βέβαια οι προσωκρατικοί ήταν πολύ νέοι (και πολύ υγιείς) για τέτοιας μορφής αμφιβολίες. Όλοι τους αντικρύζουν τον κόσμο με θάμβος, τον ερευνούν με απληστία και τον γεύονται με ηδονή. Ο άλλος όμως Ηράκλειτος που έχει εντωμεταξύ ακούσει ότι **ἡ οἰστος φερομένη ἔστηκεν⁷**, που έχει διαβάσει για σκιές και δεσμώτες και έχει αισθανθεί κι αυτός -μαζί με τους άλλους συγχρόνους του- ένοχος για την χριστιανική έκπτωση και κατάρρα, νομίζει ότι στα λόγια του συνώνυμου του εκφράζεται η δική του υπαρξιακή αγωνία. Η απόσταση μεταξύ των δύο Ηράκλειτων είναι

όση και η απόσταση μεταξύ εκείνων που βαδίζουν δίπλα στην διαδήλωση και ο ένας είναι διαμαρτυρόμενος φοιτητής και ο άλλος διαμαρτυρόμενος τραυματίας πολέμου. Γιατί μέσα στις θριαμβολογίες μας για την παγκοσμιότητα και την αποτελεσματικότητα του γραπτού λόγου δεν πρέπει να λησμονούμε πως κάθε κείμενο "διαβάζεται", δηλαδή "διαβιβάζεται", και ότι πολλές φορές ένα κείμενο -και όχι μόνο λογοτεχνικό- χωρισμένο από τον συγγραφέα του μοιάζει με προσευχή χωρισμένη από το θρήσκευμά της.

Για την συμβολική του ποταμού έχουν γραφτεί πολλά. Διαβάζουμε για την ροή ή κίνηση των όντων⁸, για "την εικόνα της ισορροπίας των συστατικών του κόσμου"⁹, για την ταυτότητα βέβαια των αντιθέτων¹⁰ καί άλλα. Ένα μονάχα, το σωστό, δεν είδα πουθενά: Πως για να καταλάβεις ο ποταμός τι σημαίνει, πρέπει να επαναλάβεις το απόσπασμα, στο πρωτότυπο και με-γαλοφώνως, πολλές φορές.

Τζέτζης, Σχόλια στο Εξήγ. εις Ιλιάδα, σ.126

τὰ ψυχρά θέρεται, θερμὸν ψύχεται, ὑγρὸν αὐαίνεται, καρφαλέον νοτίζεται.

τα ψυχρά θερμαίνονται, το θερμό ψύχεται, το υγρό στεγνώνει, το ξερό νοτίζεται.

Η ταυτότητα των αντιθέτων -και όχι η υπέρβασή τους- θα μπορούσε να κλείσει τον νοηματικό ισολογισμό του αποσπάσματος αν η γλωσσική του αρχιτεκτονική δεν ήταν τόσο επιδεικτικά ανορθόδοξη.

Διαβάζοντας προσεχτικά τα αποσπάσματα διαπιστώνουμε ότι, όπου χρησιμοποιούνται ουσιαστικοποιημένα επίθετα ως υποκείμενα (συνολικώς δώδεκα¹), αυτά είναι άναρθρα, εκτός από το **σοφόν** που έχει άρθρο στα αποσπάσματα 100 και 101 (ενώ είναι άναρθρο στο απόσπ.7), το **τῶν φανερῶν** (απόσπ.79) και το **τὰ ψυχρά** στο παρόν. Και για μεν το σοφόν, που και στα δύο αναφερθέντα αποσπάσματα διατυπώνεται **ἐν τὸ σοφόν**, για να τονιστεί η μοναδικότητά του, προφανώς δεν ήταν δυνατόν να γίνει αλλιώς. Στο **τῶν φανερῶν**, από την άλλη μεριά, απαιτεί το άρθρο η σύνταξη. Εδώ όμως που έχουμε τέσσερα ουσιαστικοποιημένα επίθετα, εύλογα γεννιέται το ερώτημα γιατί μόνο το πρώτο είναι έναρθρο και τα άλλα τρία άναρθρα. Και ακόμη, γιατί αυτό είναι σε πληθυντικό αριθμό ενώ τα άλλα σε ενικό, εφόσον όλα έχουν αναλάβει την ίδια αποστολή, να εκφράσουν ποσοτικά αντίθετες αλλά ποιοτικά ίδιες φυσικές καταστάσεις. Η απορία είναι πολύ παλιά και πολύ στενόχωρη όπως δείχνει η πέμπτη ψευδοηρακλείεια επιστολή², στην οποία ο συγγραφέας προσποιείται τον αφελή και διορθώνει: **ὑγρά αὐαίνεται, θερμὰ ψύχεται**.

Ομως οι δυσκολίες του αποσπάσματος πηγαίνουν πιο πέρα. Η πρώτη πρόταση εκφράζει την μετάπτωση δύο αντιθέτων, μετάπτωση

που αντιστρέφεται στη δεύτερη πρόταση, με ρήματα και ουσιαστικά της ίδιας ρίζας (**ψυχρά-ψύχεται, θερμόν-θέρεται**), κάτι που επιτείνει γλωσσικά την ένταση της αντίθεσης. Στις υπόλοιπες όμως δύο προτάσεις, που έχουν την ίδια συνειρμική λειτουργία, και η αντιθετική ροπή και η γλωσσική αντίστιξη αμβλύνονται: το **ὕγρὸν αὐαίνεται** και όχι **ξηραίνεται** -λέξη ήδη καθιερωμένη από τον Ομηρο³-, και ακολούθως, όχι όπως θα περιμέναμε **αὐαλέον** (ή **αὔον**) **ὕγραίνεται** (ή **υγρὸν γίνεται** αν η λέξη υγραίνεται δεν ήταν σε χρήση⁴), αλλά **καρφαλέον νοτίζεται**, μια εμφανέστατα σκόπιμη απομάκρυνση από κάθε ομόρριζο συσχετισμό. Και όσον αφορά την χρησιμοποίηση του **αὐαίνεται** αντί του **ξηραίνεται**⁵, μπορεί να υποτεθεί κάποια πρόθεση αναγωγής και σύνδεσης με το απόσπασμα 42, όπου αντίθετο της **ὕγρῃς ψυχῆς** είναι η **αὔη ψυχῆ**, δηλαδή η στεγνή ψυχή. Όμως γιατί **καρφαλέον**, που σημαίνει ξερό⁶ και όχι **αὐαλέον** που είναι το αντίθετο του υγρού, λέξη που υπάρχει στον Ησίοδο⁷; Καί ακόμη, το **καρφαλέον** για να μεταπέσει σε υγρό δεν **νοτίζεται**, **νοτίζεται** μόνο το **αὐαλέον**, που όμως τότε γίνεται **νότιον**⁸.

Ίσως από αυτά παίρνοντας αφορμή ο Τζέτζης μας θυμίζει, εισάγοντας το απόσπασμα, ότι ο Ηράκλειτος **ἐκαλείτο δεινὸς διὰ τὸ τῶν λόγων αὐτοῦ σκοτεινόν**.

Πλωτίνος, IV 8 (6) 1 14

α. Μεταβάλλον ἀναπαύεται.

β. Κάματός ἐστι τοῖς αὐτοῖς μοχθεῖν καὶ ἄρχεσθαι.

α. μεταβαλλόμενο αναπαύεται.

β. κάματος είναι να μοχθείς για κάτι και να εξουσιάζεσαι απ' αυτό.

Διαβάζοντας τις δύο αυτές σιβυλλικές φράσεις και αναζητώντας στα συνοδευτικά τους συμφραζόμενα¹ κάποια βοήθεια, διακρίνεις σιγά σιγά δίπλα στο συνοφρυωμένο πρόσωπο του Ηράκλειτου που τις γράφει, να προβάλλει, να μεγεθύνεται, και εντέλει να κυριαρχεί, το θλιμμένο πρόσωπο του Πλωτίνου, που τις έχει ενσωματώσει στο δικό του κείμενο και που έτσι, μόνος αυτός, τις έχει διασώσει. Το κείμενο, δηλαδή ολόκληρη η τέταρτη εννεάδα, είναι συνταρακτικό. Κατήφεια και αναθάρρηση, θλίψη και χαρά, αγώνας και αγωνία να συμβιβαστούν τα ασυμβίβαστα του μεγάλου δάσκαλου: ο απαισιόδοξος δυϊσμός σώματος και ψυχής που καθιέρωσε ο Φαίδων, και η αισιοδοξία του καλύτερου -και μοναδικού- δυνατού κόσμου, με την εναρμόνιση σώματος και ψυχής, που επαγγέλθηκε ο Τίμαιος. Και όλα αυτά, όχι με θεωρητικές διερευνήσεις και νοητικά σχήματα, αλλά βιωμένα μυστικά, μια έκθεση σπαρακτική της δικής του εμπειρίας από την ενσάρκωση και αποσάρκωση της ίδιας του της ψυχής.

Όλα τα κείμενα που αγαπούμε και που συμβαίνει να μην είναι γραμμένα στην τρέχουσα γλώσσα μας θέλουμε να τα μεταφράσουμε. Αισθανόμαστε τότε πως τα κάνουμε δικά μας, όπως το ίδιο αισθανόμαστε πως κάνουμε δική μας την γυναίκα που αγαλιάζουμε. Αυτόν τον έρωτα του κειμένου δεν μπόρεσα ποτέ να τον χαρώ. Έξω από την πόρτα μου περίμενε πάντα η καθημερινότητα, με μηχανή αναμμένη. Πρόφθαινα μόνο ένα χάδι στο πρόσωπο, ίσως ένα φίλημα στα μάτια, όπως εδώ²:

"Συχνά, όταν εγείρομαι από το σώμα μου στον εαυτό μου, εκτός όλων των άλλων και εντός εαυτού, βλέποντας το θαυμαστό και μέγα κάλλος, και τότε πιστεύοντας πως είμαι το καλύτερο τμήμα του σε πλήρη με το θείο, που με μόρφωσε, ταυτότητα, και ζώντας μια δραστηριότητα που ανυψώνει τον εαυτό μου πάνω από κάθε άλλο νοητό, κι όταν μετά από τούτη την ανάπαυλα στο θείοκατεβαίνω από τον νου στον συλλογισμό, τότε απορώ πώς και συνέβη να κατέβω και πώς η ψυχή μου βρέθηκε στο σώμα μου αφού αυτή είναι ό,τι φαίνεται στον εαυτό της, ακόμη και όταν βρίσκεται στο σώμα μου. Ο Ηράκλειτος, που μας προτρέπει να το ερευνήσουμε, υποστηρίζοντας πως τα αντίθετα αναγκαίως εναλλάσσονται, και λέγοντας "οδός άνω κάτω", και πως "μεταβαλλόμενο αναπαύεται", και "κάματος είναι να μοχθείς για κάτι και να εξουσιάζεσαι από αυτό", μας επιτρέπει να υποθέσουμε -αφήνοντας τα λόγια του ασαφή-, πως ίσως πρέπει να αναζητήσουμε στον εαυτό μας, όπως κι εκείνος αναζήτησε και βρήκε."

Επειδή ο Πλωτίνος παραθέτει διαδοχικά τις δύο φράσεις, οι σχολιαστές βρίσκουν μια εσωτερική σύνδεση σ' αυτές (μεταβολή=ανάπαυση, έλλειψη μεταβολής=κάματος), απήχημα ταυτότητας των αντιθέτων³. Μάλιστα, πιθανολογείται και η ύπαρξη της λέξεως **γάρ** στο πρωτότυπο (**κάματος γάρ ἔστι...**), οπότε η δεύτερη φράση εξηγεί, ή, δικαιολογεί την πρώτη⁴. Και ο χορός των υποθέσεων της βιβλιογραφίας συνεχίζεται⁵ με το υποκείμενο της πρώτης φράσης που είναι τάχα το **πῦρ**, (**τὸ πῦρ μεταβάλλον ἀναπαύεται**), για να γίνει σύνδεση με το απόσπ. 28 (**πῦρ ἀείζων...**) και έτσι να σχηματιστεί μια αξιοπρεπής και ολοκληρωμένη πυροθεωρία.

Βέβαια, τα πράγματα δεν μπορεί να είναι τόσο απλά. Ο Πλω-τίνος, που πρέπει να είχε υπόψη του το κείμενο του Ηράκλειτου εφόσον μόνος αυτός μεταδίδει τα αποσπάσματα, τονίζει ότι **εἰκάζειν ἔδωκεν ἁμελήσας σαφῆ ποιῆσαι τὸν λόγον**. Και μόνον τότε, και εμμέσως, αποτολμά να θεωρήσει υποκείμενο των φράσεων την

"ψυχή" και να αναπτύξει τις δικές του απόψεις **"Περὶ τῆς καθόδου εἰς τὰ σώματα τῆς ψυχῆς"**, όπως είναι ο τίτλος του όγδοου κεφαλαίου της τέταρτης εννεάδας, όπου και αναφέρονται τα αποσπάσματα.

Εντέλει δεν ξέρω αν χρειάζεται συγκεκριμένο υποκείμενο στην πρώτη φράση. Οι δύο λέξεις, μόνες τους, με ανανεούμενη πρωτοτυπία που σε αιφνιδιάζει κάθε φορά που τις διαβάζεις, ολοκληρώνουν ένα ποιοτικό γίγνεσθαι τόσο ευρύ, αλλά και τόσο πλήρες στη γενικότητά του, που μπορεί να αναφέρεται, με την ίδια συλλογιστική γονιμότητα, σε οτιδήποτε, στο πυρ, τον κόσμο, την ψυχή κ.ά.

Η δεύτερη φράση αφαιρεί και το πρόσχημα της ελλείψεως όρων. Δεν έχει κενά (η συμπλήρωση [ἄρχεσθαι] ὑπ' αὐτῶν εννοείται εύκολα). Εντούτοις είναι το ίδιο, ίσως και περισσότερο, δυσεξήγητη. Αν ξέραμε τουλάχιστον σε ποια σημεία το κείμενο είναι ακέραιο και σε ποια -από τα χρόνια και τους αντιγραφείς- τραυματισμένο.

Ιππόλυτος, Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος Θ 9 Τομ.5 σ.347

αἰὼν παῖς ἔστι παίζων, πεσσεύων· παιδὸς ἢ βασιληή.

Ο χρόνος είναι παιδί που παίζει με ζάρια· δική του η βασιλεία.

Πού τελειώνει το σύμβολο, πού αρχίζει η μεταφορά, η αλληγορία, ο υπαινιγμός, η παρασημία, ο παραλληλισμός, η παρομοίωση; Η μεγάλη παρεξήγηση, που άρχισε από τους κλασικούς χρόνους και συνεχίζεται και σήμερα, είναι ότι ο Ηράκλειτος θεωρήθηκε φιλόσοφος, και έτσι περιέπεσε στην αποκλειστική αρμοδιότητα (και νομή) της θεωρητικής σκέψης. Αν είχε μιλήσει για "το κρυμμένο γέλιο των παιδιών" και για το πόσο είναι "γελοῖος ο θλιβερός χαμένος χρόνος που τεντώνεται πριν και μετά¹", και μάλιστα αν αυτά τα είχε πει αγγλικά, -και ήταν και κοσμικότερος- θα είχε πέσει στην αρμοδιότητα των κριτικών της ποίησης και ίσως -λέω ίσως-, είχε καλύτερη τύχη.

Πώς λοιπόν να εξηγήσει κανείς το παρόν ποίημα; Να πει ότι ο πα~ις είναι τό **πᾶν** και **δι' αἰῶνος αἰῶνιος βασιλεὺς τῶν ὄλων**, όπως θέλει ο Ιππόλυτος², ή, ότι πρόκειται για τον Δία **τοιαύτην τιν' α παίζειν παιδιάν**, όπως θέλει ο Κλήμης³; Ή μήπως να ακολουθήσουμε τους σύγχρονους ξένους σχολιαστές όπου ο **αἰὼν** σημαίνει "ζωή"⁴, ή "ώριμη ηλικία"⁵, και η έννοια του αποσπάσματος είναι πως "ένas ώριμος άνθρωπος είναι τόσο ανόητος όσο ένα παιδί, σε όλα τα θέματα και ιδιαίτερα σ' εκείνα που έχουν σχέση με την πολιτική. Ο βασιλιάς (ο άρχων) συμπεριφέρεται όπως ένα παιδί"⁶; Και γράφει ο Νίτσε -ο μεγάλος αυτός τυχερός που πια δεν είχε απορίες με τα αρχαία κείμενα-, "ο Ηράκλειτος πράγματι, δεν έχει κανένα λόγο να νιώθει τον εαυτό του υποχρεωμένο ν' αποδείξει (όπως ο Λάϊμπνιτς), ότι ο κόσμος αυτός είναι ο καλύτερος των κόσμων. Του αρκεί ότι είναι το ωραίο αυτό παιχνίδι του Αιῶνα"⁷.

Τέτοιες ώρες αισθάνομαι ευτυχής γιατί γεννήθηκα έχοντας μέσα μου την γλώσσα του Ηράκλειτου, -όπως άλλες φορές αισθάνομαι δυστυχής γιατί δεν έχω μέσα μου, αλλά απλώς φορώ, την γλώσσα του Σαίξπηρ ή του Μπωντλαίρ-, κι έτσι μπορώ και συντονίζομαι, χωρίς διαμεσολαβητή, με το απόσπασμα. Και ακούω πίσω του άλλες λέξεις, (**αἰὼν δὲ κυλινδομένης ἀμέρας ἄλλ' ἄλλοτ' ἐξάλλαξεν**⁸) χωρίς να κάνω σύγχυση των ήχων και των απόηχων, παρ' ότι η εικονοτροπία και η προοπτική συγχορδούν:

**...ὥς ὅτε τις ψάμαθον πάϊς ἄγχι θαλάσσης,
ὅς τ' ἐπεὶ οὖν ποιήσῃ ἀθύρματα νηπιέησιν,
ἄψ αὖτις συνέχευε ποσὶν καὶ χερσὶν ἀθύρων**

"... όπως ένα παιδί κοντά στη θάλασσα, αφού φτιάξει παιχνίδια με την άμμο, παίζοντας πάλι, με χέρια και με πόδια τα γκρεμίζει", έτσι και ο Απόλλων γκρέμισε το τείχος των Αχαιών, γράφει ο Όμηρος⁹. Ο Ηράκλειτος, παρότι δεν συμπαθεί τον Όμηρο, γοητεύεται από την εικόνα και την στήνει στις δικές του συντεταγμένες. Τα αθύρματα είναι πια διαφορετικά, πολύ σοβαρά, δεν κατονομάζονται, βαραίνουν όμως αβάσταχτα στο χώρο. Έξω απ' αυτόν μένει αμόλυντη η παιδική αθωότητα, γι' αυτό και ο Ηράκλειτος **ἀναχωρήσας δ' εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Ἀρτέμιδος** (την έσχατη ώρα, όπως όλοι μας,) **μετὰ τῶν παιδῶν ἡστραγάλizeν**¹⁰.

Ιππόλυτος, Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος Θ 9 Τομ.5 σ.347

πόλεμος πάντων μὲν πατήρ ἐστι, πάντων δὲ βασιλεύς, καὶ τοὺς μὲν θεοὺς ἔδειξε τοὺς δὲ ἄνθρώπους, τοὺς μὲν δούλους ἐποίησε τοὺς δὲ ἐλευθέρους.

Ο πόλεμος είναι πατέρας όλων, βασιλιάς όλων, και άλλους μεν καταδεικνύει θεοὺς άλλους ανθρώπους, άλλους κάνει ελεύθερους και άλλους δούλους.

Νομίζω πως, στη σημερινή γλώσσα μας, τα ρήματα **{εδείξε** και **ἐποίησε** ηχούν καλύτερα σε ενεστώτα παρά σε γνωμικό αόριστο.

Πρέπει κάποτε να ερευνηθούν οι λόγοι για τους οποίους η διαδοχή λέξεων ή συλλαβών που αρχίζουν από "π", στην αρχαία ποίηση, δημιουργεί μια ατμόσφαιρα θερμής μεγαλοπρέπειας και συγχρόνως ποιητικής πλήρωσης, γεμάτης θαλπωρή και χαλάρωση. Τα παραδείγματα είναι πολλά, σημειώνω την ομηρική εναρκτήρια κωδωνοκρουσία **πολύτροπον δς μάλα πολλά πλάγχθη, ἐπεὶ Τροίης ἱερὸν πτολίεθρον ἔπερσεν¹** και το αισχυλικό **ταχύ-πτεροι πνοαί, ποταμῶν τε πηγαί, ποντίων τε κυμάτων²**. Οι πρώτες λέξεις του παρόντος αποσπάσματος επιβεβαιώνουν τον κανόνα.

Το ερώτημα κι εδώ είναι αν ο Ηράκλειτος κυριολεκτεί μιλώντας για τον πόλεμο, αν δηλαδή αναφέρεται στον αγώνα του πεδίου της μάχης. Η άποψη αυτή βρίσκει πολλά και ισχυρά ερείσματα. Πράγματι, ο πόλεμος δημιουργεί ελεύθερους και δούλους (αφού όσοι νικούν στη μάχη παραμένουν ελεύθεροι και όσοι νικούνται υποδουλώνονται), κι ακόμη ανθρώπους και θεούς, αν ακροβατήσει κανείς στο επιχείρημα που επικαλείται η βλιογραφία, ότι στην

αρχαιότητα όσοι έφευγαν ηρωικά στη μαχη θεοποιούνται. Σε μια τέτοια περίπτωση, το ομηρικό πάνθεο αποκεφαλίζεται και στη θέση του Δία θρονιάζεται ο πόλεμος, ή, ο Δίας και ο πόλεμος που όπως λέει ο Χρύσιππος³ ταυτίζονται. Έτσι κρεμιέται στον Ηράκλειτο η επιγραφή του πολεμοχαρή αριστοκράτη, κι έτσι ο στοχασμός πέφτει στην αποκλειστική αρμοδιότητα του συνοικιακού κομματικού καθοδηγητή.

Δεν νομίζω πως οι πόλεμοι και οι μάχες τους -που ποτέ δεν είναι αγώνες επιβίωσης, όπως πράγματι συμβαίνει στα ζώα, αλλά αρπακτικές βλέψεις και αρχηγικά απωθημένα ηγεμονίσκων-, μπορεί να απασχόλησαν τον Ηράκλειτο. Δεν πρόκειται λοιπόν εδώ για το κανιβαλικό παιχνίδι των πεδίων της τιμής αλλά, βλέποντας το **πάντων** ουδέτερου⁴ γένους και όχι αρσενικού⁵, πρόκειται για την έκφραση μιας παγκόσμιας διαδικασίας αρμονικής διαδοχής των αντιθέτων, για έναν πόλεμο συνεπώς ζωογόνο που τροφοδοτεί και διατηρεί τον παλμό του κόσμου. Τα τρία διαδοχικά ζεύγη των αντιθετικών συνδέσμων αποκαλύπτουν εμμέσως αυτή την πρόθεση. Βέβαια, δεν υπάρχει φράση του Ηράκλειτου με αποκλειστικό περιεχόμενο. Η αντιπαράθεση του ρόλου του πατέρα στον ρόλο του βασιλιά (με πιθανή μόνο την εξήγηση ότι το πρώτο **πάντων** εννοεί **πραγμάτων** και το δεύτερο **άνθρώπων**), και η σε δεύτερο επίπεδο διάκριση της κοινωνικής διαφοράς (ελεύθεροι-δούλοι), από την φυσική διαφορά (άνθρωποι-θεοί), με την απρόσμενη δήλωση ότι η πρώτη **ποιείται** ενώ η δεύτερη **δείκνυται** (και συνεπώς εδώ δεν πρόκειται για τον πόλεμο που ξέρουμε), είναι τα καινούργια κεφάλαια που ανοίγει αυτό το απόσπασμα.

Ωριγένης, Κατά Κέλσου ΣΤ XLII Τομ.10 σ.91

εἰδέναι χρὴ τὸν πόλεμον ἔοντα ζυνόν, καὶ δίκην ἔριν, καὶ γινόμενα πάντα κατ' ἔριν καὶ χρεών.

πρέπει να καταλάβουμε ότι ο πόλεμος είναι κοινός και ο ανταγωνισμός δικαιοσύνη και ότι όλα γίνονται με ανταγωνισμό και αναγκαιότητα.

Υπάρχουν στη βιβλιογραφία διαφορετικές απόψεις για το αν το υποκείμενο της δεύτερης πρότασης είναι η **δίκη** ή η **ἔρις**, όπως επίσης για τις σημασίες των λέξεων **δίκη** και **χρεών**. Ακολουθώ κι εδώ την δική μου γλωσσική αίσθηση και χαίρομαι γιατί δεν είμαι φιλόλογος ώστε να πρέπει να λογοδοτήσω.

Αισθάνεται κανείς κατάπληξη και δέος βλέποντας πώς, μέσα στους σχετικά λίγους αιώνες που πέρασαν από τον Όμηρο στον Ηράκλειτο, οι έννοιες διευρύνονται ώστε οι μητρικές τους λέξεις να μην τις χωρούν. Τα παραδείγματα άμπολλα, όπως ο **πόλεμος**, η τόσο ανθρώπινη δραστηριότητα (στον Όμηρο ακόμη και οι θεοί πολεμούν εντελώς ανθρώπινα) που γίνεται δύναμη κοσμική δημιουργικής μεταβολής και αναζητά για να παρασταθεί ειδική ορολογία, η **ἔρις** που από διχόνοια γίνεται ανταγωνισμός, και η λέξη **χρεών** που εδώ δεν είναι ανάγκη αλλά αναγκαιότητα, έννοιες καινούργιες χωρίς ακόμη δικό τους πρόσωπο. Μια λοιπόν και η σκέψη του Ηράκλειτου κινείται σε διαφορετικό επίπεδο, πρέπει νομίζω να δεχτούμε με επιφυλακτικότητα την γνώμη των αρχαίων σχολιαστών, ότι η πολεμική του Ηράκλειτου κατά του Ομήρου οφειλόταν στην ευχή του τελευταίου, εκείνη που εκφράζεται στην Ιλιάδα¹, να έλειπε η **ἔρις** από τους ανθρώπους και τους θεούς. Η απόλυτη συμφωνία τους σ' αυτό το θέμα δεν επιβεβαιώνει την άποψη τους, αλλά το γεγονός πως τα σχόλιά τους δεν είναι πάντα πρωτότυπα και αυτογενή. Στην προκείμενη περίπτωση ο Αριστοτέ-

λης², ο Πλούταρχος³ και ο Νουμήνιος⁴ (αλλά και ο Σιμπλίκιος⁵), αντιγράφουν ο ένας τον άλλον. Η σκέψη του Ηράκλειτου αναφέρεται στην κοσμική διαδικασία και τάξη και όχι στην ανθρώπινη δραστηριότητα για την οποία μιλά ο Όμηρος, κι έτσι η **ἔρις** η δική του δεν έχει σχέση με την Ομηρική (μάλλον πλησιάζει, σε κοσμικό βέβαια ανάλογο, την δεύτερη έριδα, την αγαθή, που αναφέρει ο Ησίοδος⁶). Νομίζω ότι στην αυστηρή κρίση του Ηράκλειτου ο Όμηρος διέπραξε την ύβριν της άκριτης μυθοπλαστίας, ή έστω της αφελούς μυθερμηνείας, αφαιρώντας συγχρόνως από τις λέξεις την πολυσημία τους όπως θα λέγαμε σήμερα, και δεσμεύοντάς τες σε χρήση απλοϊκή. Κατηγορία ίσως ορθή αλλά άδικη, γιατί αν ο Όμηρος, περιοριζόμενος σε μονοσήμαντη χρήση των λέξεων δεν ήταν υποχρεωμένος απ' τις ανάγκες του λόγου του, να προσκομίζει και καταθέσει τον θησαυρό των λέξεων που όλοι ξέρουμε, ασφαλώς ο Ηράκλειτος δεν θα έφθανε στην γλωσσική και εννοιολογική ωριμότητα που του επέτρεψε να κορέσει αυτές τις λέξεις, να τις τεντώσει, και εντέλει να τις υπερβεί.

Πλούταρχος, Περί του Ε του εν Δελφοίς 388 DE

πυρός τε ἀνταμοιβή τὰ πάντα καὶ πῦρ ἀπάντων ὅκωσπερ χρυσοῦ χρήματα καὶ χρημάτων χρυσός.

Όλα ανταλλάσσονται με την φωτιά και η φωτιά με όλα όπως ο χρυσός με τα πράγματα και τα πράγματα με τον χρυσό.

Οι Πυθαγόρειοι ονόμαζαν την πεντάδα **γάμον** γιατί σχηματίζεται από την ένωση του πρώτου **ἄρρενος** (άρτιου) αριθμού και του πρώτου **θήλεος** (περιττού). Και ακόμη έλεγαν πως έχει την μοναδική ιδιότητα να καταλήγει, όταν πολλαπλασιάζεται με οποιονδήποτε αριθμό, ή πάλι στον εαυτό της, ή στην δεκάδα, που είναι ο τέλειος αριθμός. Αυτά αναφέρει ο Πλούταρχος¹ και, εντυπωσιασμένος, βλέπει στο παρόν απόσπασμα μια ανάλογη διαδικασία μεταβολής φωτιάς και κόσμου². Πρώτος όμως σχημάτισε αυτή την ιδέα για την ηρακλειτική μεταβολή ο Θεόφραστος³ (επικουρόντος -όπως αναφέρθηκε και στο απόσπ. 20- και του Αριστοτέλη⁴) και είναι αυτός η αιτία που ο Ηράκλειτος θεωρήθηκε ο πατέρας της θεωρίας που αργότερα οι Στωικοί ονόμασαν **ἐκπύρωσιν**, και που προέβλεπε την συνεχή ανάλωση του κόσμου στην φωτιά, και την αναδημιουργία του από την φωτιά⁵. Βέβαια, οι σύγχρονοι μελετητές αποκαθιστούν την αλήθεια (αν και όχι ομόφωνα), εκείνο όμως που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι πως με τον Ηράκλειτο η φωτιά παύει να είναι πια λατρευτική παράσταση (Ήφαιστος) ή μυθικό στοιχείο (Προμηθέας), και γίνεται ενεργειακή κατάσταση, μια διαφορά δυναμικού που αναλώνεται κινώντας τα πράγματα αλλά και αποκαθίσταται από αυτή την κίνηση. Και όλα τούτα όταν εμείς, ακόμη και σήμερα, πυροβατούμε, λαμπαδηδρομούμε, ή καίμε τους νεκρούς.

Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, Στρωματείς Ε XIV Τομ.8 σ.156

κόσμον τόνδε, τὸν αὐτὸν ἀπάντων, οὔτε τις θεῶν οὔτε ἀν-θρώπων ἐποίησεν, ἀλλ' ἦν αἰὲ καὶ ἔστιν καὶ ἔσται πῦρ αἰεζῶν, ἀπτόμενον μέτρα καὶ ἀποσβεννύμενον μέτρα.

τον κόσμο αυτόν, τον ίδιο για όλους, ούτε κάποιος απ' τους θεούς ούτε κάποιος απ' τους ανθρώπους τον έφτιαξε, αλλ' ήταν πάντα και είναι και θα είναι φωτιά αιώνια που ανάβει σύμφωνα με ένα μέτρο και σβήνει σύμφωνα με το ίδιο μέτρο

Πρόκειται ίσως για το απόσπασμα που σχολιάστηκε και εξακολουθεί να σχολιάζεται περισσότερο. Οι αντιρρήσεις αρχίζουν απ' την σωστή του απόδοση και στίξη. Αμφισβητείται η αυθεντικότητα των λέξεων τὸν **αὐτὸν ἀπάντων**¹ επειδή αναφέρονται μεν από τον Κλήμη όχι όμως από τον Πλούταρχο², αμφισβητείται³ η λέξη **τόνδε** επειδή αντιθέτως αναφέρεται από τον Πλούταρχο και τον Σιμπλικίο⁴ αλλά δεν αναφέρεται από τον Κλήμη. Ακόμη, αμφισβητείται το κόμμα μετά το **αἰεζῶν** και αξιώνεται⁵ παύση με άνω τελεία μετά το **ἔσται**. Κατόπιν ερχόμαστε στο περιεχόμενο των λέξεων. Υπάρχει αμφιβολία αν πρέπει να ακολουθήσουμε τον Θεόφραστο⁶, τον Διογένη τον Λαέρτιο⁷ και τον Σιμπλικίο⁸ και να πιστέψουμε ότι το **μέτρα** έχει εκτός από ποιοτική και χρονική διάσταση, (κανείς δεν έχει ακόμη αναρωτηθεί μήπως έχει και ηθική), ότι δηλαδή ο κόσμος-φωτιά ανάβει και σβύνει κατά ορισμένες χρονικές περιόδους, και τέλος υπάρχει και το μεγάλο πρόβλημα της λέξεως **κόσμος**, για τον οποίο κάθε σύγχρονος μεταφραστής του Ηράκλειτου αισθάνεται υποχρεωμένος να γράψει (πράγμα καθόλου δύσκολο) τις δικές του πέντε έξι σελίδες. Όπως αναφέρθηκε και στο απόσπ.¹⁵ η λέξη **κόσμος**, στους προσωκρατικούς, σήμαινε αρμονική τάξη και διάρθρωση. Εντούτοις εδώ ακολουθεί η λέξη **τόνδε**, και αν και αυτή την απορρίψουμε, ακο-

λουθούν οι λέξεις **τὸν αὐτὸν ἅπαντων** που σίγουρα πια **των** που σίγουρα πια εννοούν εκείνο που κι εμείς εννοούμε σήμερα, δηλαδή το σύμπαν. Άλλωστε, και οι Πυθαγόρειοι χρησιμοποιούσαν⁹ ήδη την λέξη **κόσμος** με αυτή την έννοια. Υπάρχει όμως ακόμη και η κατάθεση του Πλούταρχου¹⁰ που λέει (σε μετάφραση Π. Ρώτα¹¹): "Τουναντίον δε το ον, το οποίον ζη και βλέπει και έχει μέσα του την αρχή της κινήσεώς του και συνείδησιν εκείνων, τα οποία του ανήκουν και εκείνων, τα οποία δεν του ανήκουν, αυτό το φυσικό ον έχει λάβει μερίδα και απορροήν από το κάλλος του υπερτάτου εκείνου Νου, 'από τον οποίον κυβερνάται το σύμπαν' κατά τον Ηράκλειτον". Το απόσπασμα βέβαια δεν αποδίδεται σωστά, όμως είναι φανερό πως, κατά τον Πλούταρχο, ο Ηράκλειτος εννοεί εδώ τον κόσμο-σύμπαν.

Αλλά το σημαντικότερο είναι, νομίζω, πως με το παρόν απόσπασμα αποκαλύπτεται και εκφράζεται η ανδρότητα και η χειραφέτηση της προσωκρατικής σκέψης. Το πνεύμα που μέχρι τώρα θήλαζε τον θερμό αλλά χανωντικό μυθικό μαστό, απογαλακτίζεται και ρίχνεται στην απέραντη και επώδυνη γνωστική περιπέτεια: ο κόσμος δεν δημιουργήθηκε, είναι και θα είναι αιώνιος, δεν είχε συνεπώς ανάγκη, ούτε και θα έχει στο μέλλον, κανενός θεού. Ο Φερεκύδης είχε διαφυλάξει την αιωνιότητα για τους θεούς¹². Ο Ηράκλειτος την χαρίζει στον κόσμο. Είναι η σημαντικότερη δωρεά που έγινε ποτέ. Από κει και πέρα ο Ηράκλειτος έχει κάθε δικαίωμα ν' αποσυρθεί στον ναό της Αρτέμιδας και να παίζει με τα παιδιά.

Στη βάση του αιώνιου κόσμου βρίσκεται η φωτιά, ένα στοιχείο νόμου αλλά και δομής, που ανάβει και σβήνει. Μια ουσία που είναι συγχρόνως η **ἀνταμοιβή ἅπαντων** (απόσπ. 27), η ανάλωση και η αναδημιουργία τους, και που συντηρείται και ρυθμίζεται σύμφωνα με ορισμένα ηθικά μέτρα.

Κάθε φορά που διαβάζω αυτό και το προηγούμενο απόσπασμα, έχω την εντύπωση πως για τον Ηράκλειτο η φωτιά υλοποιεί τον Λόγο, είναι η εγκοσμιότητα του Λόγου, που διαιωνίζει τον κύκλο της αποϋλοποίησης και επανυλοποίησης του κόσμου, ή,

σε σύγχρονη ορολογία, της διαδοχικής μετάστασης του κόσμου από ύλη σε ενέργεια και αντιστρόφως.

Ασφαλώς πρόκειται για ένα από τα σημαντικότερα μνημεία του ελληνικού αρχαίου λόγου. Ο όγκος των λέξεων, η άρθρωσή τους, η διαδοχή τους, ο μεγαλοπρεπής ρυθμός της φράσης και η εμφατική με ιερατική ρητορικότητα διατύπωση (**οὔτε τις θεῶν οὔτε ἀνθρώπων [...] ἦν ἀεὶ καὶ ἔστι καὶ ἔσται [...] μέτρα [...] μέτρα**), ορίζουν έκτοτε το μέτρο της εκφραστικής-στοχαστικής τελειότητας. Γι' αυτό και με περισσότερη εδώ δυσκολία αντιστάθηκα στον πειρασμό να αφήσω το απόσπασμα αμετάφραστο, ως ένα ερέθισμα για ανάγνωση και εκφώνηση στο πρωτότυπο.

Ιππόλυτος, Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος Θ 10 Τομ.5 σ.348

χρησιμοσύνην καὶ κόρον.

αποστέρηση και κόρο.

Φαίνεται¹ πως η ωραία λέξη **χρησιμοσύνη** είναι σπάνια. Στα προκλασικά χρόνια αναφέρεται μόνο δύο φορές, σε ένα στίχο του Τυρταίου² με την έννοια της ανάγκης-χρείας, και μία φορά στον Ηρόδοτο³ με την έννοια -σύμφωνα με το L.S.- της "λιπαρής παρακλήσεως".

Ο Ιππόλυτος, μεταδίδοντας το απόσπασμα, σημειώνει ότι **χρησιμοσύνη** είναι η **διακόσμησις** και κόρος η **ἐκπύρωσις**⁴. Ο Πλούταρχος πάλι⁵, μετά από μια ωραία περιγραφή της μυστικής μεταβολής του προσώπου του θεού, που άλλοτε γίνεται φωτιά και ονομάζεται Απόλλων, άλλοτε γη νερό φυτά και ζώα και ονομάζεται Διόνυσος, αντιστοιχίζει τον **κόρον** στην **ἐκπύρωσιν** και την **χρησιμοσύνην** στην **διακόσμησιν**. Και εφόσον οι όροι **ἐκπύρωσις** και **διακόσμησις** ανήκουν, όπως είπαμε, στους Στωικούς, οι ειδικοί καταλήγουν στο συμπέρασμα πως τόσο ο Ιππόλυτος όσο και ο Πλούταρχος μεταφέρουν απόψεις των Στωικών και όχι του Ηράκλειτου. Το απόσπασμα λοιπόν παραμένει σκοτεινό, με μόνο βέβαιο, κατά τους ειδικούς πάλι, ότι αναφέρεται στην φωτιά. Αν όμως αυτό αληθεύει, γιατί στο απόσπασμα 102, που κινείται γύρω από την φωτιά-θεό, ως αντίθετο του **κόρος** αναφέρεται το **λιμός**; Τί ανάγκασε τον Ηράκλειτο να χρησιμοποιήσει εδώ την σπάνια λέξη **χρησιμοσύνη** αντί της συνηθισμένης **λιμός**;

Τσως οι ειδικοί να έχουν δίκιο και το απόσπασμα να γράφτηκε με κοσμολογικές προθέσεις. Καθόλου όμως δεν θα ξαφνιαζόμουν αν ο Ηράκλειτος, που επικοινωνεί εμπιστευτικά με τον καθένα μας

αποκαλύπτοντας κάθε φορά και μια κρυφή πλευρά του πολυεδρικού του λόγου, εμπιστευόταν κάποτε σε κάποιον, πως το **χρησιμο-
σύνην καὶ κόρον**, πέρα απ' τις κοσμολογικές του προεκτάσεις, έχει κυρίως ηθικό περιεχόμενο, αφού ο κόσμος **ὁδε ὁ αὐτὸς ἅπάντων**, πέρα από υλικός και ενεργειακός σχηματισμός, είναι κυρίως ηθική -με ευρεία σημασία- οντότητα.

Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, Στρωματεῖς Ε XIV, Τομ.8 σ.156

**πυρὸς τροπαὶ πρῶτον θάλασσα, θαλάσσης δὲ τὸ μὲν ἡμισυ γῆ, τὸ δὲ ἡμισυ πρηστήρ.
<γῆ> θάλασσα διαχέεται, καὶ μετρέεται εἰς τὸν αὐτὸν λόγον ὁκοῖος πρόσθεν ἦν ἢ γενέσθαι γῆ.**

Μετατροπές της φωτιάς: πρῶτον θάλασσα, και της θάλασσας το ένα μισό γη, το άλλο μισό πύρινη καταιγίδα. Η γη αναλύεται σε θάλασσα, στην ίδια αναλογία όπως πριν γίνει γη.

Στον Ηρόδοτο και τον Θουκυδίδη το χῶμα "διαχέεται". Στην τρέχουσα γλώσσα μας "διαχέεται" μόνο ὅ,τι μεταφέρεται με τον αέρα (ὅπως το ἄρωμα, και ο ἦχος) και ὄχι κάτι στερεό ἢ υγρό, ὅπως η θάλασσα. Γράφω λοιπόν "αναλύεται", χωρίς ὅμως να αἰσθάνομαι ικανοποιημένος.

Η δυσκολία στην κατανόηση του Ηράκλειτου είχε αρχίσει, ὅπως αναφέρθηκε, αρκετά νωρίς. Ο Κλήμης¹, για να συμβιβάσει κάπως τα πράγματα, είχε καταλήξει στην εκδοχή πως ο Ηράκλειτος δεχόταν δύο κόσμους, τον έναν **ἄϊδιον**, του αποσπάσματος 28 και τον άλλον **φθειρόμενον** από τις μεταλλαγές της φωτιάς. Ἐτσι, εισάγει τα παρόντα δύο αποσπάσματα με την φράση **ὅτι δὲ καὶ γενητὸν καὶ φθαρτὸν αὐτὸν εἶναι τὸν κόσμον [...]** **μηνύει τὰ ἐπιφερόμενα.**

Η λέξη <γῆ> δεν υπάρχει στον Κλήμη, προτάθηκε από τον Burnet² και δεν γίνεται από ὅλους αποδεκτή. Από την μια μεριά αποσαφηνίζει την φράση, από την άλλη ὅμως την υπεραπλοποιεί. Δεν διαθέτω ὅλες τις αντιρρήσεις που προβάλλονται³ για την αποδοχή της, φαντάζομαι ὅμως ὅτι ανάμεσά τους θα περιλαμβάνεται και η κάπως περίεργη σύνταξη **γῆ-διαχέεται-θάλασσα**⁴

Τί είναι ο **πρηστήρ**; Κατά τον Αέτιο, ὅπως μεταδίδει ο Στο-

βαίος⁵, ο Ηράκλειτος πίστευε πως η βροντή δημιουργείται **κατὰ συστροφὰς ἀνέμων καὶ νεφῶν καὶ ἐμπτώσεις πνευμάτων** (αραιών ανέμων) **εἰς τὰ νέφη**, οι αστραπές **κατὰ τὰς τῶν ἀναθυμωμένων ἐξάψεις** (ἀνάμματα των αναθυμιάσεων) και ο πρηστήρ **κατὰ νεφῶν ἐμπρήσεις καὶ σβέσεις** (πυρπολήσεις και σβησίματα). Από την ίδια πάλι πηγή⁶ μαθαίνουμε πως οι Στωικοί ἔλεγον **βροντὴν μὲν συγκρουσμὸν νεφῶν, ἀστραπὴν δ' ἔξαψιν ἐκ παρατρίψεως, κεραυνὸν δὲ σφοδροτέραν ἔλλαμψιν, πρηστῆρα δὲ νοχελεστέραν**. Ἀκόμη, ο Ἀριστοτέλης⁷ διαχωρίζει την αστραπή, την βροντή, τον τυφώνα, τον πρηστήρα και τους κεραυνούς, περιγράφει⁸ δε τον πρηστήρα ως λεπτόν αέρα που εκπυρώνεται χρωματίζοντας τον υπόλοιπο αέρα που τον περιβάλλει. Φαίνεται πάντως πως ο πρηστήρας συγγενεύει περισσότερο με τον κεραυνό αφού μπορεί και να σκοτώσει, όπως γράφει ο Ηρόδοτος⁹.

Πέρα από το ότι τα πρωταρχικά στοιχεία είναι η φωτιά, η θάλασσα και η γη, τίποτα δεν είναι βεβαιωμένο για τις κοσμολογικές απόψεις του Ηράκλειτου. Ὅμως ἔχουν ἀραγε σημασία οι περισσότερες λεπτομέρειες; Χρειάζεται δηλαδή να ξέρουμε αν η κοσμική φωτιά είναι "αρχέτυπη μορφή της ύλης"¹⁰ και αν είναι αυτή που μετατρέπεται σε νερό (θάλασσα) και έπειτα σε γη και όχι ο αέρας, όπως ήθελε περίπου με την ίδια σειρά ο Αναξίμενης¹¹; Και έχει πράγματι σημασία το αν η θάλασσα ξαναγυρίζει στην φωτιά κατά πενήντα τοις εκατό ή λιγότερο, και αν η γη ξαναγίνεται θάλασσα κατά μια ορισμένη αναλογία, όταν ακόμη και σήμερα κανείς ατομικός ή πυρηνικός επιστήμονας δεν μπορεί να περιγράψει με ακρίβεια τέτοιες μεταστοιχειώσεις; Αισθάνομαι ικανοποιημένος όταν διαπιστώνω πως το μήκος της γενειάδας του Αισχύλου ή το ύψος και το βάρος του Πλάτωνα δεν βοηθούν την σχέση μου μαζί τους, γι' αυτό και από το απόσπασμα κρατώ την λέξη **λόγον**, που εδώ σημαίνει αναλογία, και την σαγηνευτική παρατήρηση του ερωτευμένου με τον Ηράκλειτο Χαϊντέγκερ¹², πως η λέξη σήμαινε αρχικά "τη σχέση του ενός προς τον άλλο" κι έπειτα, (κι ίσως γι' αυτό, ποιος ξέρει) πήρε την σημασία της "ομιλίας".

Μάξιμος Τύριος, Λόγοι ΜΑ 4

**ζῆ πῦρ τὸν γῆς θάνατον καὶ ἀήρ ζῆ τὸν πυρὸς θάνατον,
ὔδωρ ζῆ τὸν ἄερος θάνατον, γῆ τὸν ὕδατος.**

η φωτιά ζει με τον θάνατο της γης και ο αέρας με τον θάνατο της φωτιάς, το νερό ζει με τον θάνατο του αέρα και η γη με τον θάνατο του νερού.

Ὅπως συνάγεται από τα αποσπάσματα 30 και 43, ο Ηράκλειτος δεχόταν ως συστατικά του κόσμου τα τρία στοιχεία, φωτιά (ψυχή), νερό και γη. Ο αέρας, ως τέταρτο στοιχείο, εισάγεται από τον Αναξιμένη και καθιερώνεται από τον Εμπεδοκλή. Οι μελετητές λοιπόν συμφωνούν -πάντα με κάποιαν εξαίρεση- πως το απόσπασμα δεν είναι αυθεντικό. Αξίζει όμως να το διαβάσει κανείς, στις τρεις γνωστές εκδοχές του¹, για να ξαναθυμάται πώς ταλαιπωρείται και παραχαράσσεται ο προσωκρατικός λόγος στους πρώτους, διψασμένους για οποιαδήποτε ποιότητας γνώση, μεταχριστιανικούς αιώνες. Πρώτος ο Πλούταρχος αντικαθιστά την γη του αποσπ.43 με τον αέρα -του Αναξιμένη-, χωρίς αυτό βέβαια να οφείλεται σε δική του πρωτοβουλία. Την γνώμη ότι ο Ηράκλειτος θεωρούσε τον αέρα πρωταρχικό στοιχείο φαίνεται πως συμμερίζονταν πολλοί αφού την αναφέρει και ο Σέξτος², επικαλούμενος μάλιστα και την μαρτυρία του Αινησίδημου³. Μέσα σε λίγα χρόνια, η άποψη των Στωικών για τέσσερα πρωταρχικά στοιχεία -γη, νερό, αέρα, φωτιά-, άποψη που εισήγαγε και καθιέρωσε ο Εμπεδοκλής, έχει επικρατήσει τόσο ώστε ο Μάρκος Αυρήλιος, που γράφει στην σκηνή του στρατοπέδου του, δεν αισθάνεται σ' αυτή την περίπτωση την έλλειψη βοηθημάτων, και αδίστακτα την αποδίδει στον ευνοούμενό του Ηράκλειτο. Κάπου την ίδια εποχή, ο Μάξιμος Τύριος (ο δεύτερος μ.Χ. αιώνας είναι από τους περισσότερο ανήσυχους, σ' αυτόν γράφουν ο Πλοταρχος, ο Σέξτος, ο Κλήμης ο

ο Αλεξανδρεύς, ο Μάρκος Αυρήλιος, ο Μάξιμος Τύριος, ο Λουκιανός, και άλλοι), επιβεβαιώνει τον Μάρκο Αυρήλιο: τέσσερα τα στοιχεία του Ηράκλειτου, μόνο με διαφορετική σειρά μετα-στοιχείωσης (γη-φωτιά-αέρας-νερό). Σε αυτά προστίθεται και η μαρτυρία του δοξογράφου της εποχής Αέτιου⁴ (σύμπας δηλαδή ο αιώνας συμφωνεί) και ο Ηράκλειτος θα παραμείνει με προσωπείο Εμπεδοκλή για δεκαοχτώ αιώνες.

Ιππόλυτος, Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος Θ 9 Τομ.5 σ.348

τὰ δὲ πάντα οἰακίζει κεραυνός.

Πηδालιούχος σε όλα ο κεραυνός.

Και ο Ιππόλυτος προσθέτει¹ επεξηγώντας: **τουτέστι κατευθύνει, κεραυνὸν τὸ πῦρ λέγων τὸ αἰώνιον**. Όμως πώς είναι δυνατόν το **πῦρ** που όλα τα κατευθύνει να έρχεται μετά και να τα κρίνει, όπως θέλει το απόσπ. 64; Από την άλλη μεριά, η άποψη² ότι ο κεραυνός αποτελεί ακόμη μια προσωνομία του Δία, (υπάρχει και ο περίφημος Ορφικός Ύμνος XIX που επιγράφεται **Κεραυνὸν Διός**, μ' εκείνα τα βροντώδη επίθετα που χαρακτηρίζουν τους κεραυνούς **παμφλέκτους, κρατερούς, φρικώδεις και ὀμβριμοθύμους**) δεν φαίνεται να επικρατεί, κι έτσι οι περισσότεροι εκφράζουν την γνώμη ότι με τον κεραυνό ο Ηράκλειτος υπαινίσσεται μια υπέρτερη θεϊκή δύναμη.

Νομίζω πως κάθε ερμηνεία της λέξης **κεραυνός** πρέπει ν' αρχίζει -και ίσως να τελειώνει- με την αντιπαράθεση του ρήματος **ἐκυβέρνησε** του αποσπάσματος 101 που δίνει στην κοσμική διάνοια την εξουσία εντολέα, με το ρήμα **οἰακίζει** που υπάρχει εδώ και περιορίζει τον κεραυνό σε ρόλο εντολοδόχου.

Αριστοτέλης, Μετεωρολογικά II II 355a 14

ὁ ἥλιος, νέος ἐφ' ἡμέρη ἐστίν.

κάθε μέρα ο ἥλιος είναι νέος.

Ὅπως όλα τα άστρα έτσι και ο ἥλιος έχει μορφή **σκάφης** που στρέφει τα κοίλα προς το μέρος μας και που μέσα της συγκεντρώνονται οι **λαμπρές** αναθυμιάσεις της θάλασσας. Και τα μεν άλλα άστρα βρίσκονται μακριά και γι' αυτό λάμπουν και ζεσταίνουν λιγότερο. Ο ἥλιος όμως κινείται σε μια σταθερή, ανάλογη από μας απόσταση, γι' αυτό ζεσταίνει και φωτίζει περισσότερο. Αυτά μεταδίδει ο Διογένης ο Λαέρτιος¹ ως γνώμες του Ηράκλειτου, ο δε Αριστοτέλης² παραθέτει το παρόν απόσπασμα ασκώντας συγχρόνως δριμύτατη κριτική εναντίων όλων των **γελοίων**, -συναδελφική φιλοφροσύνη προς τον Ηράκλειτο και τους ομόγλωμους του-, που πιστεύουν πως ο ἥλιος τρέφεται με υγρασία.

Ο ίδιος ο Ηράκλειτος δεν εξηγεί πώς ο ἥλιος είναι νέος κάθε μέρα. Ίσως και εδώ, όπως και σε τόσες άλλες περιπτώσεις, μας παρακινεί σε δημιουργική ανάγνωση, προκαλώντας την ιδιοσυγκρασία μας αλλά και την νοητική μας ευαισθησία. Υποθέτουν³ λοιπόν πως η φράση εννοεί ότι το υλικό του ἡλίου ανανεώνεται κάθε πρωί, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι ο ἥλιος ξαναγεννιέται. Ή ακόμη⁴, ότι ο ἥλιος ανάβει το πρωί και σβήνει την νύχτα, κάτι που συμφωνεί και με τις απόψεις του Ξενοφάνη που μεταφέρει ο Αέτιος⁵: **[τοὺς ἄστερας] ἐκ νεφῶν μὲν πευρωμένων· σβεννυμένους δὲ καθ' ἑκάστην ἡμέραν ἀναζωπυρεῖν νύκτωρ καθάπερ τοὺς ἄνθρακας· τὰς γὰρ ἀνατολάς καὶ τὰς δύσεις ἐξάψεις εἶναι καὶ σβέσεις.**

Θα έλεγα όμως ότι η νεότητα μπορεί ακόμη να αναφέρεται

στην διάρκεια του ήλιου που είναι -όπως και στην περίπτωση της φωτιάς- διάρκεια διαδικασίας και όχι ουσίας. Τέλος, νομίζω ότι έχουμε κάθε δικαίωμα να κατεβάσουμε την φράση από τον μετεωρολογικό ιστό στον οποίο την κρέμασε ο Αριστοτέλης, να την πάρουμε σπίτι μας, να θεωρήσουμε ότι το **νέος** χαρακτηρίζει ηλικία (νεαρός) και όχι ιδιότητα (καινούργιος), και να την διαβάσουμε "κάθε μέρα ο ήλιος είναι ένας νέος", οπότε μαζί με το απόσπ. 24 "ο χρόνος είναι ένα παιδί...", παίρνουμε μιαν άλλη γεύση ζωής.

Αέτιος, II 21 4 (Dox. 351)

εὔρος ποδὸς ἀνθρωπίου.

(ο ἥλιος) ἔχει το εὔρος ἀνθρώπινου ποδίου.

Σκαφοειδῆ ὑπόκυρτον και με **εὔρος ποδὸς ἀνθρωπίου** θεωρούσε τον ἥλιο ο Ηράκλειτος μας μεταδίδει ο Αέτιος¹. Όποιος όμως διαβάξει το απόσπασμα κατά γράμμα κινδυνεύει ν' αποκλειστεί στην άποψη πως ο Ηράκλειτος ήταν απληροφόρητος, ή και αφελής. Γιατί ήδη πολύ πριν, ο Αναξίμανδρος είχε διαστασιολογήσει τον ἥλιο **ἴσον εἶναι τῇ γῇ**¹ -αργότερα ο Αριστοτέλης θα πει **τὸ τοῦ ἡλίου μέγεθος μεῖζόν ἐστι ἢ τὸ τῆς γῆς**². Θα ήταν λοιπόν τουλάχιστον παράδοξο να τον θεωρούσε ἴσο με ένα πόδι. Γι' αυτό και οι περισσότεροι μελετητές³ του Ηράκλειτου συμφωνούν πως η φράση αναφέρεται στο "φαινόμενο" και όχι στο πραγματικό μέγεθος του ἡλίου, και πρέπει να ερμηνευθεῖ μεταφορικά. Βέβαια δεν λείπει κι εδώ ο αντίλογος. Ο πολὺς Marcovich⁴ επικαλεῖται τον Αριστοτέλη, που μιλώντας για τις κοσμολογικές απόψεις του Ηράκλειτου, -και μεταξύ αυτών την άποψη ότι ο ἥλιος είναι **ποδιαῖος**⁵- τις θεωρεῖ "παιδικές"⁶, και υποστηρίζει πως ο Ηράκλειτος ακριβολογεῖ. Διότι, προσθέτει, εφόσον θεωρούσε τα ἀστρα **σκάφας**⁷ και στην εποχή του η λέξη **σκάφη** σήμαινε και την λεκάνη που πλέναν τα πόδια⁸, δεν αποκλείεται να πιστεύε ότι και ο ἥλιος είχε το ίδιο μέγεθος μ' αυτήν. Καμιά φορά η επιστημονική εμβρίθεια αμβλύνει την κοινή λογική. Γιατί πώς να πιστέψει κανείς ότι ο Ηράκλειτος δεν είχε ποτέ του αντικρῦσει μια καλοκαιρινή ανατολή ή δύση, όταν ο δίσκος του ἡλίου στον ορίζοντα υπερβαίνει και το μέγεθος βουνού, ή ότι δεν είχε ἀκόμη παρατηρήσει πως μια φωτιά ενός "ποδός" φαίνεται ἀπὸ μεγάλη ἀπόσταση σαν σπίθα.

Φράσεις όπως ο **αἶὼν παῖς παίζων πεσσεύων**, ή, ο ήλιος έχει **εὖρος ποδὸς ἀνθρωπείου**, αποκαλύπτουν ακόμη μια σημασία του πολυεδρικού αποσπάσματος 2, ότι δηλαδή ενώ ο Λόγος είναι **ξυνὸς, πολλοί** (οι επιστήμονες, οι φιλόσοφοι, οι ποιητές) έχουν δική τους, γι' αυτόν, αντίληψη.

Πλούταρχος, Περί του πότερον ύδωρ, 957A

εἰ μὴ ἥλιος ἦν, ἔνεκα τῶν ἄλλων ἄστρον εὐφρόνη ἂν ἦν.

αν δεν υπήρχε ο ήλιος, μόνο απ' τ' άλλα άστρα θα ήταν νύχτα.

Ο Πλούταρχος δίνει σε δύο έργα του, το "Περι του πότερον υδωρ ή πυρ χρησιμώτερον" και το "Περι τύχης" (δες Πηγές), διαφορετικές εκδοχές του αποσπάσματος. Όπως και άλλες φορές, ο δαιμόνιος αυτός άνθρωπος που συγκρατεί στην μνήμη του -και ίσως σε μεθοδικές πυκνές σημειώσεις- εκατοντάδες έργα που αποσπάσματά τους παραθέτει, -η γενέτειρά του η Χαιρώνεια, λένε, ήταν αδύνατον να διέθετε βιβλιοθήκη-, βιάζεται να τελειώσει τους διακόσιους και πλέον τίτλους των έργων του, ίσως μην έχοντας υπόψη του ότι μ' αυτούς απευθύνεται σε ολόκληρη την μελλοντική ανθρωπότητα, κληροδοτώντας σχεδόν με αποκλειστικότητα, την σκέψη των προγενεστέρων του φιλοσόφων. Βέβαια, δεν είναι καθόλου σχολαστικός ή λεπτολόγος, -αλίμονο αν η φύση τον είχε διαπλάσει τελειομανή όπως, ας πούμε, τον Ηράκλειτο- και γι' αυτό ανακατεύει ξένα αποσπάσματα και δικές του απόψεις σε συλλογιστικές κατασκευές λογικά ετοιμόρροπες. Όμως αυτό δεν μειώνει καθόλου την τεράστια προσφορά του.

Ένα τέτοιο παράδειγμα μάλλον τυχαίας συρραφής γνωμών αποτελεί και η περικοπή από το "Περι τύχης" που περιέχει το παρόν απόσπασμα¹. Η φράση του Επίχαρμου **νοῦς ὀρῇ καὶ νοῦς ἀκούει· τᾶλλα κωφά καὶ τυφλά**, δύσκολα συνηχεί -μάλλον παραφωνεί- με το απόσπασμα, που αμέσως ακολουθεί, όπως άλλωστε κι αυτό δύσκολα συμβάλλει στο επωδικό συμπέρασμα -ουσιαστικά ταυτολογικό- της περικοπής, ότι αν ο άνθρωπος δεν είχε νου θα ζούσε όπως τα θηρία.

Αν και εκφράζονται αμφιβολίες για την γνησιότητα του έργου "Περι του πότερον υδωρ", οι ερευνητές συνθέτουν από αυτό και το

"Περὶ τύχης", την πιο πάνω μορφή του αποσπάσματος. Υπάρχει βέβαια και τρίτη πηγή, ο Προτρεπτικός του Κλήμη¹, αλλά δεν θεωρείται πρωτότυπη. Ο Κλήμης, λένε οι ερευνητές και εδώ συμφωνούν, μιμήθηκε την αντίστοιχη παράγραφο του "Περὶ τύχης". Αυτό όμως δεν ελαττώνει την συγκίνηση που αισθάνεται όποιος περιδιαβάξει στα δύο αυτά κείμενα -αν βέβαια τα ενδιαφέροντά του δεν εξαντλούνται στις μετεωρολογικές απόψεις του Ηράκλειτου-, συγκίνηση που προέρχεται από την σύγκριση των δύο περικοπών, της πρωτότυπης του Πλούταρχου και της αντίγραφης του Κλήμη, και ιδιαίτερα των δύο φράσεων¹ **οὕτως ἔνεκα τῶν αἰσθήσεων, εἰ μὴ νοῦν μηδὲ λόγον ὁ ἄνθρωπος ἔσχεν** του πρώτου και **οὕτως εἰ μὴ τὸν λόγον ἔγνωμεν καὶ τοῦτ' ἡ κατηνυγάσθημεν** του δεύτερου, όπου και καταφαίνεται πώς και πόσο η ψυχρή λογική του διανοούμενου καθαγνίζεται στην θερμή ευαισθησία του πιστού.

Η ανασύνθεση του αποσπάσματος δεν γίνεται ομόφωνα. Πολλοί δεν θεωρούν² την φράση **ἔνεκα τῶν ἄλλων ἄστρον** αυθεντική. Οι λόγοι που προβάλλονται είναι φιλολογικοί και γι' αυτό δεν έχουν θέση εδώ. Εκτός όμως από αυτούς, υπάρχει και κάποια δυσκολία στην κατανόηση της φράσης. Γιατί το **ἔνεκα** εκφράζει κυρίως αναγκαστικό αίτιο, κι έτσι η φράση περιέχει το λογικώς άτοπο να "εἶναι νύχτα 'εξαιτίας' των άλλων άστρον". Οπότε δικαιολογημένα αναρωτιέται κανείς πώς ο ακριβολόγος και λεξιπαθής Ηράκλειτος δεν χρησιμοποίησε εδώ μιαν άλλη λιγότερο τελεσιδίκη πρόθεση. Εκτός και αν στο πρωτότυπο υπήρχε ακόμη κάποια λέξη την οποία ο Πλούταρχος, για να προσαρμόσει καλύτερα το απόσπασμα στον δικό του ισχυρισμό, την παρέλειψε³. Αν, παραδείγματος χάριν, έγραφε **ἔνεκα τῶν ἄλλων [ἀμυνρωτέρων] ἄστρον**, για να χρησιμοποιήσω το επίθετο με το οποίο ο Αέτιος χαρακτηρίζει, για λογαριασμό του Ηράκλειτου, την σελήνη⁴.

Στράβων, I 1 6 (C3)

**ἡοῦς καὶ ἐσπέρας τέρματα ἢ ἄρκτος καὶ ἀντίον τῆς ἄρκτου
οὗρος αἰθρίου Διός.**

Τέρματα της αυγῆς και της εσπέρας η Ἀρκτος και ἀπέναντί της το
όριο του αἰθρίου Δία.

Κανείς δεν ξέρει τι εννοούσε ο Ηράκλειτος με την φράση
οὗρος αἰθρίου Διός. Όταν διαβάζουμε το απόσπασμα έχουμε
την διάθεση να αποδώσουμε στη φράση την έννοια του Νότου,
οπότε μαζί με την **ἄρκτο** την **ἡῶ** και την **ἐσπέραν**, που σημαί-
νουν τον Βορρά την Ανατολή και την Δύση, συμπληρώνονται και
τα τέσσερα σημεία του ορίζοντα. Ο Στράβων, που μεταδίδει το
απόσπασμα, δεν σχολιάζει παρά το πρώτο μόνο μέρος του, όπου
και μας λέει ότι ο Ηράκλειτος εννοεί με την λέξη **ἄρκτο** τον
αρκτικό κύκλο, όπως και ο Όμηρος. Οι ηρακλειτιστές εξάλλου
επιμένουν πως ο Ηράκλειτος αγνοούσε -όπως και οι σύγχρονοί
του- τον ανταρκτικό. Υποψιάζομαι πως αυτό είναι μερικώς σωστό.
Βέβαια δεν είχε αντίληψη του αρκτικού κύκλου όπως εμείς τον
εννοούμε σήμερα, μια και η γη εθεωρείτο τότε επίπεδη. Δεν θα
ήξερε όμως την "ανταρκτική ζώνη" για την οποία είχε μιλήσει ο
Θαλής, όπως γράφει ο Αέτιος¹; Από το ίδιο αυτό απόσπασμα του
Αέτιου φαίνεται πως δεν υπήρχε τότε καθιερωμένος όρος για τον
Νότο. Λεγόταν απλώς το **ἀντικρύ** ή το **ἀντίξουν** του βορρά.
Συνεπώς η άποψη ότι η φράση υπονοεί τον Νότο² φαίνεται πολύ
πιθανή. Από κει και πέρα, η ακριβής ερμηνεία του πράγματι
σκοτεινίου αποσπάσματος -ας σημειωθεί ακόμη ότι εδώ ο Ηράκλει-
τος γράφει **Διός** και όχι **Ζηνός** όπως στο απόσπ.100-, μένει προ-
κλητικά ανοιχτή για κάθε φιλολογική φιλοδοξία.

Θεόφραστος, Μεταφυσικά σ.314 ΕΦ 3169 Εθν. Βιβλιοθήκης

σάρμα εἰκῇ κεχυμένον ὁ κάλλιστος, <ὥς> φησὶν Ἡράκλειτος ὁ κόσμος.

ο πιο ὁμορφος κόσμος, σωρός σκουπιδιών, χυμένος στην τύχη.

Δυστυχώς τα Μεταφυσικά του Θεόφραστου, όπου και υπάρχει το απόσπασμα, δεν συγκαταλέγονται μεταξύ των τόμων της μικρής βιβλιοθήκης μου. Προκειμένου λοιπόν να ικανοποιήσω την ανάγκη, που πολλές φορές αισθάνομαι, για ανάπλευση -και αναβάπτιση- στις πηγές, κατέφυγα στην Εθνική Βιβλιοθήκη. Εκεί όμως με περίμενε μια οδυνηρή έκπληξη -όχι πάντως η οδυνηρότερη, όπως θα φανεί αλλού: η Εθνική μας Βιβλιοθήκη διαθέτει μόνο μια παλιά έκδοση του 1823, χωρίς τις διορθώσεις που έχουν προταθεί έκτοτε. Και οι διορθώσεις είναι τόσο βαθιές που το απόσπασμα αλλάζει πρόσωπο.

Μια εκδοχή της περιπέτειας του αποσπάσματος δίνει ο Marcovich¹. Στο αρχέτυπο, λέει, αντί για **σάρμα** ήταν γραμμένο **σάρ** και πιο πάνω **μα**. Ο χριστιανός αντιγραφέας το διάβασε και το αντέγραψε **σάρξ**. Μετά, το **κεχυμένον** έγινε **κεχυμένων** και παραλήφθηκε το **ὥς** που ακολουθεί το **κάλλιστος** (δες Πηγές), δηλαδή ο νοήμων αντιγραφέας διάβασε **σάρξ εἰκῇ κεχυμένων, ὁ κάλλιστος φησὶν Ἡράκλειτος, ὁ κόσμος** ("ο κάλλιστος Ηράκλειτος είπε ότι ο κόσμος είναι σάρκα από τμήματα συναρμοσμένα στην τύχη"). Έπειτα αρχίζει η περιπέτεια των φιλολογικών διορθώσεων: **σάρξ εἰκῇ κεχυμένων ὁ κάλλιστος [ἄνθρωπος]**, ή και **σάρξ εἰκῇ κεχυμέν<η ἀνθρώπ>ων ὁ κάλλιστος**, για να καταλήξουμε τελικά στην σημερινή μορφή. Ένα θαυμάσιο ταξίδι μέσα στον χρόνο και την σκέψη. Η γραφή που δίνω στην κορυφή τ

της σελίδας είναι του Marcovich. Η γραφή των DK διαφέρει ελάχιστα (**ὥσπερ σάρμα εἰκῇ κεχυμένων ὁ κάλλιστος κόσμος**).

Αν χρειάστηκαν τόσα χρόνια για να καταλήξουμε στην αληθινή μορφή του αποσπάσματος, στην αληθινή του σημασία δεν θα καταλήξουμε ίσως ποτέ. **Σαίρω** σημαίνει -όπως και θα περίμεναν όσοι μιλούν ακόμη ελληνικά- σαρώνω, σκουπίζω και το ουσιαστικό **σάρμα** σημαίνει (να γιατί ο Ηράκλειτος -και όχι μόνο αυτός- δεν χρειάζεται μετάφραση), σάρωμα, αλλά και ό,τι προκύπτει από το σάρωμα, δηλαδή τα σκουπίδια. Ακόμη, **σαρμός**, με την ίδια ρίζα, σημαίνει και σωρός (χώματος ή άμμου). Συνεπώς, μεταφράζοντας κατά λέξη, διαβάζουμε ότι ο εύτακτος κόσμος μας είναι σωρός σκουπιδιών που σχηματίστηκαν στην τύχη. Από δω όμως και πέρα αρχίζει το δίλημμα. Είναι τα παραπάνω γνώμη του Ηράκλειτου που έτσι ειρωνεύεται και αρνείται αυτόν τον κόσμο, ή μήπως είναι ξένη γνώμη που ο ίδιος παραθέτει για να την σχολιάσει και να την απορρίψει; Πρόκειται δηλαδή για άρνηση ή για κατάφαση του κόσμου τούτου; Αυτά αναρωτιέται η βιβλιογραφία και απάντηση δεν βρίσκει. Κι εγώ καταλογίζω στον εαυτό μου λειψή ενημέρωση ή κάποιας μορφής ιδεοπληξία, γιατί όσο κι αν προσπαθώ δεν συμμερίζομαι αυτό το δίλημμα, αλλά διαβάζω -νομίζω πολύ καθαρά-, πως αυτός ο φαινόμενος τυχαίος σωρός σκουπιδιών είναι ο μόνος δυνατός κάλλιστος κόσμος. Κάτι που δεν αποτελεί, δυστυχώς, ούτε άρνηση ούτε κατάφαση -και οι δύο διατηρούν για τον εαυτό τους, λόγω αυξημένου παρορμητισμού, το δικαίωμα μεταμέλειας-, αλλά μια νηφάλια διαπίστωση.

Άριστοτέλης Περί κόσμου 6 401 a 11

πᾶν ἔρπετὸν πληγῇ νέμεται.

κάθε ζώο ποιμαίνεται με χτυπήματα.

Ο αριθμός των αρχαίων λέξεων που χρησιμοποιούνται ακό-
μη στον καθημερινό μας λόγο είναι βέβαια μεγάλος. Ειδικά εδώ,
αν δεν κάνω λάθος στο μέτρημα, από τις 488 λέξεις του ηρακλει-
τικού λεξιλογίου μόνο οι 165 μας είναι άγνωστες. Οι σύγχρονες
όμως εκφραστικές ανάγκες και απαιτήσεις για μεγαλύτερη ακρί-
βεια στον ορισμό εννοιών και τον χαρακτηρισμό πραγμάτων, έχει
περιορίσει σημαντικά την πολυσημία αυτών των λέξεων. Σαφή
παραδείγματα δίνει το παρόν απόσπασμα. Η λέξη **πληγή** (λέξη
ομηρική), σημαίνει πια μόνο το αποτέλεσμα του **πλήττω** (χτυπώ),
δηλαδή το τραύμα, ενώ στην εποχή του Ομήρου και του Ηράκλει-
του σήμαινε συγχρόνως και την ίδια την ενέργεια, δηλαδή το χτύ-
πημα. Επίσης, το ρήμα **νέμομαι** είχε τότε όχι μόνο την σημασία
του "εκμεταλλεύομαι", "καρπώνομαι", αλλά και του "βόσκω"
(νομή), "ποιμαίνω". Τέλος **έρπετά** ονόμαζαν όλα τα ζώα και όχι
μόνο εκείνα που σέρνονται.

Η πολυσημία των λέξεων είναι ακριβώς το στοιχείο εκείνο
που δυσκολεύει την άμεση κατανόηση του αρχαίου κειμένου,
-τα παιδιά μας θα τα δυσκολεύει και η σύνταξη. Γιατί η σκέψη
που πρώτα ήταν τριδιάστατη και σάρωνε προς όλες τις κατεύ-
θύνσεις τον νοητικό χώρο, σιγά σιγά έγινε επίπεδη, για να κατα-
λήξει σήμερα γραμμική με μόνο μια κατεύθυνση, εκείνη που ορίζει
με μαθηματική ακρίβεια το σύγχρονο, σημειακό κατά κανόνα,
θέμα. Η γραμμική σκέψη επέβαλε την γραμμική λέξη -ή ανάποδα,
ή ταυτόχρονα δεν έχει σημασία. Το αποτέλεσμα είναι ότι η λέξη
έχασε τον όγκο της και συνεπώς την δυνατότητα να συναρμολογεί
με άλλες λέξεις στον χώρο. Έγινε μονοδιάστατη -μόνο στις δύο

αισθάνεται και ενεργεί-, μονοσήμαντη για να μην μπερδεύει την ταλαίπωρη ομιλία μας, μονότιμη για να εξαγγυώνεται γρήγορα και εύκολα στο καθημερινό αλισβερίσι. Ο λόγος, παγιδευμένος στα κανάλια της σύγχρονης σκοπιμότητας, έχασε κάθε ικανότητα πρωτοβουλίας και αυτενέργειας. Θυμίζει πολυσύχναστη αστική διασταύρωση: κυλά προς τους απέναντι δρόμους απρόσκοπτα μόνο όσο δουλεύουν οι σηματοδότες της τρέχουσας βιοτικής σκοπιμότητας. Χωρίς αυτούς καθυστερεί, διστάζει, παλινδρομεί, γεμάτος αμφιβολία και ανασφάλεια, όταν δεν συγκρούεται και δεν σπάζει στους ασθενείς αρμούς του, δημιουργώντας χάος ασυνενοησίας και συγχύσεως. Εντέλει η γλώσσα μας έπαψε πια να είναι μέσο επικοινωνίας, έμεινε μόνο κώδικας πληροφόρησης.

Συνδυάζοντας το **Διὸς μάστιγι** του Ομήρου¹, το **Διὸς πλαγάν** και **μάστιγι θεία** του Αισχύλου², το **πληγὴ Διὸς** και **θεοῦ πληγὴ** του Σοφοκλή³, με την αναφορά στον θεό που γίνεται στην σχετική περικοπή του ψευδοαριστοτελικού "Περὶ κόσμου"⁴, μερικοί σχολιαστές δέχονται ότι ως πηγή των "χτυπημάτων" πρέπει να εννοηθεῖ ο θεός. Και επειδὴ ὄπλο του Δία εἶναι ο κεραυνός, ο δε ἄνθρωπος συμπεριλαμβάνεται ἀπὸ τον Ομηρὸ⁵ στα ερπετά, καταλήγουν⁶ στο συμπέρασμα πως το ἀπόσπασμα σημαίνει ὅτι "ο κεραυνός (φωτιά) ποιμαίνει το ἀνθρώπινο γένος". Ἴσως να εἶναι κι ἔτσι, -ανάμεσα στα πολλά ἄλλα.

Διογένης ο Λαέρτιος, IX 7

**ψυχῆς πείρατα ἰὼν οὐκ ἂν ἐξεύροιο, πᾶσαν ἐπιπορευόμενος
ὁδόν· οὕτω βαθὺν λόγον ἔχει.**

Τα πέρατα της ψυχῆς δεν θα βρεις όποιο δρόμο κι αν πορευτείς.
Τόσο βαθύ λόγον έχει.

Προξενεί κατάπληξη αλλά και συμπάθεια η επίπονη και επίμο-
νη προσπάθεια των ξένων μεταφραστών να "αισθανθούν" και ν'
αποδώσουν τις λέξεις της ελληνικής αρχαίας γλώσσας. Γιατί όταν
μεταφράζεις έναν από τους δημιουργούς αυτής της γλώσσας και
στο στόμα σου δεν υπάρχει η γεύση της, η ψυχρή ερμηνεία των
λεξικών δεν είναι αρκετή. Στην προκειμένη περίπτωση, για την
απόδοση της φράσης **βαθὺν λόγον ἔχει ἡ [ψυχῆ]** έχουν γραφτεί
πολλές σελίδες¹, στις οποίες διαβάζουμε ότι το **βαθὺν** σημαίνει
εδώ "την κατακόρυφη διάσταση" (ενώ το **ὁδόν** τις οριζόντιες
διαστάσεις), ότι σημαίνει "απείρως βαθύ", "κρυμμένο", "δύσκολα
ανιχνεύσιμο" και άλλα, σημασίες που καμιά ξένη λέξη δεν βρί-
σκεται κατάλληλη να τις αποδώσει συγχρόνως. Βλέπεις οι λέξεις
μπαίνουν μέσα στο αίμα του λαού που τις μιλά και ζυμώνονται και
ταξιδεύουν, αναδύμενες σε κάθε έντονη προσωπική ή συλλογική
στιγμή με άλλο πρόσωπο και άλλο ένδυμα. Και όταν μάλιστα αυτό
το ταξίδι διαρκεί δύο χιλιάδες τόσα χρόνια και μέσα σε ένα αίμα
τέτοιας μεταβολῆς ρευστότητας (που κάποτε γίνεται πράγματι
νερό), και τέτοιας μεταβολῆς θερμοκρασίας (από την υποθερμία
στον πυρετό και αντίστροφα), τότε τα πρόσωπα (ή τα προσωπεία)
και οι φορεσιές που επικάθονται στρωματογραφικά, κάνουν την
κάθε λέξη αρχείο ιστορικής ευαισθησίας και μνήμης. Γι' αυτό σε
διαφορετικές γλώσσες υπάρχουν λέξεις αντίστοιχες, αλλά ποτέ
ισοσθενείς ή ισότιμες.

Ευτυχώς, για μας που έχουμε ψάλει [...] ή παρθένος [...] Λόγε [...] στενάζουσα ὀδυνηρῶς ἐκ βάθους ψυχῆς², ή έχουμε απαγγείλει

Κι έσκυψα προς την ψυχή μου,
σα σε άκρη πηγαδιού

.....
(κι όλα, ω Λόγε, αράδα βάλτα!)³,

οι λέξεις του Ηράκλειτου δεν χρειάζονται καμιά αλλαγή. Το τί βέβαια αυτές οι λέξεις επικαλούνται είναι μια άλλη υπόθεση.

Με την ευκαιρία θέλω να πω ότι δεν ξέρω ποιοι είναι και αν υπάρχουν γνήσιοι απόγονοι του Ομήρου και του Ηράκλειτου (και αν ο δεύτερος είναι κι αυτός απόγονος του πρώτου). Εκείνο που ξέρω είναι ότι όλοι οι άνθρωποι που έζησαν, χιλιάδες χρόνια τώρα, γύρω από την φωτεινή ετούτη θάλασσα κι είδαν τα ίδια οράματα, χόρεψαν τις ίδιες χαρές, θρήνησαν τους ίδιους θανάτους, ερωτεύτηκαν τους ίδιους έρωτες, και όλα αυτά τα εξιστόρησαν με τον ίδιο καημό και τα ίδια **μνημόσυνα λήθης**⁴, ασχέτως αν κάποτε πετυχημένα

('Ιόπλοκ' ἄγνα μελλιχόμειδε Σάπφω
θέλω τι Φείπην, ἀλλ᾽ με κωλύει αἴδως.)⁵

και κάποτε άτυχα

(Θέλω να σε ειπώ, κυρά μου,
τον καψώνα της αγάπης·
αλλά εντρέπομαι, κυρά μου,
πώς να σου το συντυχαίνω;)⁶,

όλοι αυτοί είναι τώρα εμείς, γνήσιοι ή νόθοι, καθαροί ή επίμικτοι.

Σ' όσους λοιπόν ζουν γύρω απ' αυτή την θάλασσα δεν χρειάζονται επιχειρήματα για να τους πείσουν ότι η ψυχή έχει **βα-**

θὺν λόγον -οποιουδήποτε ορισμού και περιεχομένου-, και ὅτι τα **πέρατα** (και ὄχι το **πέρας**) της ψυχῆς δεν θα το βρουν. Επιχειρήματα χρειάζονται (και οι ομοθάλασσοι και οι ετεροθάλασσοι), για τις σημερινές παρηγήσεις της φράσης πως η ψυχὴ εἶναι "ἀπέρατη" και ὄχι "ἀπέραντη", και πως ο "λόγος" εἶναι ο αποχρῶν λόγος αὐτῆς της "απερατοσύνης".

Άρειος Δίδυμος, (Ευσέβιος, Ευαγ. Προπ. XV,20,2), Dox.471

ποταμοῖσι τοῖσιν αὐτοῖσιν ἐμβαίνουσιν ἕτερα καὶ ἕτερα ὕδατα ἐπιρρεῖ.

Σ' αυτούς που μπαίνουν στους ίδιους ποταμούς, συνεχώς καινούργια νερά εφορμούν.

Οι DK, ακολουθώντας πιστά τον Άρειο Δίδυμο, συμπληρώνουν το απόσπασμα με την φράση **καὶ ψυχαὶ δὲ ἀπὸ τῶν ὕγρων ἀναθυμιῶνται**. Η σύγχρονη έρευνα όμως την θεωρεί ξένη προσθήκη.

Φαίνεται πως απ' όλες τις εκφράσεις για τον ποταμό (απόσπ. 21), η πιο πάνω είναι η μόνη αυθεντική. Την μεταδίδει, κατά τον Άρειο Δίδυμο, ο Κλεάνθης, που είχε γράψει τέσσερα βιβλία¹ για το έργο του Ηράκλειτου και πρέπει να διέθετε πλήρες αντίγραφο.

Το ότι ο ποταμός δεν αποτελεί σύμβολο αλλά εξεικόνιση είναι προφανές. Εξεικόνιση όμως καταφατική ή αποφατική; Όπως συμβαίνει και με τα περισσότερα άλλα αποσπάσματα τίποτα κι εδώ δεν μπορεί ν' αποκλειστεί. Ίσως πράγματι ο Ηράκλειτος να ήθελε να υποδηλώσει την συνεχή ανανέωση της ψυχής, όπως προτείνουν όσοι διορθώνουν² το κείμενο του Αρείου και γράφουν **αἱ ψυχαὶ ἀναθυμιώμεναι νεαραὶ ἀεὶ γίνονται ἀντὶ ...νοεραὶ ἀεὶ γίνονται**. Ίσως ακόμη να εννοούσε ότι η αιώνια ροή των γεγονότων εκτρέφει και συντηρεῖ το γίγνεσθαι, οπότε έχει δίκιο ο σοφός Νουμήνιος που συνδέοντας το θεϊκό πνεύμα με το υγρό στοιχείο³ - επικαλούμενος μάλιστα και τους Αιγύπτιους που πάντοτε τοποθετούσαν τους θεούς τους σε πλοία, αλλά και την βιβλική φράση **πνεῦμα θεοῦ ἐπέφερετο ἐπάνω τοῦ ὕδατος**⁴- παρέφραζε:

Ἡράκλειτον ψυχῇσι φάναι τέρψιν μὴ θάνατον ὕγρῃσι γενέσθαι³. Μπορεί όμως να συμβαίνει και το αντίθετο, δηλαδή η εικόνα του ποταμού να μην είναι προτρεπτική αλλά αποτρεπτική, επισημαίνοντας ότι "επάλληλα νερά θανατώνουν υγραίνοντας (απόσπ. 43) την **αὔην** (απόσπ. 42) ψυχὴν εκείνου που επιμένει να μπαίνει μέσα στους ίδιους ποταμούς", με την όποια σημασία τους.

Σκέφτομαι πως πολλές από τις φράσεις του Ηράκλειτου θα μπορούσαν να βρίσκονται σε σύγχρονα έργα στοχασμού (όχι μόνο λογοτεχνικού), και όλοι θα τις θαύμαζαν χωρίς κανείς να διανοηθεί να τις "αναλύσει". Όμως οι προσωκρατικοί έπεσαν θύματα του καιρού που ακολούθησε, όπου το πνεύμα διήνυε την εφηβική του περίοδο, για να βεβαιωθεί ακόμη μια φορά πως οι πνευματικές ηλικίες συχνά αναστρέφονται, όπως και συχνά βραδυπορούν: ακόμη και σήμερα διστάζουμε ν' αποδεχθούμε ότι ο πρώτιστος σκοπός του κειμένου δεν είναι η έκθεση και η ανάλυση της σκέψης αλλά η προτροπή σε σκέψη.

Χρειάζεται άραγε να πω ακόμη πως τα τέσσερα **-οισι(ν)** και τα δύο **ἔτερα** που ακολουθούν φέρνουν τα νερά του ποταμού γύρω απ' τα πόδια μας, και προσπαθούμε να πιαστούμε κάπου μήπως μας παρασύρουν;

Στοβαίος, Ανθολ. Γ 1 180 (III σ.130)

ψυχῆς ἐστι λόγος ἑαυτὸν αὖξων

στην ψυχή υπάρχει λόγος που αυτοαυξάνεται

Είναι γνωστή η επιρροή που άσκησαν οι γνώμες του Ηράκλει-
του σε πολλά ιπποκρατικά έργα και κυρίως στο "Περί διαίτης"
-αλλά και το "Περί τροφής"- όπου πολλές φράσεις μοιάζουν σαν
ανθρωπολογικές και γενικότερα φυσιολογικές μεταγραφές του
ηρακλειτικού λόγου. Στην προκειμένη περίπτωση, η φράση του
"Περί διαίτης" **διὰ τοῦτο ἀνθρώπου ψυχὴ ἐν ἀνθρώπῳ
αὖξεται**¹ συσχετίστηκε από μερικούς² με το παρόν απόσπασμα,
και μολοντί ο ίδιος ο Στοβαίος που μας το μεταφέρει το αποδίδει
στον Σωκράτη, αυτοί το θεώρησαν ηρακλειτικό. Άλλοι πάλι με-
λετητές αρνούνται αυτή την μέθοδο αναζήτησης³ και γι' αυτό
θεωρούν το απόσπασμα αμφίβολο⁴ ή και το απορρίπτουν⁵.

Αν ήμουν ερευνητής των ηρακλειτικών κειμένων -και όχι
προσκυνητής- θα χρειαζόμουν πολλές και αδιάσειστες αποδείξεις
για ν' απορρίψω το απόσπασμα. Όχι γιατί συσχετίζεται με την πιο
πάνω φράση του "Περί διαίτης". Αν δεχθούμε κάτι τέτοιο νομίζω
πως υποτιμούμε σοβαρά τον συγγραφέα αυτού του έργου αφού στο
ερέθισμα του αποσπάσματος ότι ο **λόγος** της ψυχής είναι **ἑαυτὸν
αὖξων** ανταποκρίνεται με το "η ψυχή αυξάνει". Αλλά γιατί σ' αυτό
υπάρχει στενή εννοιολογική αναφορά και συμπλήρωση του αποσπ.
39, αφού ο λόγος εδώ δεν είναι "αριθμητικός" ούτε σημαίνει
"αιτία"⁶ (και λυπάμαι γιατί δεν μπορώ να συντονιστώ με τους
πράγματι σοφούς ερευνητές των ηρακλειτικών κειμένων), αλλά
είναι ο ίδιος **βαθὺς λόγος** που καταργεί τα **ψυχῆς πείρατα** του
αποσπ. 39.

Όπως και στο απόσπ. 39 έτσι κι εδώ εντυπωσιάζει η ιδιότητα δομή του λόγου: ενώ η κύρια πρόταση σε απασχολεί με μια βασική -και γι' αυτό σου συγκεντρώνει ολόκληρη την προσοχή- θέση, έρχεται απ' τα πλάγια, απρόσμενα, δήθεν παρενθετικά, δήθεν κατά παρέκβαση, η δευτερεύουσα πρόταση, που με μια ολιγόλογη φραστική έκρηξη σε εκτινάσσει και σε εγκαταλείπει μετέωρο σ' ένα απόκρημνο συλλογιστικό ύψος. Στο απόσπ. 39 η έκρηξη συντελείται με τις λέξεις **οὕτω βαθὺν λόγον ἔχει**, και εδώ με τις λέξεις **ἑαυτὸν αὖξων**. Το να εδραιωθείς σ' αυτό το ύψος είναι δύσκολο, πιθανότερο φαίνεται πως θα πέσεις και θα γκρεμοτσακιστείς. Γιατί αν δεχθούμε, όπως ο Αριστοτέλης⁷, αντίθετο του πεπερασμένου το άπειρο και συγχρόνως ορίσουμε αντίθετο του περατωμένου το απέρατο -το απέρατο δεν είναι αναγκαιώς και άπειρο-, τότε ο λόγος ο **ἑαυτὸν αὖξων** μέσα σε μια ψυχή απέρατη (απόσπ. 39) αλλά όχι άπειρη (ο ανατολικός παμψυχισμός δεν ήταν της νοοτροπίας του Ηράκλειτου) προκαλεί, ως έννοια, λογικό μετεωρισμό επικίνδυνο. Παρόμοια συμβαίνουν και στο απόσπ. 39 με την δήθεν παρεμπύπτουσα φράση **οὕτω βαθὺν λόγον ἔχει**, που μ' ένα προσωπείο παρεκβατικού σχολιασμού σε βομβαρδίζει με το συγκλονιστικότερο άγγελμα ίσως ολόκληρου του βιβλίου, ότι μέτρο της ψυχής είναι ο λόγος που, όπως και εκείνη, δεν έχει πέρατα.

Αναλογίζομαι πόσοι αιώνες επιστημονικής εμπειρίας χρειάστηκαν για να μπορέσουμε να εθιστούμε στην έννοια του πεπερασμένου αλλά απέρατου, και αναρωτιέμαι πόσες ακόμη κοπερνίκειες ή άλλες αντιστροφές θα χρειαστούν για να τολμήσουμε την πρόταση του Ηράκλειτου, δηλαδή να εντάξουμε αυτή την ιδιότητα -του πεπερασμένου αλλά απέρατου- στον κατηγορικό εξοπλισμό του Λόγου.

Στοβαίος, Ανθολ. Γ V 8 (III σ.257)

αὕη ψυχὴ σοφωτάτη καὶ ἀρίστη.

Η ξερή ψυχὴ σοφωτάτη καὶ ἀρίστη.

Γίνεται ἐδῶ ἐμφανέστερη ἡ πολυπάθεια τοῦ ἡρακλειτικοῦ κειμένου. Υπάρχουν τουλάχιστον δεκαεπτὰ περικοπές ἀρχαίων κειμένων¹ που ἀναφέρουν τὸ ἀπόσπασμα -για νὰ ἐδραιώσουν δικές τους ἀπόψεις- καὶ σ' αὐτές μέτρησα δώδεκα διαφορετικές ἀποδόσεις. Ἐπικρατοῦν οἱ ἀκόλουθες:

- α) αὕη ψυχὴ σοφωτάτη καὶ ἀρίστη
- β) αὐγὴ ξερὴ ψυχὴ σοφωτάτη καὶ ἀρίστη
- γ) αὐγὴ ξερὴ - ψυχὴ σοφωτάτη καὶ ἀρίστη
- δ) ξερὴ ψυχὴ σοφωτάτη καὶ ἀρίστη.

Ἡ πρώτη ἐπέμβαση στὴν φράση πρέπει νὰ ἐγίνε ἀρκετὰ νωρὶς ἀφοῦ ἤδη ὁ Πλούταρχος² τὴν μεταδίδει παραποιημένη, καὶ μάλιστα σὲ τρεῖς ἐκδοχές. Φαίνεται, σημειώνει ὁ Burnet³, ὅτι πρῶτα προστέθηκε δίπλα στὴν λέξη αὕη ἡ λέξη ξερή, ὡς ἐπεξήγημά της. Φαντάζομαι πὼς αὐτὸ ἐγίνε ἀπὸ κάποιον ἀντιγραφέα που δὲν γνώριζε τὴν σημασία της, ἢ που ἴσως παρασύρθηκε ἀπὸ κάποιο ἀντίγραφο τῶν Νόμων τοῦ Πλάτωνα⁴, στοὺς οὐοίους νόμους ὁ πλεονασμός (ὅλην παρατιθέντας αὐὴν καὶ ξερὰν ἄφθονον) εἶχε ἤδη περάσει (πιθανῶς νὰ ἐγίνε καὶ τὸ ἀντίθετο). Ἀπ' τὴν στιγμὴ που προστέθηκε ἡ λέξη ξερή, ἡ αὕη ἐγίνε αὐγὴ καὶ φθάνουμε στὴν φωτεινὴ ἐκδοχὴ τῆς ψυχῆς τοῦ Κλήμη τοῦ Ἀλεξανδρέα⁵, ἢ στὴν ψυχὴ τὴν ὥσπερ ἀστραπὴ νέφους διαπταμένην τοῦ σώματος τοῦ Πλούταρχου⁶. Κάποια ἐπόμενη ἐπέμβαση –σημειώνει πάλι ὁ Burnet⁷– χῶρισε τὴν λέξη αὐγὴ σὲ οὐ γῆ καὶ ἔτσι ἡ φράση ὠθεῖται στὴν ἀνοησία "ὅπου ξερὴ γῆ, ἡ ψυχὴ σοφωτάτη καὶ ἀρίστη".

Στις περικοπές που αναφέρουν το απόσπασμα συγκαταλέγεται και εκείνη του Πορφύριου⁸, από το έργο του "Περί του εν Οδυσσεΐα των νυμφών άντρου", ένα από τα πρώτα έργα καθαρά δοκιμακού χαρακτήρα που διαθέτουμε. Το ξεχωρίζω για δύο λόγους. Πρώτα γιατί υπάρχει σ' αυτό ένας πρωτότυπος υπαινιγμός (συγκρατημένος αλλά έκδηλος) για την σχέση σαρκικής επιθυμίας και επιθυμίας της ψυχής για σάρκωση (γένεση), -άρα και διαιώνιση-, που δίνει στην ερωτική επαφή μια ανορθόδοξη για την εποχή μεταφυσική διάσταση. Κι έπειτα γιατί σαγηνεύει η άποψη του για τις Ναϊάδες Νύμφες του άντρου, ότι δηλαδή είναι ενσάρκωμένες ψυχές στον κόσμο μας, που περιγράφεται σκοτεινός και **ήεροειδής** (ζοφερός) αλλά **ἐπέραστος**⁸ (αξίεραστος). Βέβαια, δεν αποκλείεται ένα μεγάλο μέρος της σαγήνης που αισθάνεται όποιος διαβάσει αυτό το έργο του Πορφύριου να οφείλεται επίσης στην εξεικόνιση και τους χειλόφωνους ιριδισμούς των Ομηρικών γενέθλιων στίχων του άντρου, όπου⁹ σε λίθινους αργαλειούς

νύμφαι
φάρε' ὕφαινουσιν ἄλπόρφυρα, θαῦμα ἰδέσθαι
(Νύμφες υφαίνουν υφάσματα θαλασσοπόρφυρα,
θαύματα να τα βλέπεις)

Ο Πορφύριος δεν είναι ποιητής -του λείπει το ένα πόδι της ποίησης, η γλώσσα. Είναι όμως ονειρευτής, με έναν τρόπο που πολλοί ποιητές θα ζήλευαν. Όπως στην περικοπή που αναφέρθηκε πιο πάνω⁸ και που σε πρόχειρη απόδοση είναι κάπως έτσι:

"Ο ίδιος λοιπόν ο Ηράκλειτος λέει 'η ξερή ψυχή σοφωτάτη'. Γι' αυτό κι εδώ, σ' αυτόν τον κόσμο, το πνεύμα νοτίζει και υγραίνεται από σαρκική επιθυμία, ενώ η ψυχή, στην τάση της για σάρκωση, αναρροφά υγρό ατμό. Ναϊάδες νύμφες λοιπόν είναι οι ψυχές που ενσαρκώνονται. Γι' αυτό και συνηθίζουμε, εκείνες που παντρεύονται για να δημιουργήσουν σάρκα, να τις αποκαλούμε νύμφες και να τις περιλούζουμε με νερό από κρήνες, ρυάκια ή πηγές αιώνιες."

Σοφωτάτη είναι η ψυχή που κατέχει το **σοφόν** του αποσπάσματος 99 -κυρίως. Όσο για το **ἄριστος**, προφανώς δεν σημαίνει "ευπατρίδης" (nobleman) ή "αριστοκράτης" (aristocrat), όπως διαβάζουν οι ξένοι¹⁰ παρασυρμένοι από την ετυμολογία των λέξεων, -γιατί αυτά είναι χαρακτηριστικά καταγωγής και δεν εξαρτώνται από την "ξηρότητα" ή την "υγρότητα" της ψυχής. **Ἄριστος** είναι εκείνος που διακρίνεται για την ψυχική του καλλιέργεια και τα ηθικά του προσόντα.

Αυτό και τα επόμενα τρία αποσπάσματα ακούγονται καλύτερα αν τοποθετηθούν στα πλαίσια των φυσικών αντιλήψεων της εποχής, που δεν διαφέρουν πολύ από εκείνες που διατυπώνονται στα Μετεωρολογικά του Αριστοτέλη¹¹. Εκεί διαβάζουμε ότι ένα τμήμα του αέρα, υγρό και ψυχρό σαν ατμός, περιβάλλει την γη, επικαλυπτόμενο από άλλο τμήμα αέρα ξερό και θερμό. Πιο πάνω, υπάρχει μια ξερή και θερμή ουσία, η φωτιά. Ίσως λοιπόν γι' αυτό η **αὔη ψυχή** που οδεύει προς την φωτιά, δηλαδή προς τα ανώτερα στρώματα του κόσμου, είναι **σοφωτάτη καὶ ἄριστη**, ενώ η **ὑγρή** ψυχή του αποσπάσματος 44 **ἄγεται ὑπὸ παιδὸς ἀνήβου** και εντέλει πεθαίνει στο νερό (απόσπ.43).

Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, Στρωματεῖς ΣΤ Π Τομ.8 σ.182

ψυχῇσιν θάνατος ὕδωρ γενέσθαι, ὕδατι δὲ θάνατος γῆν γενέσθαι, ἐκ γῆς δὲ ὕδωρ γίνεται, ἐξ ὕδατος δὲ ψυχή.

Για τις ψυχές θάνατος είναι να γίνουν νερό, για το νερό να γίνει γη. Από την γη νερό γίνεται και απ' το νερό ψυχή

Τρία στοιχεία υπήρχαν και στο απόσπ. 30 με αμφίδρομη μετάλλαξη: φωτιά-θάλασσα-γη. Η φωτιά σβήνει στο νερό, το νερό εξαφανίζεται μέσα στην γη. Τρία στοιχεία με την επίσης αμφίδρομη μετάλλαξη υπάρχουν κι εδώ, με την ψυχή να παίρνει την θέση της φωτιάς και το νερό την θέση της θάλασσας. Τα πράγματα είναι πολύ σαφή στον συσχετισμό τους και δεν φαίνεται καθόλου αναγκαία η προσφυγή μέρους της βιβλιογραφίας¹ στην γραφική κατά τ' άλλα υπόθεση, ότι οι λέξεις εδώ χρησιμοποιούνται μεταφορικά, ότι δηλαδή με το νερό εννοείται το αίμα και με την γη η σάρκα. Η αντίληψη πως ο άνθρωπος προέρχεται από το χώμα, ή το νερό και το χώμα, (**καὶ ἔπλασεν ὁ θεὸς τὸν ἄνθρωπον, χοῦν ἀπὸ τῆς γῆς², ἀλλ' ὑμεῖς μὲν πάντες ὕδωρ καὶ γαῖα γένοισθε³**), διατρέχει τους αιώνες και τις γραφές. Εκείνο που εδώ προστίθεται και πρέπει να προσεχθεί είναι, πρώτα η αντικατάσταση της φωτιάς του απόσπ.30 με την ψυχή, που επικυρώνει την πύρινη υπόσταση της ψυχής, και έπειτα ο παραλληλισμός, ή ίσως ο ταυτισμός, της βιολογικής διαδικασίας δημιουργίας με την κοσμική, που δεν αφήνει περιθώρια για θεϊκή επέμβαση, ή θεϊκή χάρη.

Επακόλουθο της μεταφοράς σε ανθρωπονομικό επίπεδο είναι και η αλλαγή της ορολογίας: οι **τροπαί** του αποσπ. 30 μεταγράφονται σε θάνατο και γέννηση (**γίνονται**) εφόσον ό,τι ζει δεν μπορεί να τρέπεται αλλά να πεθαίνει.

Αυτά όλα λίγο πολύ είναι προφανή και αποτελούν -σχεδόν- και την επίσημη βιβλιογραφική άποψη. Συχνά όμως όταν διαβάζω το απόσπασμα έχω την τάση να τονίσω, και στους δύο πρώτους στίχους -γιατί ουσιαστικά το απόσπασμα αποτελείται από τέσσερις στίχους, αυτούς που χωρίζουν τα κόμματα-, την λέξη **θάνατος**, και τότε αισθάνομαι πως αυτή η λέξη δεν σημαίνει εδώ το βιολογικό τέλος, δηλαδή **τὴν εἰς ἅπαν ἀναίρεσιν**, όπως ερμηνεύει ο Φίλων⁴, ούτε **τὴν εἰς ἕτερον στοιχεῖον μεταβολήν**, αλλά την τιμωρία και την ηθική πτώση: "Ο θάνατος (η τιμωρία) της ψυχής είναι να γίνει νερό, του νερού να γίνει γη..." Έτσι, οι κοσμολογικές μεταστάσεις γίνονται σ' αυτό το επίπεδο ηθικοί αναβαθμοί -και υποβαθμοί. Και ενώ η κατεύθυνση προς την γη οδηγεί στον κολασμό, η απομάκρυνση απ' αυτή (γη-νερό-"αναθυμίαση" ή πύρινη κατάσταση) αρτιώνει, με ηθική τελείωση την **αἵην ψυχὴν**, κοντά στην φωτιά που περιβάλλει τον κόσμο.

Στοβαίος, Ανθολ. Γ V 7

ἄνῆρ ὁκόταν μεθυσθῇ ἄγεται ὑπὸ παιδὸς ἀνήβου σφαλόμενος, οὐκ ἐπαῖων ὅκη βαίνει, ὑγρὴν τὴν ψυχὴν ἔχων.

Όταν κάποιος μεθύσει, παραπατώντας οδηγείται από παιδί ανήλικο, μην αισθανόμενος πού πηγαίνει, αφού η ψυχή του είναι υγρή.

Αδυνατώ να δεχθώ την άποψη της βιβλιογραφίας πως ο Ηράκλειτος εδώ κυριολεκτεί, δηλαδή ότι στιγματίζει με τα λόγια του (όπως τόσοι άλλοι πριν και μετά απ' αυτόν¹) την οινοποσία, και πολύ περισσότερο αδυνατώ και αρνούμαι να δεχθώ ότι με το απόσπασμα αποκαλύπτεται η "απλοϊκότητα" της ψυχοσύνθεσής του². Όπως δηλώθηκε στο απόσπ.42, η **αἷψή ψυχὴ** είναι **σοφωτάτη** και όπως συνάγεται από την κατάληξη του παρόντος αποσπάσματος -και κατά λογική συνέπεια θα περίμενε κανείς αφού πρόκειται περί αντιθέτων-, η υγρή ψυχή είναι άφρων ή μωρή. Όμως αυτές οι καταστάσεις, η σοφία, η αφροσύνη και η μωρία, δεν μπορεί να είναι παροδικές και να διαδέχονται η μια την άλλη ανάλογα με την ποσότητα του κρασιού -και γιατί όχι και του νερού;- που ήπια κανείς. Τέτοια ανοησία δεν επιτρέπεται να χρεωθεί στον Ηράκλειτο.

Από την άλλη μεριά, τί ουσιαστικό προσθέτει η -περίπου ένθετη- φράση **ἄγεται ὑπὸ παιδὸς ἀνήβου**; Το θέμα εδώ είναι η υγρότητα της ψυχής και το απόσπασμα θα έλεγε ακριβώς τα ίδια αν ήταν διατυπωμένο **ἄνῆρ ὁκόταν μεθυσθῇ σφάλλαι, οὐκ ἐπαῖων ὅκη....** Φυσικά η προσθήκη θα μπορούσε να αποδοθεί στην αδυναμία του Ηράκλειτου για τα παιδιά, τα οποία συχνά αναφέρει³ και στα οποία στο τέλος, απογοητευμένος από τους συμπολίτες του, καταφεύγει για να παίξει μαζί τους⁴. Γίνεται όμως ένας συγγραφέας -ακόμη και αν δεν είναι Ηράκλειτος- να παρασύρεται από τέτοιους (ή άλλους) συναισθηματισμούς, όταν μάλιστα απαιτεί

-όπως απαιτεί όχι μόνον ο Ηράκλειτος αλλά οποιοσδήποτε συγγραφέας-, να διαβάσουν το κείμενό του όχι λέξη προς λέξη αλλά γράμμα προς γράμμα; Δεν συμφωνώ λοιπόν με την άποψη ότι το απόσπασμα είναι τόσο προφανές ώστε δεν χρειάζεται σχολιασμό⁵, αντιθέτως πιστεύω πως μιλά πίσω από τα φαινόμενα και γι' αυτό χρειάζεται βαθύτατη έρευνα, μόνο που δεν βλέπω πώς μπορεί αυτή να διενεργηθεί. Η πεποίθησή μου πως το απόσπασμα δεν ήταν παρεμπίπτον στο κείμενο και ούτε είχε απλώς παιδευτικό χαρακτήρα, ενδυναμώνεται από την εκπληκτική φροντίδα και επιμέλεια με την οποία έχει συνταχθεί. Τρεις προτάσεις (η πρώτη πρόταση είναι το κοινό τους υποκείμενο) σε φθίνουσα κλίμακα όγκου (αριθμού χαρακτήρων και συλλαβών), αλλά σε αύξουσα κλίμακα αιτιότητας, αφού η πρώτη προϋποθέτει την δεύτερη και η δεύτερη την τρίτη. Έτσι, ενώ κατά την ανάγνωση ο λόγος από φράση σε φράση οδηγείται σε ύφεση, ο συλλογιστικός ερεθισμός οδηγείται σε όξυνση, για να βρεθεί στο τέλος μπροστά στην καινούργια αναγγελία, -μέχρι τότε τίποτα άγνωστο δεν είχε λεχθεί- ότι ο μεθυσμένος έχει **ὕγρην τὴν ψυχὴν**. Η ανατροπή της αιτιακής ακολουθίας (η κανονική γραφή θα ήταν **ἀνὴρ ὁκόταν μεθυσθῇ, ὕγρην τὴν ψυχὴν ἔχων, οὐκ ἐπαῖων ὅκη βαίνει, ἄγεται ὑπὸ παιδὸς ἀνήβου σφαλλόμενος**), η αντιπαράθεση των ομόηχων αντιθέτων⁶ **ἀνὴρ-ἀνήβου**, καθώς και η καταληκτική πενταπλή ηχηρή ακολουθία συλλαβών σε i (**ὕγρην τὴν ψυχὴν**), δείχνουν την σημασία που ο Ηράκλειτος έδινε σ' αυτό το κομμάτι. Να σημειώσω ακόμη πως αν το **ἐπαῖω** εδώ σημαίνει γνωρίζω (know), όπως θέλει σχεδόν ολόκληρη η βιβλιογραφία⁷, (εγώ νομίζω πως σημαίνει "αισθάνομαι"⁸, αλλά ίσως κάνω λάθος), τότε ο μεθυσμένος δεν είναι καθόλου **οὐκ ἐπαῖων**, εξακολουθεί να γνωρίζει όσα γνώριζε και πριν μεθύσει, απλώς οι συλλογισμοί του δεν είναι απολύτως συνεπείς. Ούτε ο **οὐκ ἐπαῖων** σφάλλει (με την σημασία που είχε τότε το ρήμα, δηλαδή "παραπατά, τρεκλίζει"), αλλιώς οι δρόμοι όλου του κόσμου θα ήταν γεμάτοι παριόντες.

Θεόφραστος, Περί ιλίγγων, ΕΦ 3082 Εθν. Βιβλιοθ. Τομ.3 σ.438

καὶ ὁ κυκεῶν δίσταται μὴ κινούμενος.

και ο κυκεώνας διαχωρίζεται αν δε κουνιέται.

Στην Ιλιάδα¹ ο κυκεώνας γινόταν από νερό, κρασί, κριθίνο αλεύρι και τριμμένο τυρί. Στην Οδύσσεια² προστίθεται και μέλι. Τώρα πώς αυτό το ποτό έσβηνε την **πολυκαγκέα δίψαν** που γράφει ο Όμηρος είναι δύσκολο να το καταλάβουμε.

Οι ξένοι θέλουν το **κινούμενος** να υπονοεί κυκλική κίνηση³, γιατί μια και ο κυκεών εδώ συμβολίζει τον κόσμο, η κυκλική κίνηση θα συμφωνούσε και με την άποψη του Αναξίμανδρου, που έβλεπε τα άστρα να φέρονται σε κύκλους⁴, και με την κοσμολογία του Αναξαγόρα⁵. Βέβαια στον Όμηρο η λέξη **κυκεών** συνοδεύεται από το ρήμα **κυκᾶν** που έχει την ίδια ρίζα και σημαίνει "ανακατώνω". (Ας θυμηθούμε εδώ και τον τρελό χορό των Σαπφικών συμφώνων: **καὶ μὴ τι τ' εἶπην γλῶσσ' ἐκύκα κάκον**). Αλλά το ανακάτωμα δεν είναι πάντα κυκλικό. Μπορεί να γίνει και με τυχαίες κινήσεις ενός κουταλιού ή μιας ράβδου μέσα στο δοχείο που περιέχει το υγρό, ή ακόμη από κίνηση του ίδιου του δοχείου. Δεν υπάρχει αμφιβολία πως ο Ηράκλειτος ήξερε τις διατυπώσεις του Αναξίμανδρου και το φραστικό σχήμα **κυκᾶν-κυκεών** του Ομήρου. Δεν είναι τυχαίο που δεν θέλησε να τα πλησιάσει. Έχω την γνώμη πως πρόθεσή του ήταν να τονίσει την δυναμική ισορροπία στην οποία βρίσκεται ο ανομοιόμορφος -αλλά όχι και ανομοιογενής- κόσμος, και πως η κίνηση που συντηρεί αυτή την ισορροπία -αν δηλαδή ήταν κυκλική, ελλειπτική ή τυχαία- δεν τον απασχόλησε ή δεν τον ενδιέφερε.

Αναρωτιέμαι ποια φυσικά πρότυπα ή δεδομένα, ποιες συγγενείς παραστάσεις και ποιες υποθέσεις που ερευνήσε και ακύρωσε

(η σκέψη προχωρεί με διαδοχικές απαγωγές στο άτοπο), οδήγησαν τον Ηράκλειτο στην άποψη του δυναμοκρατούμενου κοσμικού κυκεώνα (στον Αναξίμανδρο μπορεί τα άστρα να κινούνται γύρω από την γη⁶ όμως η ισορροπία του κόσμου δεν οφειλόταν σε αυτή την κίνηση), άποψη που μόνο η σύγχρονη επιστημονική έρευνα μπόρεσε να εδραιώσει.

Πλούταρχος, Κοριολανός XXII

θυμῷ μάχεσθαι χαλεπόν· ὃ γὰρ ἂν θέλη, ψυχῆς ὠνεῖται.

Να καταπολεμήσεις το πάθος δύσκολο· εξαγοράζει ό,τι θέλει με την ψυχή.

Και ο Πλούταρχος που μεταδίδει το απόσπασμα και ο Αριστοτέλης που το αναφέρει σε τρία έργα του¹ εννοούν με την λέξη **θυμῷ** την "οργή". Σύγχρονοι ερμηνευτές την μεταφράζουν "επιθυμία". Είναι όμως φανερό ότι δεν πρόκειται για την απλή ψυχική τάση ή διάθεση που συνήθως εννοούμε με την λέξη (η επιθυμία είναι το επίθεμα του **θυμοῦ**), αλλά για την ακατανίκητη ροπή για απόλαυση, πρόσκτηση, ακόμη και άρνηση και απώθηση. Πρόκειται δηλαδή για το "πάθος" στο οποίο αναφέρεται και ο Δημόκριτος όταν γράφει² **σοφίη δὲ ψυχὴν παθῶν ἀφαιρεῖται**.

Εύκολα η φράση μπορεί να θεωρηθεί παραίνεση για εγκράτεια, μετά μάλιστα το απόσπασμα 44 με την έκδηλη απέχθεια για την μέθη. Όταν όμως αναλογιστούμε ότι ο λόγος του Ηράκλειτου ποτέ δεν παρασύρεται σε ηθικούς αφορισμούς αλλά κινείται στοχαστικά, περισσότερο ως γνωστικό και λιγότερο ως εκφραστικό όργανο, τότε το απόσπασμα τοποθετείται σαφώς στην περιοχή της φυσιολογίας της ψυχής και του **θυμοῦ**. Και αν πράγματι, όπως υποβάλλεται, ο θυμός αναλίσκει την ψυχή (κι ίσως γι' αυτό **ἄνθρώποις γίνεσθαι ὁκόσα θέλουσιν οὐκ ἄμεινον**³), και ακόμη αν, παρά τις αμφισβητήσεις, δεχθούμε ως αυθεντικό το απόσπασμα που μεταδίδει ο Νουμήνιος⁴ **ψυχῇσι τέρπιν μὴ θάνατον ὕγρῃσι γενέσθαι**, τότε πια κανείς δεν μας σώζει, ακόμη κι αν είναι Δήλιος κολυμβητής, γιατί η θάλασσα στην οποία βρισκόμαστε έχει ήδη πετρώσει.

Στοβαίος, Ανθολ. Γ Ι 176

ἄνθρωποις γίνεσθαι ὁκόσα θέλουσιν οὐκ ἄμεινον.

Για τους ανθρώπους το καλύτερο δεν είναι να εκπληρώνονται όσα θέλουν.

Ίσως αυτό το απόσπασμα συνόδευε το προηγούμενο και ίσως και τα δύο εντάσσονταν σε μια περικοπή αφιερωμένη στην ανάλυση -και όχι κριτική- της τάσης για ικανοποίηση και απόλαυση. Πάντως ο λόγος είναι σκοτεινός. Όταν η εκπλήρωση των επιθυμιών -των οποιωνδήποτε επιθυμιών- είναι **οὐκ ἄμεινον**, τότε η ανθρώπινη μοίρα φαίνεται πολύ βαριά, ακόμη και για έναν Ηράκλειτο όπως τον ήθελε ο Νίτσε (τόσο σκληρό όσο θα επιθυμούσε να ήταν ο ίδιος), όταν έγραφε¹ πώς για τον Ηράκλειτο, το γιατί υπάρχει γη και νερό ήταν πρόβλημα σπουδαιότερο από το γιατί οι άνθρωποι είναι τόσο ηλίθιοι και τόσο κακοί.

Στοβαίος, Ανθολ. Γ Ι 177

νοῦσος ὑγίειν ἐποίησεν ἡδὺ καὶ ἀγαθόν, λιμὸς κόρον, κάματος ἀνάπαισιν.

Η αρρώστια κάνει την υγεία κάτι ευχάριστο και αγαθό, ο λιμός τον κόρο, ο κάματος την ανάπαυση.

Από τις δέκα λέξεις του αποσπάσματος, όσα παιδιά μας άκουσαν οποιοδήποτε μάθημα αρχαίων στο Λύκειο δεν έχουν καμιά άγνωστη, κι όσα δεν άκουσαν καθόλου αρχαία έχουν δύο άγνωστες το πολύ.

Και στις τρεις προτάσεις το ρήμα είναι κοινό και το αντικείμενο αντίθετο του υποκειμένου. Οι λέξεις έχουν διαλεχτεί και τοποθετηθεί με πολύ προσοχή. Μετά την πρώτη εισαγωγική πρόταση που είναι πλήρης, ακολουθεί η ελλειπτική δεύτερη με τα δύο δισύλλαβα αντίθετα, και μετά η τρίτη, επίσης ελλειπτική, με τα δύο τρισύλλαβα. Η σημερινή τονική προφορά δεν μειώνει τον ρυθμό του λόγου, που προχωρώντας αρτιώνεται συνειρμικά για να καταλήξει σε νοηματική πληρότητα και συγχρόνως ρυθμική χαλάρωση στην λέξη **ἀνάπαισιν**. Η Ποίηση ήταν πάντα και θα είναι κυρίως -ίσως αποκλειστικά- "ποίηση" λόγου, γιατί σε έναν "ποιημένο" -δηλαδή Ποιητικό- λόγο, κάθε άλλη στοχαστική δραστηριότητα εμπεριέχεται.

Ενώ τα κοσμολογικά αντίθετα ανακυκλώνονται (**τὰ ψυχρὰ θέρεται, θερμὸν ψύχεται [...]** **ἡμέρην εὐφρόνην** κ.λπ) στα ανθρωπολογικά και συνειδησιακά αντίθετα η σχέση δεν είναι αμφίδρομη: **νοῦσος-ὑγίειν, λιμὸς-κόρον, κάματος-ἀνάπαισιν**. Κάθε ικανοποίηση αποτελεί τέλος χωρίς κίνητρο για επαναδρομή, δημιουργεί στατική και όχι δυναμική εντροπία. Τότε καταλαβαίνω

το προηγούμενο απόσπασμα, δηλαδή γιατί η εκπλήρωση των επιθυμιών **οὐκ ἄμεινον**. Απομένει όμως πάλι για αιτιολόγηση αυτή η μοναδική εξαίρεση στον ισόρροπο πόλεμο των αντιθέτων, εξαίρεση που δεν φαίνεται να χωρά εύκολα στο αρραγές πνεύμα του Ηράκλειτου.

Πρέπει τάχα να υποθέσουμε ότι ο Πλάτων δεν είχε υπόψη του την συνταρακτική ανακάλυψη του νόμου των αντιθέτων, και τον αγώνα που έδωσε -και ίσως έχασε- ο Ηράκλειτος να επεκτείνει αυτόν τον νόμο και στα συνειδησιακά φαινόμενα, (κοντά στο κάματος ἀνάπαυσιν φαντάζομαι το λύπη χαρά κ.ά), όταν με αθωότητα γράφει στον Φαίδωνα¹ για **το ἡδὺ καὶ τὸ ἐναντίον** του το **λυπηρόν**, πως βρίσκονται ενωμένα στην κορυφή και **διὰ ταῦτα ὧ ἅν τὸ ἕτερον παραγένηται ἐπακολουθεῖ ὕστερον καὶ τὸ ἕτερον**;

Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, Στρωματείς Ε XIV Τομ.8 σ.161

ἄξύνετοι ἀκούσαντες κωφοῖσιν εἰόκασιν· φάτις αὐτοῖσιν μαρτυρεῖ παρεόντας ἀπεῖναι.

Οι ασύνετοι κι όταν ακούν μοιάζουν με τους κουφούς· γι' αυτούς ισχύει το λεγόμενο παρόντες απόντες.

Το λεξιλόγιο και η σύνταξη είναι παρόμοια με του απόσπ. 1 (**ἄξύνετοι [...] ἀκούσαντες [...] ἀπεῖροισιν εἰόκασιν**). Το υποκείμενο λοιπόν και εδώ πρέπει να είναι "οι άνθρωποι"¹ και όχι οι **ἄξύνετοι**, οπότε η απόδοση θα έπρεπε να γίνει, "Ασύνετοι· κι όταν ακούν...". Όμως η διαφορά δεν είναι ουσιαστική.

Ο Κλήμης² αναφέρει το απόσπασμα προσομοιάζοντάς το με το ευαγγελικό **ὁ ἔχων ὦτα ἀκούειν ἀκουέτω**³. Ίσως γι' αυτό ο Χαϊντέκγκερ⁴, που ετυμολογεί εδώ το **ἄξύνετοι** με τον δικό του τρόπο (ως ἄρνηση του **συνήμι**), γράφει. πώς "ο χριστιανισμός είναι υπεύθυνος για την παρερμηνεία του Ηράκλειτου, που άρχισε με τους Πατέρες της Εκκλησίας". Κατηγορία βέβαια σε μεγάλο βαθμό άδικη, γιατί η παρερμηνεία του Ηράκλειτου είχε ήδη αρχίσει από την αρχαιότητα. Ο ίδιος ο Πλάτων⁵ μιλά σκωπτικά για τους **ρέοντα**⁶, κι ένα σατυρικό επίγραμμα⁶ αρχίζει "Εγώ είμαι ο Ηράκλειτος. Τι με τραβάτε **ἄνω κάτω** άμουσοι...". Αντιθέτως, οι Πατέρες της Εκκλησίας διέσωσαν περισσότερα από το ένα τρίτο των αποσπασμάτων (αν δεν κάνω λάθος, ο Κλήμης είκοσι τρία, ο Ιππόλυτος δεκαπέντε, ο Ωριγένης τρία ενώ ο Πλάτων κανένα) και μάλιστα, παρά τις αντιρρήσεις τους, χωρίς καμιά επέμβαση. Ακόμη κι αν αυτό ήταν το μοναδικό τους κληροδότημα (αρκεί να συγκρίνει κανείς τον Κλήμη με τον Στοβαίο για να αντιληφθεί το μέγεθος της βλαστημίας), θα τους άξιζε δίκαια η παντοτινή μας ευγνωμοσύνη.

Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, Στρωματείς Β II Τομ.7 σ.310

**οὐ γὰρ φρονέουσι τοιαῦτα πολλοὶ, ὁκοίοις ἐγκυρέουσιν,
οὐδὲ μαθόντες γινώσκουσιν, ἐωντοῖσι δὲ δοκέουσι.**

Πολλοὶ δεν αντιλαμβάνονται ὅσα τυχαία συναντοῦν, οὔτε ὅταν τα μάθουν τα καταλαβαίνουν, παρότι ἔτσι νομίζουν.

Γράφει ο Όμηρος¹:

**τοῖος γὰρ νόος ἐστὶν ἐπιχθονίων ἀνθρώπων
οἷον ἐπ' ἡμαρ ἄγῃσι πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε.**
(Γιατί οι σκέψεις των θνητῶν εἶναι ὅπως οι μέρες
που φέρνει ο πατέρας των ἀνθρώπων και των θεῶν).

Ακολουθεῖ ο Αρχίλοχος²:

**τοῖος ἀνθρώποισι θυμὸς, Γλαῦκε, Λεπτίνεω πάϊ,
γίγνεται θνητοῖς, ὁκοῖον Ζεὺς ἐφ' ἡμέρην ἄγῃ,
καὶ φρονεῦσι τοῖ' ὁκοίοις ἐγκυρέουσιν ἔργμασιν.**
(Ο νους του ἀνθρώπου Γλαῦκε, γιε του Λεπτίνου,
εἶναι ἐκεῖνος που ο Δίας φέρνει κάθε μέρα,
και σκέφτονται σύμφωνα μ' ὅσα τύχει να συναντοῦν).

Ίσως να ἦταν αὐτός ο θεϊκῆς επιβολῆς αντιληπτικός παρωπιδισμός που ἐνόχλησε τον Ηράκλειτο τόσο ὥστε να διαγράψει με μονοκοντυλιά τον Όμηρο και τον Αρχίλοχο (απόσπ. 80). Χρησιμοποιώντας λοιπόν ἐδῶ την ἴδια με τον Αρχίλοχο φρασεολογία ἀλλὰ με διαφορετικὴ σήμανση των λέξεων (κυρίως του **φρονῶ**), μεταμορφώνει ἕναν ἀφελή ισχυρισμό σε μια γεμάτη ἐνταση γνωσιολογική θέση: ὄχι μόνο δεν αντιλαμβάνονται ἀλλὰ οὔτε και καταλαβαίνουν.

Η μη κανονική χρήση του άρθρου στον Ηράκλειτο δημιουργεί ερωτηματικά³. Πολλές φορές υπάρχει εκεί που δεν το περιμένεις (π.χ. **τὰ πάντα** στο απόσπ.27, ή **αἱ ψυχαί** στο απόσπ.52) και άλλοτε δεν υπάρχει εκεί που το περιμένεις (π.χ. **οὔρος** ενώ στο ίδιο απόσπ. 36 **ἡ ἄρκτος**). Μια απάντηση που βολεύει είναι ότι η ανωμαλία οφείλεται στις επεμβάσεις των αντιγραφών. Η άλλη απάντηση που δεν βολεύει καθόλου, αντιθέτως γεμίζει ανησυχία -και όχι σπάνια καταλήγει σε πανικό-, είναι ότι δεν υπάρχει επέμβαση ούτε ανωμαλία, πρόκειται για σύνταξη αυθεντική και η ιδιομορφία της εκφράζει συγκεκριμένη πρόθεση που πρέπει ν' αποκαλύψουμε. Μια και αποδείξεις δεν υπάρχουν διαλέγεις και παίρνεις, -μήπως κι όταν υπάρχουν αποδείξεις πάλι δεν διαλέγεις και παίρνεις;

Ενώ λοιπόν σ' αυτό το απόσπασμα πολλοί, δηλαδή "μερικοί", δεν καταλαβαίνουν όσα τους εξηγούν, -και εδώ αισθανόμαστε ότι αρχίζει η ανησυχία-, **οἱ πολλοί** των αποσπ.2 και 73, δηλαδή η πλειονότητα των ανθρώπων, **ζώουσιν [...] ὡς ἰδίαν ἔχοντες φρόνησιν και κεκόρηνται ὅκωσπερ κτήνεα**. Εκείνοι που ευνοημένοι από την φύση δεν ένιωσαν ποτέ τους τον αποπνιγμό της απόλυτης μοναξιάς, προσάπτουν στον Ηράκλειτο, γι' αυτές του τις απόψεις, αριστοκρατισμό και αντιδημοκρατικότητα.

Αριστοτέλης, Περί αισθήσεως 443a.

εἰ πάντα καπνὸς γένοιτο, ῥῖνες ἂν διαγνοῖεν.

Αν όλα γίνονταν καπνός η μύτη θα τα ξεχώριζε

Ρῖνες, στον πληθυντικό, σημαίνει "ρουθούνια", όμως η λέξη είναι τόσο κακόχη που προτιμώ να αυθαιρετήσω στην απόδοση. Άλλωστε η αυθαιρεσία δεν αλλάζει το νόημα της φράσεως.

Ο Αριστοτέλης, στο πέμπτο κεφάλαιο του "Περί αισθήσεως και αισθητών", γράφει πως θεωρεί την οσμή αλλοίωση του μεσο-λαβούντος μέσου (του αέρα ή του νερού) από την "έγχυμη ξηρότητα" των σωμάτων. Ασφαλώς αυτό όπως και άλλα πολλά από αυτή την πραγματεία δεν είναι καθόλου σαφή (ολόκληρος ο αριστοτελικός μεσαίωνας δεν μπόρεσε να τα αποκρυπτογραφήσει), στην περίπτωση όμως της παραγράφου όπου αναφέρεται το παρόν απόσπασμα και όπου ο Ηράκλειτος εντάσσεται μεταξύ εκείνων που πίστευαν πως η οσμή είναι **καπνώδης ἀναθυμίασις**, απλώς και μόνο επειδή στο απόσπασμα υπάρχει η λέξη **καπνός**, καταλήγουν να είναι και αφελή. Γιατί κανείς δεν μπορεί να δεχθεί ότι ο Ηράκλειτος με όσα εδώ λέει αναφέρεται στην οσμή και την φύση της.

Οι απόπειρες ουσιαστικής ερμηνείας του αποσπάσματος μένουν ακόμη ατελεσφόρητες. Ο καπνός θεωρήθηκε από μερικούς σύμβολο της "ενότητας της κοσμικής τάξης", ή και υπαινιγμός της φωτιάς που αποτελεί "την υλική υπόσταση" των πραγμάτων του κόσμου¹. Στην πραγματικότητα, η έννοια -και η απόδοση- του αποσπάσματος εξαρτάται από την ερμηνεία που θα δοθεί στο ρήμα **διαγιγνώσκω**. Τη μια φορά το μεταφράζεις "διαχωρίζω, ξεχωρίζω" και τότε το απόσπασμα διαβάζεται: αν όλα γίνονταν καπνός

η μύτη, οδηγούμενη από την διαφορετική οσμή του καθενός θα τα διαχώριζε, δηλαδή θα τα θεωρούσε διαφορετικά, ενώ τα μάτια, που θα έβλεπαν μόνο τον καπνό, θα οδηγούνταν στην σωστή άποψη ότι όλα τα πράγματα έχουν κοινή προέλευση, την φωτιά. Συνεπώς η όραση υπερτερεί της όσφρησης. (Η ένσταση² πως στο απόσπ. 13 τα μάτια χαρακτηρίστηκαν κακοί μάρτυρες νομίζω πως δεν ευσταθεί, γιατί εκεί πρόκειται για τα μάτια μόνο των **βαρβάρους ψυχὰς ἔχόντων**). Την άλλη πάλι φορά μεταφράζεις "αναγνωρίζω", και τότε το απόσπασμα διαβάζεται: αν όλα γίνονταν καπνός η μύτη θα αναγνώριζε σωστά το κάθε πράγμα απ' την χαρακτηριστική οσμή του, ενώ τα μάτια, βλέποντας μόνο τον καπνό, θα νόμιζαν πως πρόκειται για ένα μόνο και το ίδιο πράγμα. Η όραση λοιπόν είναι υποδεέστερη της οσμής. Με άλλα λόγια δεν μπορεί κανείς να είναι βέβαιος αν το απόσπασμα αναφέρεται στην ουσία ή τα φαινόμενα. Και τότε ξαφνικά σου έρχεται στο νου το σκοτεινό απόσπ. 52 **αἱ ψυχαὶ ὁσμῶνται καθ' ἑαυτὰς**, κι αρχίζεις να υποσιμῶνεις μήπως δεν πρόκειται εδώ για την γνωστή σου αίσθηση, την όσφρηση, αλλά για κάποια άλλη αντιληπτική ικανότητα που ο θάνατος δεν εξαλείφει.

Πλούταρχος, Περί του εμφανιζομένου προσώπου 943E

αἱ ψυχαὶ ὁσμῶνται καθ' Ἄιδη.

οι ψυχές οσμίζονται κατά τον Αδη.

Διαβάζοντας το απόσπασμα είναι δύσκολο να μην ανακαλέσουμε στη μνήμη μας την σκηνή της Νέκυιας¹, όπου ο Οδυσσέας πάνω από τον λάκκο τον γεμάτο με το αίμα προβάτων που μόλις είχε θυσιάσει, πηγαиноφέρει το γυμνό του σπαθί εμποδίζοντας τα ασθενικά κεφάλια των νεκρών να πιουν. Παρασυρόμαστε τότε σε αντιστοιχούς παραλληλισμούς (όπως στον Όμηρο έτσι ίσως και εδώ η ψυχή συντηρείται με αίμα), ή αντιθέσεις (στον Όμηρο πίνει αίμα εδώ αρκείται στους υγρατμούς του). Αν όμως αποκλειστική πρόθεση του Ηράκλειτου ήταν να αναφερθεί στην φυσιολογία της ψυχής είναι μάλλον βέβαιο πως δεν θα κατέφευγε, θετικά ή αρνητικά, στην συνειρμική επικουρία της τόσο χαρακτηριστικής και ευρύτατα γνωστής σκηνής του "άξιου ραπισμάτων" Ομήρου.

Η πρόθεση "κατά" υπάρχει σε πέντε ακόμη αποσπάσματα (1, 10, 26, 67, 102), πάντοτε με αιτιατική, και σημαίνει είτε συμφωνία (σύμφωνα με) είτε αναφορά (ως προς, εν σχέσει προς). Ούτε πρέπει να δηλώνει τόπο, για τον οποίο ο Ηράκλειτος χρησιμο-ποιεί αποκλειστικά την πρόθεση **ἐν** (αποσπ. 18, 106), θα έγραφε δηλαδή **ἐν Ἄδι**. Απομένει η σημασία της κίνησης, "προς τον", "γύρω από", "στην περιοχή του" κ.λπ. Έτσι κι αλλιώς όμως, είτε μεταφράσουμε "στον Αδη" ή "κατά τον Αδη", το απόσπασμα παραμένει σκοτεινό. Εκτός αν δεχθούμε ότι στο **ὁσμῶμαι** ο Ηράκλειτος εγκαινιάζει την νεότερη σημασία του "αντιλαμβάνομαι" (L.S. II) "προαισθάνομαι", οπότε μπροστά μας διανοίγεται ένας πλούσιος ορίζοντας εικασίων.

Πλούταρχος, Συμποσιακών Δ 669Α

νέκυες γὰρ κοπρίων ἐκβλητότεροι.

οι πεθαμένοι, περισσότερο κι απ' την κοπριά, είναι για πέταμα.

Θα προτιμούσα την απόδοση "τα πτώματα εκβλητότερα και από την κοπριά", αλλά στο "πτώματα" συμπεριλαμβάνονται και τα νεκρά ζώα και διαισθάνομαι πως δεν ήταν αυτή η πρόθεση του Ηράκλειτου.

Ερώτημα πρώτο: Γιατί έγραψε **νέκυες** και όχι **νεκροί**, όπως στο απόσπ. 60, ή **τεθνεῶτες** όπως στα αποσπ. 57 και 58;

Ερώτημα δεύτερο: Γιατί αυτή η έσχατη περιφρόνηση προς το ανθρώπινο σώμα, που κανένα άλλο απόσπασμα δεν προοιωνίζεται, ούτε και δικαιώνει; Βέβαια, το πολύτιμο στοιχείο της ανθρώπινης ύπαρξης είναι πάντοτε η ψυχή -σ' αυτό προκλασική και κλασική αρχαιότητα συμφωνούν-, αλλά το σώμα δεν παύει ν' αποτελεί τον "υποδοχέα" της ψυχής και γι' αυτό προκλασική και κλασική αρχαιότητα -αλλά ακόμη και οι νεότεροι, και οι σημερινοί χρόνοι- το τιμούν. Ήταν τάχα αυτή, η κατά του σώματος καταφορά, η αντίδραση ακριβώς στις νεκρώσιμες τελετουργίες της εποχής και στην λατρεία των αγαλμάτων που επικρίνεται και στο απόσπασμα 66;

Ο,τι και να συμβαίνει, το απόσπασμα, ίσως λόγω της αντιδραστικότητας και της προκλητικότητάς του, εντυπωσίασε πολλούς κατοπινούς συγγραφείς, που δεν παραλείπουν, με οποιαδήποτε ευκαιρία, να το αναφέρουν¹. Παράδειγμα ο Πλούταρχος, που το διασώζει μεν, αλλά με τελείως άσχετα συμφοραζόμενα. Παραθέτω, σε ελεύθερη απόδοση, την απολαυστική σχετική περικοπή που έχει ως θέμα την ευεργετική επίδραση του αλατιού στην γεύση (δες Πηγές):

"ακόμη και οι ήρωες [...] που έτρωγαν λιτό και φτηνό φαγητό [...] αποκλείοντας κάθε περίτεχνη πρόσθετη απόλαυση [...] δεν άντεχαν το κρέας χωρίς αλάτι [...] Γιατί όπως τα χρώματα χρειάζονται φως, έτσι και τα υγρά των τροφών χρειάζονται αλάτι για να ερεθίσουν την αίσθηση. Αλλιώς, είναι δυσάρεστα στη γεύση και προκαλούν εμετό. **"νέκυες γὰρ κοπρίων ἐκβλητότεροι"**, κατά τον Ηράκλειτο, κάθε κρέας δε είναι νεκρό ή μέ ρος νεκρού, και το αλάτι, σαν πραγματική ψυχή, το κάνει ευχάριστο και απολαυστικό."

Είναι αμφίβολο αν ο Ηράκλειτος θα έστεργε ν' απαθανατιστεί με ένα τέτοιο κείμενο. Αντιθέτως, ο Ωριγένης τοποθετεί σωστά το απόσπασμα στα λεγόμενα του Κέλσου (δες Πηγές), και σωστά το απορρίπτει: **"τὰ μὲν κόπρια είναι ἐκβλητά αλλά οἱ ἐξ ἀνθρώπων νέκυες**, λόγω της ψυχής που ενυπήρχε σ' αυτούς και μάλιστα αν η ψυχή ήταν έξοχη, δεν είναι **ἐκβλητοί."** Φυσικά, υπάρχει μεγάλη διαφορά μεταξύ Πλούταρχου και Ωριγένη. Ο Πλούταρχος, ήδη γνωστός και καταξιωμένος, συμπληρώνει μ' ένα δαιμονικό οίστρο τόμους, ακατάσχετα και ακατάστατα, επειδή πάσχει από πολυγραφίτιδα, ενώ ο Ωριγένης, γράφοντας με το αίμα της καρδιάς του, χαμένος μεταξύ Πατρός και Υιού (που "είναι υποδεέστερος του Πατρός"²), εντέλει χαμένος μεταξύ Χριστού και Πλάτωνα, προσπαθεί να συμβιβάσει τον μισό του εαυτό που είναι ευλαβής πιστός, με τον άλλο μισό που είναι αιρετικός φιλόσοφος.

Ας μνημονεύσουμε εδώ και τον Ευριπίδη, που έχοντας υπόψη του το απόσπασμα, υπερθεματίζει:

**δοκῶ δὲ τοῖς θανοῦσι διαφέρειν βραχύ,
εἰ πλουσίων τις τεύζεται κτερισμάτων·
κενὸν δὲ γαύρωμ' ἔστί τῶν ζώντων τόδε.**

(Φρονώ πως τους νεκρούς λίγο τους ενδιαφέρει αν θάχουν πλούσια κτερίσματα· αυτά είναι άδειοι κομπασμοί των ζωντανών)³.

Ωριγένης, Κατά Κέλσου ΣΤ ΧΙΙ Τομ.10 σ.68

ἦθος γὰρ ἀνθρώπειον οὐκ ἔχει γνώμας, θεῖον δὲ ἔχει.

ο άνθρωπος δεν έχει πλήρη γνώση (άποψη), ο θεός έχει.

Το **ἦθος** δεν αναφέρεται μόνο στα ηθικά χαρακτηριστικά, όπως στο απόσπ.61, αλλά σε ολόκληρη την ανθρώπινη πνευματική υπόσταση, δηλαδή την ανθρώπινη φύση, η οποία και αντιδιστέλλεται στην θεία φύση.

Εκτός από τον Εμπεδοκλή, που δεν αναφέρει την λέξη **γνώμη** (ήταν για μένα έκπληξη η διαπίστωση πως η λέξη δεν υπάρχει ούτε στον Όμηρο), όλοι οι άλλοι προσωκρατικοί την χρησιμοποιούν με τις σημασίες που σχεδόν και σήμερα έχει. Στον Ηράκλειτο αναφέρεται σε δύο αποσπάσματα, με τρόπο ιδιότυπο και τις δύο φορές¹. Εδώ, προφανώς δεν έχει την σημασία της "γνώμης", όπως π.χ. στον Παρμενίδη² (**ὥς οὐ μή ποτέ τίς σε βροτῶν γνώμη παρελάσσει** –ώστε η γνώμη κανενός άλλου ανθρώπου μη σε αφήσει πίσω), ή της "άποψης", όπως στον Δημόκριτο³ (**ταύτης γὰρ ἐχόμενος τῆς γνώμης** -έχοντας αυτή την άποψη). Μάλλον σημαίνει "γνώση" όπως στον Αναξαγόρα⁴, που μιλώντας για την παντογνωσία του Νου γράφει, **καὶ γνώμην γε περὶ παντός πᾶσαν ἴσχει καὶ ἰσχύει μέγιστον** -και έχει πάσα γνώση για τα πάντα. Αλλά γιατί είναι στον πληθυντικό; Μήπως για να αποφύγει -σε έξαρση βραχυλογίας- τον επιθετικό προσδιορισμό **πᾶσαν**;

Και ξαναδιαβάζω τα λόγια του Θεόγνη⁵

**Γνώμην, Κύρνε, θεοὶ θνητοῖσι δίδουσιν ἄριστον
ἀνθρώποις· γνώμη πείρατα παντός ἔχει**

κι αναρωτιέμαι, μήπως τάχα το απόσπασμα ήταν μια απάντηση σε αυτά.

Ο Παρμενίδης, που θεωρεί τον εαυτό του προφήτη, περιγράφοντας πώς του δόθηκε αυτή η χάρη, ακούει την Θεά να του λέει⁶

**χρεὼ δέ σε πάντα πυθέσθαι
ἡμὲν 'Αληθείης εὐκυκλέος ἀτρεμέος ἦτορ
ἡδὲ βροτῶν δόξας, ταῖς οὐκ ἔνι πίστις ἀληθείης.**

(χρειάζεται δε να τα μάθεις όλα
και την ατάραχη καρδιά της ολοστρογγυλης αλήθειας
και τις αναξιόπιστες ιδέες των θνητών.)

Ο Εμπεδοκλής, παρότι οπαδός του Παρμενίδη, αντιδρά σε τούτη την γνωσιοκρατική του έξαρση⁷

**οὕτως οὐτ' ἐπιδερκτὰ τάδ' ἀνδράσιν οὐτ' ἐπακουστά
οὔτε νόφ περιληπτά.**

(Έτσι, ούτε ορατά είναι αυτά απ' τους ανθρώπους
ούτε ακουστά, ούτε από τον νου αντιληπτά.)

Ο Ηράκλειτος δεν έχει ακόμη πέσει στην γνωσιολογική παγίδα. Εφόσον ο Λόγος είναι κοινός, ο άνθρωπος μπορεί να επικοινωνεί με την αλήθεια, γιατί αν και κρυμμένη παραμένει προσιτή. Όμως **γνώμας**, δηλαδή πλήρη γνώση, δεν μπορεί να αποκτήσει. Αυτή ανήκει μόνο στον θεό.

Ποιος είναι αλήθεια ο θεός του Ηράκλειτου; Χωρίς απεικονίσεις, χωρίς θυσίες (απόσπ.66), που **λέγεσθαι οὐκ ἔθέλει καὶ ἐθέλει Ζηνὸς ὄνομα** (απόσπ.100); Μια εξωκοσμική οντότητα με **νόμον** (απόσπ.69), **ἦθος**, χωρίς μέτρο σοφίας⁸, πέρα από κρίσεις ηθικές. Ίσως ο Λόγος ο ίδιος, ίσως ο εκφορέας του.

Πλούταρχος, Κοριολανός XXXVIII

ἀπιστίη διαφυγγάνει μὴ γινώσκεσθαι.

από δυσπιστία μας διαφεύγει, δεν γίνεται γνωστό.

Το **διαφυγγάνει** δεν υπάρχει ούτε στον Όμηρο ούτε στους άλλους προσωκρατικούς. Αλλά και το "διαφεύγω" εμφανίζεται μόλις στον Δημόκριτο.

Το ύφος και η διατύπωση θυμίζουν το απόσπ.¹⁹ (**ἐὰν μὴ ἔλπηται ἀνέλπιστον οὐκ ἐξευρήσει, ἀνεξερεύνητον ἔδν καὶ ἄπορον**), όμως το περιεχόμενο είναι διαφορετικό. Σ' εκείνο, απαραίτητη προϋπόθεση για την εξερεύνηση του υποκειμένου (που ήταν ο λόγος) θεωρείτο η προσδοκία, ενώ εδώ προϋπόθεση για την γνώση προβάλλεται η πίστη. Συνεπώς το υποκείμενο τώρα δεν μπορεί να είναι ο λόγος, γιατί μια τέτοια πρόταση υπερβαίνει, ή τουλάχιστον εκλογικεύει, επικίνδυνα οποιαδήποτε θρησκευτική άποψη (και όχι μόνο χριστιανική), εφόσον ο θεός "αποκαλύπτεται" δεν "γινώσκεται". Ποιο είναι λοιπόν το χαμένο υποκείμενο της φράσεως; Ο παγανιστής Πλούταρχος θρησκευεται προτείνοντας **τὰ μὲν θεῶν τὰ πολλά**¹, ενώ ο θρησκευόμενος Κλήμης φιλο-σοφεί διορθώνοντας **τὰ τῆς γνώσεως βάθη**¹.

Ίσως το κλειδί να βρίσκεται στο ρήμα **διαφυγγάνει** που δεν ξέρουμε αν ο Ηράκλειτος το ήθελε μεταβατικό ή αμετάβατο. Γιατί αν το **μὴ γινώσκεσθαι** θεωρηθεί αντικείμενο του **διαφυγγάνει**, τότε διαβάζουμε "από δυσπιστία διαφεύγει την άγνοια, άρα γίνεται γνωστό" και οι αναζητήσεις μας στρέφονται στην αντίθετη κατεύθυνση.

Μάρκος Αυρήλιος, Τά εις εαυτόν IV 46

ὧ μάλιστα διηγεκῶς ὁμιλοῦσι τούτῳ διαφέρονται.

μ' εκείνο(ν) που διαρκώς βρίσκονται σε στενότερη επαφή, μ' αυτό(ν) έρχονται σε διάσταση.

Γράφει ο Μάρκος Αυρήλιος στις σημειώσεις του, απευθυνόμενος στον εαυτό του (δες Πηγές): "Πάντοτε να θυμάσαι τον Ηράκλειτο [...] ότι με εκείνον που διαρκώς βρίσκονται σε στενή επαφή, τον Λόγο που όλα κυβερνά, μ' αυτόν έρχονται σε διάσταση, και όσα καθημερινώς συναντούν, αυτά τους είναι ξένα". Οι φιλόλογοι διαγράφουν πάλι πολλές από τις προηγούμενες λέξεις που νομίζουν πως δεν ανήκουν στον Ηράκλειτο (όχι πάντως ομόφωνα), συμφωνούν όμως (πάλι όχι ομόφωνα) πως η φράση που τελικά διασώζεται αναφέρεται στον Λόγο. Βλέπουμε έτσι τον Λόγο και τον άνθρωπο σε μια περίεργη συσχέτιση. Ο Λόγος βρίσκεται έξω από τον άνθρωπο, άνθρωπος και Λόγος **ὁμιλοῦσι** (ένα ακόμη ρήμα που μόνος από τους προσωκρατικούς χρησιμοποίησε ο Ηράκλειτος και που τότε σήμαινε συσχετίζομαι, συναναστρέφομαι ίσως και συνουσιάζομαι), άνθρωπος λοιπόν και Λόγος βρίσκονται σε μια έντονη ελκτικοαπωθητική σχέση, σχεδόν ερωτική.

Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, Στρωματεῖς Δ XXII Τόμ.8 σ.98

ἄνθρωπος ἐν εὐφρόνῃ φάος ἄπτεται ἐαυτῷ ἀποσβεσθεὶς ὄψεις, ζῶν δὲ ἄπτεται τεθνεῶτος εὐδων, ἐγρηγορῶς ἄπτεται εὐδοντος.

Ο άνθρωπος την νύχτα, μη βλέποντας, ανάβει φως και φωτίζεται, ενώ είναι ζωντανός, ακουμπά τον πεθαμένο στον ύπνο του, ακουμπά τον κοιμισμένο στον ξύπνιο του

Εκείνος που απέδωσε σε κάποια άλλη γλώσσα αυτό το απόσπασμα και είναι ικανοποιημένος από το αποτέλεσμα πρέπει να έχει μειωμένη φθογγική ευαισθησία. Ο χορός των μαλακών χειλόφωνων συλλαβών που μέσα στη νύχτα ανάβουν φως (**εὐφρόνῃ φάος ἄπτεται**), και των σκληρών οδοντόφωνων (**τεθνεῶτος εὐδοντος**) στους οποίους ο άνθρωπος εντέλει -μαζί με την φράση- καταλήγει, είναι σχεδόν αδύνατον να επαναληφθεί σε άλλη γλώσσα, με την ίδια οικονομία, ρυθμικότητα και πολυσημία. Όπως και στα άλλα αποσπάσματα έτσι κι εδώ, μια μετάφραση σκοπεύει μόνο στο να θυμίσει τις σημασίες των ξεχασμένων αρχαίων λέξεων.

Στο απόσπασμα τον "χορό κρατεί" το ρήμα **ἄπταται** που χρησιμοποιείται τρεις φορές με διαφορετική σημασία. Την πρώτη, ο άνθρωπος τήν νύχτα **ἄπτεται φάος** (ανάβει φως), την δεύτερη **ἄπτεται τεθνεῶτος** (αγγίζει-ακουμπά-μοιάζει) στον πεθαμένο την τρίτη **ἄπτεται εὐδοντος** (αγγίζει-ακουμπά-μοιάζει) στον κοιμισμένο). Ο άνθρωπος την νύχτα, ο κοιμισμένος άνθρωπος και ο πεθαμένος άνθρωπος σηματοδοτούν τρεις φυσικές καταστάσεις παροδικής αναστολής δραστηριότητας, (για τόν Ηράκλειτο ο θάνατος δεν συνεπάγεται εξαφάνιση της ψυχής), που έχουν κοινό χαρακτηριστικό την απουσία φωτός. Συγχρόνως, το ρήμα **ἄπτεται** συν-

δέει αλλά και διαστέλλει τα δύο ζεύγη αντιθέτων **ζῶν-τεθνεώς** και **ἐγρηγορός-εὕδων**. Αν θυμηθούμε και το απόσπ. 28 όπου ο κόσμος είναι **πῦρ ἀείζων** που **ἄπτεται** και **ἄποσβέννυται**, τότε ο άνθρωπος φαίνεται ότι μπορεί να αυτοπροσδιορίζεται (**ζῶν τεθνεώς, ἐγρηγορός εὕδων**), όπως και η φωτιά όταν δημιουργεί τον κόσμο.

Η αρχαία αντίληψη ότι τα μάτια μας δεν είναι δέκτες παθητικοί φωτεινών ερεθισμάτων, αλλά όργανα με ενεργητική δραστηριότητα¹, ότι σηλαδή αυτά "βλέπουν", εξακολουθεί να υπάρχει στη λαϊκή συνείδηση. Γι' αυτό και η φράση **ἄποσβεσθεῖς ὄψεις** που ερμηνεύεται κατά λέξη "όταν σβήνουν τα μάτια του", χρησιμοποιείται ακόμη στον λαϊκό λόγο: "έσβησαν τα μάτια του" ή "έσβησε το φως του".

Στον λαϊκό όμως λόγο το "έσβησαν τα μάτια του" σημαίνει κυρίως "έσβησε η ζωή του-πέθανε". Αν και αυτή η σημασία υπήρχε την εποχή του Ηράκλειτου, τότε δικαιολογείται και ο αντιθετικός σύνδεσμος **δέ**, μια και η έννοια πια είναι: "Ο άνθρωπος, όταν πεθάνει, ανάβει φως και διακρίνει την αλήθεια των πραγμάτων, ενώ όταν είναι ζωντανός, στον ύπνο του μοιάζει στον πεθαμένο και στον ξύπνιο του μοιάζει στον κοιμισμένο". Τα γνωσιολογικά πορίσματα μιας τέτοιας εκδοχής εξαρτώνται από τον αναγνώστη-ερμηνευτή και την ώρα που τα συνάγει.

Ιππόλυτος, Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος Θ 10 Τόμ.5 σ.348

ἀθάνατοι θνητοί, θνητοί ἀθάνατοι, ζῶντες τὸν ἐκείνων θάνατον, τὸν δὲ ἐκείνων βίον τεθνεῶτες.

αθάνατοι θνητοί, θνητοί αθάνατοι, ζώντας εκείνων τον θάνατο, πεθαίνοντας εκείνων την ζωή.

Όταν βέβαια αποφασιστεί η ανάλυση -δηλαδή η διάλυση- του αποσπάσματος, τότε προβάλλουν δύο ερωτήματα. Το ένα αφορά το υποκείμενο της φράσης και το άλλο την ενέργειά του. Ας αρχίσουμε με το πρώτο: Σε ποιους αναφέρεται ο Ηράκλειτος όταν γράφει **ἀθάνατοι** και **θνητοί**; Ο νεότερος Ηράκλειτος¹ διαβάζει **ἀθάνατοι**=Θεοί, **θνητοί**=άνθρωποι. Ο Σέξτος² διαβάζει αντιστοίχως ψυχές και άνθρωποι, το ίδιο και ο Νουμήνιος³. Ο προσεκτικός Ιππόλυτος, που και διασώζει την αυθεντική μορφή του αποσπάσματος, αρνείται να διαβάσει οτιδήποτε. Οι σύγχρονοι μελετητές προσθέτουν άλλα ζεύγη, όπως (ήρωες πολέμου - απλοί επιζώντες πολέμου)⁴, (άνθρωποι που γίναν αθάνατοι - Διόνυσος)⁵ και άλλα πολλά. Δεν είναι άλλωστε δύσκολο, στον οποιονδήποτε αναγνώστη, να προσθέσει και κάτι δικό του.

Το δεύτερο ερώτημα που αφορά την ενέργεια, προβάλλει όταν κάποιος θελήσει να είναι ακριβέστερος από τον Ηράκλειτο, ή, όταν η γλώσσα στην οποία μεταφράζει δεν έχει τον πλούτο τυπικού και την συντακτική ευελιξία της αρχαίας ελληνικής. Τότε το δεύτερο μέρος του αποσπάσματος μπορεί να μεταφραστεί,

- α) ζώντας **με** τον θάνατο εκείνων, πεθαίνοντας **με** την ζωή εκείνων
- β) ζώντας **από** τον θάνατο εκείνων, πεθαίνοντας **από** τον θάνατο εκείνων
- γ) ζώντας **μετά** τον θάνατο εκείνων, πεθαίνοντας **μετά** τον θάνατο εκείνων

αλλά και όλες τις άλλες παραλλαγές που προκύπτουν αν οι προθέσεις συνδυαστούν χιαστί. Ας προστεθεί ότι το **ζῶ** είναι δυνατόν να χρησιμοποιείται εδώ και ως μεταβατικό με την σημασία του "πραγματοποιώ". Και ακόμη ας προστεθεί ότι ο Ηράκλειτος, που αγωνιούσε πάνω στην γλώσσα όσο και ο πιο σύγχρονος ανήσυχος συγγραφέας, δεν θα δίσταζε να χρησιμοποιήσει και το **θνήσκω** ως μεταβατικό, όπως άλλωστε κάνουμε και εμείς σήμερα με το "πεθαίνω" (**ἀποθνήσκω**) όταν λέμε "με παθαίνεις μ' αυτά που λες", ή "τον πέθανε στη δουλειά".

Ηθικόν δίδαγμα: Αυτά μπορεί να πάθει όποιος διαβάξει κείμενα στοχασμού όχι για να εμπνευστεί αλλά για να πληροφορηθεί.

Είτε εντάξουμε στο **ἀθάνατοι θνητοί** (όπου το ένα όνομα λειτουργεί ως επίθετο) θεούς σαν τον Διόνυσο, με τους περιοδικούς θανάτους και τις αναστάσεις του, και στο **θνητοί ἀθάνατοι** (όπου πάλι το ένα όνομα λειτουργεί ως επίθετο) τους ανθρώπους που παρότι πεθαίνουν εντούτοις ως γένος επιζούν, είτε αναζητήσουμε και στα δύο ζεύγη απηχήσεις πυθαγορικές διαδοχικών θανάτων της ψυχής όταν ενσαρκώνεται και αθανασίας της όταν αποσαρκώνεται, είτε ακόμη αν δεχθούμε πως εδώ ο Ηράκλειτος αντιδιαστέλλει κατηγορίες ανθρώπων (π.χ. "αγαθούς", "ήρωες" κ.λπ) στους οποίους και αναφέρεται, το απόσπασμα αποτελεί ένα επίτευγμα εκφραστικής και νοηματικής συμπλοκής. Είναι ζήτημα αν σε ολόκληρη την ελληνική σκέψη -και ίσως όχι μόνο την ελληνική-, υπάρχει άλλο παράδειγμα συλλογισμού που να εκφράζεται με δύο προτάσεις, από τις οποίες η μια περιλαμβάνει ακριβώς τις αντίθετες λέξεις της άλλης, όπως συμβαίνει εδώ,

**ἀθάνατοι θνητοί ζῶντες τὸν θάνατον τῶν θνητῶν
θνητοί ἀθάνατοι τεθνεῶτες τὸν βίον τῶν ἀθανάτων**

και το αποτέλεσμα να μην είναι, στην καλύτερη περίπτωση, ένα σοφιστικό ευφυολόγημα

Η γραφή του αποσπάσματος με την πιο πάνω αντιπαραθετική μορφή, με βάζει στον πειρασμό να παρενθέσω μεταξύ των δύο πρώτων ονομάτων το **εἰσί**, και να βλέπω τον θάνατο και την αθανασία παρεκβάσεις της τρίτης κατάστασης, που χρόνια τώρα αγωνίζομαι να συλλάβω.

Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, Στρωματείς Δ XXII Τόμ.8 σ.99

ἀνθρώπους μένει ἀποθανόντας ἄσσα οὐκ ἔλπονται οὐδὲ δοκέουσιν.

τους ανθρώπους περιμένουν, όταν πεθάνουν, όσα ούτε ελπίζουν ούτε φαντάζονται.

Οι ταπεινές μας πάλι ευχαριστίες στον Κλήμη που μεταδίδει την αυθεντική γραφή του αποσπάσματος, αλλά και οι ταπεινές μας διαφωνίες για τον τρόπο που το αντιλαμβάνεται, ιδιαίτερα στον Προτρεπτικό του¹, δηλαδή ως τιμωρία μετά θάνατον. Το μένος του κατά των ελληνικών μυστηρίων, για τα οποία **αἰδοῦμα καὶ λέγειν**, γράφει, -αλλά τα λέγει και μάλιστα με λεπτομέρειες²-, είναι φανερό ότι τον παρασύρει να βλέπει τον Ηράκλειτο του αποσπάσματος 67 ομόγνωμό του στο θέμα των μυστηρίων, και τον Ηράκλειτο του παρόντος αποσπάσματος να εξαγγέλλει τιμωρίες γι' αυτά. Αντιθέτως, ο Θεμίστιος³ διαβάζει στο απόσπασμα την υπό-σχεση μιας μεταθανάτιας αμοιβής, εκείνης που συνεπάγεται η ελευθέρωση της ψυχής από την σάρκινη φυλακή της.

Όμως το απόσπασμα σε δύο μόνο σημεία είναι σαφές: α) ότι μετά τον θάνατο η ψυχή διατηρεί την αίσθηση της απόλαυσης και της δυσaréσκειας και β) ότι εκείνα που θα της συμβούν τότε, σή-μερα δεν μπορεί ούτε να τα διανοηθεί. Ίσως γιατί αντικειμενικά βρίσκονται έξω από κάθε πρόβλεψη, ίσως γιατί υπερβαίνουν τα όρια της ανθρώπινης φαντασίας, ίσως ακόμη γιατί είναι διαφορετι-κής αντιληπτικής ποιότητας. Το αν όμως εκείνα που θα συμβούν θα είναι ευχάριστα ή δυσάρεστα, αυτό δεν δηλώνεται. Το **ἄσσα οὐκ ἔλπονται** είναι αντίθετο του **ἄσσα ἔλπονται** -που σημαίνει "όσα είναι ευνοϊκά, ευχάριστα"-, και συνεπώς μπορεί να σημαίνει "όσα είναι δυσάρεστα". Από την άλλη μεριά όμως, μπορεί να ση-άλλη μεριά όμως, μπορεί να σημαίνει εκείνα που είναι εξαιρετικά

ευχάριστα για να μπορούν να συμβούν. Όσοι, όπως ο Ηράκλειτος, δεν έχουν το χάρισμα της ανάλυσης, της περιφράσης και της περιγραφής, αλλά είναι σημαδεμένοι -ίσως και από τον ίδιο τον εαυτό τους-, να "μετρούν την ζωή τους" με ελάχιστες μόνο λέξεις, δεν έχουν περιθώρια να ανακριβολογούν. Το ίδιο και εκείνοι που πιστεύουν πως ο λόγος ο ανθρώπινος αποτελεί ουσιαστική διάσταση του κόσμου, και αναζητούν την λειτουργία του μέσα από την οποία αυτή η διάσταση κι η συναφής όψη του κόσμου θα αποκαλυφθούν. Ο Ηράκλειτος λοιπόν γνώριζε πως η φράση του είναι δισήμαντη. Έκρινε πως αυτό ταιριάζει στο δικό του όραμα. Μένει σε μας ν' ανακαλύψουμε πώς.

Ιππόλυτος, Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος Θ 10 Τόμ.5 σ.348

ἔνθα δ' ἔόντι ἐπανίστασθαι καὶ φύλακας γίνεσθαι ἐγερτὶ ζώντων καὶ νεκρῶν.

κι ενώ βρίσκεται εκεί, πάλι να εγείρονται και φύλακες να γίνονται άυπνοι, νεκρών και ζωντανών.

Ο Ιππόλυτος (δε Πηγές) διάβαζε στο **ἐπανίστασθαι** την χριστιανική ανάσταση σαρκός, στο δε **ἔνθα δ' ἔόντι** βλέπει **ταύτης τῆς ἀναστάσεως αἴτιον τὸν θεόν**, ενώπιον του οποίου και πραγματοποιείται. Ευσεβεῖς ελπίδες που δεν δικαιολογούνται. Αυτός που "βρίσκεται εκεί" μπορεί να είναι ο Λόγος ή η φωτιά, κι ίσως μόνο να παρακολουθεί χωρίς να συμμετέχει. Ο αέναος κόσμος πορεύεται αυτοδύναμος και αυτόνομος, και πουθενά ο Ηράκλειτος δεν φαίνεται να υιοθετεί θεϊκές παρουσίες ή επεμβάσεις. Όσο για την σαρκική ανάσταση -και την ανάσταση γενικότερα των νεκρών- αυτή δεν είχε θέση στον αρχαίο κόσμο. Οι κοινοί θνητοί πέθαιναν και κανείς θεός δεν είχε διανοηθεί¹ να τους επαναφέρει στη ζωή για οποιονδήποτε λόγο. Από την άλλη μεριά οι ήρωες, μετά τον θάνατό τους, οι μεν Ησιοδικοί ζούσαν ευτυχισμένοι στα νησιά των Μακάρων², οι δε μεταησιοδικοί, που συνήθως ήταν ηρωικοί νεκροί μαχών, εισέπρατταν τόσες και τέτοιες τιμές, ώστε κι αυτοί να μη νοσταλγούν την επίγεια πεζότητα. Άλλωστε, αν ήθελαν, τίποτα δεν τους εμπόδιζε να παρουσιαστούν ολοζώντανοι ανάμεσα στους ανθρώπους για να τους βοηθήσουν, ή να τους συμπαρασταθούν. Έτσι, στην μάχη του Μαραθώνος ο ήρωας Έχετλος σκότωσε πολλούς πέρσες -με το υνί του αρότρου του-, ενώ στην μάχη των Θερμοπυλών σηκώθηκε και πολέμησε ο ήρωας Αίσωπος. Ακόμη, ο προστάτης του Αργού ήρωας Κόροιβος σηκώθηκε από τον τάφο και εξόντωσε το τέρας που είχε στείλει ο Απόλλων και σκότωνε τα παιδιά, και στα Αλίφηρα προσφέρονταν θυσίες στον ήρωα Μυίαγρο γιατί έδιωχνε τις μύγες.

Ας θυμηθούμε εδώ τον Ησίοδο με την εκπληκτικής συλλήψεως -και την καθόλου ίσως μακριά από την πραγματικότητα- θεωρία του περί των πέντε γενεών, που κατοίκησαν διαδοχικά την γη, το **χρύσειον** γένος, το **ἀργύρειον**, το **χάλκειον**, το **ἡρώων** **θεῖον γένος**, και το **σιδήρειον** στο οποίο ανήκει και ο ίδιος και θρηνεί γι' αυτό. Γράφει λοιπόν για το μακάριο χρυσό γένος:

**Αὐτὰρ ἐπεὶ δὴ τοῦτο γένος κατὰ γαῖα κάλυψε,
τοὶ μὲν δαίμονες εἰσι Διὸς μεγάλου διὰ βουλὰς
ἔσθλοί, ἐπιχθόνιοι, φύλακες θνητῶν ἀνθρώπων,**
(Αλλά όταν το γένος τούτο το σκέπασε η γη
εκείνοι γίναν, με τη θέληση του Δία, δαίμονες,
αγαθοί, της γης θαμώνες, φύλακες των θνητών ανθρώπων)³.

Θα μπορούσε να πει κανείς -και το λεν πολλοί-, ότι το παρόν απόσπασμα υπαινίσσεται αυτούς τους στίχους και συνεπώς ως υποκείμενο του **ἐπανίστασθαι** πρέπει να νοηθούν οι ήρωες. Αμφίβολο, αν αναλογιστούμε ότι οι ήρωες δεν χρειαζόταν να εγερθούν για να γίνουν φύλακες των ανθρώπων. Ήταν έτσι κι αλλιώς, όπως άλλωστε συνάγεται και από τους προηγούμενους στίχους. Το απόσπασμα λοιπόν παραμένει σκοτεινό. Το μόνο βέβαιο που προκύπτει από αυτό, όπως άλλωστε και από το προηγούμενο, είναι ότι οι ψυχές -ή τουλάχιστον μερικές από αυτές-, εξακολουθούν να υπάρχουν μετά τον θάνατο.

Στοβαίος, Ανθολ. Δ XXXX 23

ἦθος ἀνθρώπων δαίμων.

ἦθος, ο δαίμονας του ανθρώπου.

Η αντίληψη ότι κάθε άνθρωπος έχει έναν προσωπικό δαίμονα που ρυθμίζει τη μοίρα του ήταν ευρύτατα διαδεδομένη στον αρχαίο κόσμο -και όχι μόνο στον ελληνικό. Ο προστάτης θεός του γένους γίνεται αργότερα θεός της οικογένειας και τέλος δαίμονας προσωπικός. Μ' αυτό τον τρόπο ο αρχαίος αδύναμος άνθρωπος αποκτά, μέσα στον άγνωστο και εχθρικό κόσμο που τον περιβάλλει, έναν ισχυρό μεσολαβητή, -οι δαίμονες αν και παντοδύναμοι είναι υποδεέστεροι των θεών-, με τον οποίο μπορεί να συνομιλεί, τον οποίον ευχαριστεί για τις προσωπικές επιτυχίες του (**εὐδαίμων**), και μέμφεται για τα ατυχήματά του (**βαρυδαίμων, κακοδαίμων**). Ο Θέογνις γράφει¹

**οὐδείς ἀνθρώπων οὔτ' ὄλβιος οὔτε πενιχρός
οὔτε κακὸς νόσφιν δαίμονος οὔτ' ἀγαθός.**

(Κανένας άνθρωπος δεν είναι πλούσιος ούτε φτωχός
ούτε καλός ούτε κακός χωρίς τον δαίμονά του.)

Αλλά και ο Πλάτων αναφέρεται στον δαίμονα -που συνήθως είναι αγαθός- σε πολλά έργα του². Με τις τρεις λέξεις αυτού του αποσπάσματος ο Ηράκλειτος δηλώνει ότι η μοίρα του ανθρώπου είναι ανεξάρτητη από οποιαδήποτε δαιμονική επιρροή ή παρέμβαση, ανεξάρτητη επίσης από τα κληρονομημένα χαρακτηριστικά του (οικογένεια, κάλλος κ.ά. που τόσο σέβονταν εκείνη την εποχή), την σωματική του ρώμη ή την πολεμική ανδρεία (το ίδιο σεβαστά με την καταγωγή), ή τα πνευματικά προσόντα του (για την πολυμάθεια έχει ήδη εκφραστεί στο απόσπ.6), εξαρτάται δε μόνο από το

ἦθος, μια άλλη λέξη ογκόλιθο που οι μεταφραστές οι ξένοι αγωνίζονται να περιγράψουν, και που εδώ δεν είναι πια το πανανθρώπινο χαρακτηριστικό του αποσπάσματος 54, αλλά η γνωστή προσωπική ηθική μας στάση.

Η τρίλεξη αλήθεια του αποσπάσματος -όπως και τόσες άλλες αλήθειες του Ηράκλειτου-, πέρασε γρήγορα στις αρτηρίες του κόσμου, όπως φαίνεται από τα λόγια του Επίχαρμου³, του Μένανδρου⁴, αλλά και από το διάσημο ηθικοδιαγνωστικό δαιμόνιο του Σωκράτη. Στις μέρες μας αυτή η αλήθεια (όπως και άλλες πολλές), κάπου βαθιά στα έγκατα της λήθης, έχει απολιθωθεί.

Κι ενώ νομίζεις πως εξάντλησες την ανάγνωση, τελείως τυχαία το κόμμα πηδά από το τέλος της πρώτης λέξης, που όλοι το τοποθετούν, στο τέλος της δεύτερης. Τότε αναθυμάσαι το απόσπασμα 88 στο οποίο δαίμων σημαίνει θεός, και ξαφνικά από την ηθική περνάς ανώμαλα στην κοσμοπραξία, από θεϊκός δικαιολήπτης αισθάνεσαι κοσμικός υπεύθυνος, και ασθμαίνοντας αρχίζεις να διαβάξεις πάλι όλα τα αποσπάσματα, από την αρχή.

Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, Στρωματείς Δ VII Τόμ.8 σ.67

μόροι μέζονες μέζοντας μοίρας λαγχάνουσι.

Στους μεγαλύτερους θανάτους μεγαλύτεροι κλήροι τυχαίνουν.

Μοῖρα και μόρος, δύο ομόρριζες λέξεις που σημαδεύουν την ζωή του ανθρώπου αρχίζοντας από την γέννησή του (**μοῖρα**), συνεχίζοντας στην κατοπινή του πορεία (**ἄμοιρος, εὖ(καλο)μοιρος, δύσ(κακό)μοιρος**) και καταλήγοντας στον θάνατό του (**μόρος**). Ανάμεσα στις δύο λέξεις παρεμβάλλεται στο απόσπασμα, δύο φορές, η λέξη **μέζονε(α)ς**. Ακριβέστερα, πρόκειται για ένα ζευγάρι ονομάτων -ουσιαστικό και επίθετο-, που επαναλαμβάνεται αντεστραμμένο, με την προσθήκη ενός "ι" στην πρώτη συλλαβή του ουσιαστικού και την μεταβολή ενός γράμματος στην τελευταία συλλαβή του επιθέτου. Κι όμως οι ελάχιστες αυτές διαφορές δημιουργούν την φωνητική και νοηματική έκπληξη, και συνακόλουθα την ψυχική διαταραχή, που υποχρεώνει την συνείδηση να καταδυθεί στα εννοιολογικά της κέντρα και τα συντακτικά της αρχέτυπα, αναζητώντας και παρατάσσοντας έννοιες και σημασίες. Κάθε προκύπτων συνδυασμός αποτελεί ένα απρόσμενο εύρημα, που αμέσως αρχαιοθετείται, αλλά που δεν απολήγει στην επιθυμούμενη αποκατάσταση της διαταραγμένης ψυχικής τάξης. Αυτό είναι και το ουσιαστικότερο χαρακτηριστικό της μεγάλης ποίησης: Η διαταραχή -χωρίς χαλάρωση- του ψυχικού κατεστημένου. Γιατί πρέπει επιτέλους να γίνει αντιληπτό πως η μεγάλη ποίηση είναι επώδυνος αιματηρός καθαρμός και όχι πνευματικό επιδόρπιο.

Αξίζει να προσεχτεί ότι, αν και η προφορά της ελληνικής γλώσσας έπαψε να είναι προσωδιακή, τα κείμενα του Ηράκλειτου -και όχι μόνο αυτά- ακόμη και στην σημερινή τους τονική απόδοση διατηρούν την εκφραστική τους ρώμη. Πράγμα που ση μαίνει ότι μαίνει ότι στα δυο χιλιάδες τόσα χρόνια που πέρασαν έκτοτε, η πυ-

ρηνική δομή της ελληνικής γλώσσας, άρα και της ελληνικής συνείδησης, παραμένει ίδια. Εκείνοι που θεωρούν πως τέτοιες απόψεις είναι "σοβινιστικές", -οι προαγωγοί των λέξεων στις μέρες μας έχουν πληθύνει-, θα πρέπει να θεωρούν επίσης "σοβινιστική" την άποψη ότι η Οδύσσεια γράφτηκε στην αρχαία ελληνική γλώσσα και όχι την αρχαία ινδική ή αιγυπτιακή, ότι η δυτική φιλοσοφία έχει τις ρίζες της στην αρχαία ελληνική σκέψη και όχι την αρχαία ρωσική ή αρχαία αμερικανική, ότι ο Παρθενώνας φτιάχτηκε και κοσμήθηκε από έλληνες αρχιτέκτονες και γλύπτες (έστω με την βοήθεια αλλοεθνών σκλάβων), ότι ο ελληνικός ήλιος, η ελληνική θάλασσα και ο ελληνικός ουρανός διαφέρουν κάπως από τον ήλιο την θάλασσα και τον ουρανό της Βαλτικής της Φλώριντας ή της Καραϊβικής, και ότι όπως ο Τηλέμαχος δεν ήθελε ν' αφήνει τον ξένο να περιμένει στην πόρτα χωρίς τροφή¹, έτσι κι ο σημερινός χωρικός -ακόμη κι αν έχει καταντήσει μικροαστός της αθηναϊκής περιφέρειας-, δεν αφήνει τον περαστικό "αφύλευτο" (σε ποιαν, αλήθεια, άλλη γλώσσα η λέξη "φιλεύω", που σημαίνει "προσφέρω τροφή", προκύπτει από την διάθεση ν' ανήκεις σε κάποιον;). Τώρα πια, θέλουμε δεν θέλουμε, όλοι, έλληνες και μη έλληνες, στεγαζόμαστε και σιτιζόμαστε στο ίδιο διεθνές πνευματικό κοινόβιο. Η άρνηση, ή αμφισβήτηση, των θεμελιωτών αυτού του κοινόβιου, όταν δεν γίνεται από τον θυρωρό ή την καθαρίστρια (και δεν αναφέρομαι βέβαια στα τίμια αυτά επαγγέλματα), κάνει απλώς σαφέστερη την διάκριση ανάμεσα στους δικαιούχους μόνιμης στέγασης και τους επισκέπτες, τους διερχόμενους, ή τους καταληψίες.

Για να επιστρέψουμε στο απόσπασμα: Η πρώτη σκέψη είναι ότι ο Ηράκλειτος αναφέρεται σ' εκείνους που πεθαίνουν ηρωικά στην μάχη, και που σύμφωνα με την παράδοση θεοποιούνται ή δαιμονοποιούνται. Το ρήμα όμως **λαγχάνουσι** φαίνεται να την αναιρεί. Στους ηρωικούς θανάτους στην μάχη δεν "τυχαίνουν" αλλά "ανήκουν" οι μεγάλοι κλήροι, γιατί ο ηρωικός θάνατος σχεδιάζεται και συνειδητά αποφασίζεται. Ο Πλάτων, μιλώντας στον Κρατύλο² για τους αγαθούς που όταν πεθάνουν γίνονται δαίμονες,

γράφει, **ἐπειδὴν τις ἀγαθὸς ὢν τελευτήσῃ, μεγάλην μοῖραν καὶ τιμὴν ἔχει καὶ ὄχι λαγχάνει.**

Ο Ιππόλυτος³, (που φαίνεται πως αντλεί από διαφορετική πηγή γιατί γράφει **μειζονες-μείζονας ἀντί μέζονες-μέζονας**), παρεξηγεί τελείως την φράση. Την συσχετίζει με τις μεταθανάτιες απολαβές που τάχα προσπορίζει η μύηση στα μεγάλα Ελευσίνια μυστήρια. Το μόνο άξιο λόγου που υπάρχει στην σχετική του περικοπή είναι οι τρεις υποβλητικοί στίχοι, που αποδίδονται στον Παρμενίδη⁴, και που υποτίθεται πως αναφέρονται στην οδό που φέρνει τους **ἀπολλυμένους** στα μυστήρια της Περσεφόνης

**αὐτὰρ ὕπ' αὐτὴν ἔστιν ἀταρπιτὸς ὄκρυνόεσσα,
κοίλῃ, πηλώδης· ἢ δ' ἡγήσασθαι ἀρίστη
ἄλσος ἔς ἡμέροεν πολυτιμήτου Ἀφροδίτης.**
(αλλά κάτω απ' αυτήν εκτείνεται η τρομερή ατραπός,
κοίλη και λασπώδης· η άριστη όμως οδηγός
στο περιπόθητο άλσος της πολυσέβαστης Αφροδίτης).

Φαίνεται πιθανό πως το παρόν απόσπασμα αναφέρεται στους θανάτους των άξιων ανθρώπων, σε αντίθεση με το απόσπ. 83 που αναφέρεται στους θανάτους των κοινών ανθρώπων.

Ο Αισχύλος, που δεν απευθύνεται στον εαυτό του όπως ο Ηράκλειτος, αλλά στο πολύβουο αθηναϊκό κοινό, το οποίο συλλογίζεται και αισθάνεται τοις μετρητοίς, -αλλά και βραβεύει τοις μετρητοίς-, προβάλλοντας μόνο το φθογγολογικό επένδυμα της φράσης⁵

καὶ τόνδε τοῖνυν Μοῖρ' ἐπόρσυνεν μόρον

θα απαλλάξει βέβαια αυτό το κοινό από την κοπιαστική αναρρίχηση, αλλά θα του στερήσει και την πανοραμική θέα.

Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, Στρωματείς Ε Ι Τόμ.8 σ.114

Δίκη καταλήπεται ψευδῶν τέκτονας καὶ μάρτυρας.

Η Δίκη (δικαιοσύνη) θα συλλάβει τους ψευδολόγους και τους ψευδομάρτυρες.

Ο Κλήμης πιστεύει¹ ότι το απόσπασμα συμφωνεί με την άποψη του για έσχατη κρίση των **κακῶς βεβιωκότων**. Όμως η κόρη του Δία Δίκη, όπως και οι αδελφές της Ευνομία και Ειρήνη έχουν μόνο εγκόσμια δικαιοδοσία και αρμοδιότητα. Η άποψη του Ηράκλειτου ότι η ψευδολογία και η ψευδομαρτυρία εντέλει αποκαλύπτονται και τιμωρούνται σ' αυτόν τον κόσμο, αποτελεί ένα ακόμη δείγμα της εφηβικής αισιοδοξίας του προσωκρατικού πνεύματος. Λίγο μετά, ο Δημόκριτος², ανήσυχος που δεν βλέπει την Δίκη να επεμβαίνει και πολύ συχνά, θα διευρύνει την έννοια της αδικίας (**ἀγαθὸν οὐ τὸ μὴ ἀδικεῖν ἀλλὰ τὸ μὴδὲ ἐθέλειν**) χωρίς όμως αποτέλεσμα, τα κλασικά χρόνια θα προσπαθήσουν να διορθώσουν τα πράγματα συνδέοντας την αδικία με το χειρότερο αμάρτημα της εποχής, την αμάθεια³, και εντέλει οι χριστιανικοί χρόνοι, απαυδημένοι από την καθημερινή επιβράβευση της κάθε μορφής αδικίας, θα παραπέμνουν το θέμα στην μεταθανάτια κρίση. Στα χρόνια μας το πρόβλημα έχει λυθεί οριστικά: αφού πεισθήκαμε για την προθανάτια και την μεταθανάτια θεϊκή απραξία, αναθέσαμε -με μεγάλη επιτυχία- τον ρόλο της **Δίκης** στον αστυνομικό βούρδουλα.

Ιππόλυτος, Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος Θ 10 Τόμ.5 σ.348

πάντα τὸ πῦρ ἐπελθὸν κρινεῖ καὶ καταλήψεται.

Τα πάντα, η φωτιά επιπίπτοντας, θα κρίνει και θα υποτάξει

Εδώ το **καταλήψεται** έχει την έννοια του "κυριεύω" γι' αυτό και θα το άφηνα αμετάφραστο ("θα κρίνει και θα καταλάβει"), αν δεν καταδοκούσε η παρανόηση "θα κρίνει και θα αντιληφθεί".

Ας αναλογιστούμε πάλι την οφειλή μας στον σύντομο αλλά τόσο περιεκτικό Ιππόλυτο. Σε δύο σελίδες του διασώζει δεκα-επτά αποσπάσματα, απ' τα οποία τα δέκα, αν μετρώ σωστά, δεν αναφέρονται από καμιά άλλη πηγή.

Έτσι η φωτιά, που ήταν φυσική δύναμη και κοσμική διαδικασία, τώρα αποκτά και κριτική δυνατότητα. Εφόσον όμως ο ρόλος του ηθικού τιμητή ανήκει στην Δίκη του αποσπάσματος 63, η κρίση εδώ δεν πρέπει να είναι ηθική αλλά -φαντάζομαι-, ειδο-λογική. Παραμένει βέβαια αναπάντητο το ερώτημα ποια κοσμο-λογική σκοπιμότητα επιβάλλει αυτόν τον ειδολογικό διαχωρισμό πριν από την κατάληψη. Μια κατάληψη που σημαίνει, αν ταχθούμε μ' εκείνους¹ που πιστεύουν ότι ο Θεόφραστος² σωστά μιλούσε για τις απόψεις του Ηράκλειτου, ανάλωση των πάντων στην φωτιά (διαδικασία που αργότερα οι Στωικοί ονόμασαν **ἐκπύρωσιν**) και αναδημιουργία του κόσμου από την φωτιά, -κάτι που φαίνεται να συμφωνεί και με το απόσπασμα 27 **πυρός τε ἄνταμοιβή τὰ πάντα καὶ πῦρ ἁπάντων**.

Και παραμένει ακόμη και η άλλη απορία, γιατί στο απόσπασμα 27 το **πῦρ** δεν έχει άρθρο και το **πάντα** έχει, ενώ εδώ συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο, δηλαδή το **πῦρ** έχει άρθρο ενώ το **πάντα** δεν έχει.

Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, Παιδαγωγός Β Χ Τόμ.7 σ.175

Τὸ μὴ δϋνόν ποτε πῶς ἂν τις λάθοι;

Εκείνου που ποτέ δεν δύει πώς να διαφύγεις την προσοχή;

Γράφει ο Κλήμης στον Παιδαγωγό¹, καυτηριάζοντας την πορνεία και τους πορνευόμενους: "Και ο Παιδαγωγός πάλι τους απειλεί με τα λόγια του Ησαΐα 'άλιμονο σ' εκείνους που ενεργούν κρυφά και λέγουν ποιος μας βλέπει'. Διότι μπορεί κανείς να διαφύγει την προσοχή του αισθητού φωτός, του νοητού όμως αδύνατον, ή, όπως λέγει ο Ηράκλειτος **τὸ μὴ ... 'λάθοι'**". Βέβαια το απόσπασμα δεν αναφέρεται στο νοητό φως, δηλαδή το θεϊον πνεύμα, του Κλήμη. Πρόθεσή του είναι να αντικρούσει τον συσχετισμό που γινόταν στην εποχή του μεταξύ Δία, Ήλιου και δικαιοσύνης. Ο **πανόπτης** ήλιος, όπως τον λέει ο Αισχύλος², παρακολουθεί τα πάντα από τον ουρανό, είναι αυτός που αναγγέλλει στον Ήφαιστο την απάτη της Αφροδίτης, κάπου ταυτίζεται με τον Δία, ο οποίος επιβλέπει όλους τους ανθρώπους όπως γράφει ο Όμηρος³

**Ζεῦ πάτερ, ἴδηθεν μεδέων, κύδιστε μέγιστε,
'Ἡελίός θ', ὅς πάντ' ἐφορᾷς καὶ πάντ' ἐπακούεις**

και τους τιμωρεῖ⁴

(Ζεύς) ἄνθρώπους ἐφορᾷ καὶ τίνονται ὅστις ἁμάρτη.

Λένε⁵ πως ο Ηράκλειτος ασκεί κριτική σ' αυτή την αντίληψη και πως αυτής της κριτικής απόηχο βρίσκουμε στον Κρατύλο, εκεί όπου ο Σωκράτης διηγείται⁶ πως κάποιος (προφανώς οπαδός του Ηράκλειτου) που ρωτήθηκε σχετικά, στην θέση του Ήλιου έβαλε την Φωτιά, γιατί αλλιώς όταν ο Ήλιος δύει δεν θα υπάρχει Δίκαιο. Ίσως λοιπόν πράγματι **τὸ μὴ δϋνόν ποτε** να είναι το **Πῦρ**, οπότε αυτό το απόσπασμα εναρμονίζεται με το προηγούμενο.

Θεοσοφία 66

**Καθαίρονται δ' ἄλλω αἵματι μαινόμενοι οἷον εἴ τις εἰς
πηλὸν ἐμβὰς πηλῷ ἀπονίζοιτο. μαίνεσθαι δ' ἂν δοκοίη, εἴ
τις αὐτὸν ἀνθρώπων ἐπιφράσαιτο οὕτω ποιέοντα. καὶ τοῖς
ἀγάλμασι δὲ τουτέοισιν εὐχονται, ὁκοῖον εἴ τις δόμοισι
λεσχηνεύοιτο, οὗ τι γινώσκων θεοὺς οὐδ' ἥρωας οἵτινές
εἰσι.**

Εξαγνίζονται μαινόμενοι με ἄλλο αἷμα, ὅμοια μ' εκείνον που θα
έμπαινε στη λάσπη και θα ξεπλενόταν με λάσπη. Θα τον περνούσε
για μανιακό ὅποιος τον έβλεπε να κάνει τέτοια πράγματα. Και στα
αγάλματα, τούτα εδώ, προσεύχονται ὅπως θα φλυαρούσαν σπῖτι
τους, μη ξέροντας τι είναι οι θεοί και τι οι ἥρωες.

Ακολουθώ τους DK¹ γράφοντας **δ' ἄλλω αἵματι** και ὁχι **δ'
ἄλλως αἵματι** ὅπως προτιμούν ἄλλοι μελετητές².

Εἶναι το δεύτερο σε ἑκταση ἀπόσπασμα (πρώτο το ἀπόσπ.1)
και ἓνα ἀπὸ τα περισσότερα σαφῆ και συγκεκριμένα. Το πρώτο
σκέλος του σχολιάζει επικριτικά την ἀντίληψη της εποχῆς πως ἓνας
ἀνθρωποκτόνος εξαγνίζεται θυσιάζοντας στους θεοὺς. Αν ἀναλογι-
στεῖ κανεῖς ὅτι η θυσία κάθε μορφῆς -ἀνθρώπων και ζώων- υπάρ-
χει σ' ὅλες τις θρησκείες και ὅλες τις εποχές μέχρι και τις μέρες μας
-κατάλοιπό της το πασχαλινὸ μας ἀρνί-, ἀντιλαμβάνεται την τολ-
μηρὴ καινοδοξία της φράσης, που προσβάλλει ὅλους εκείνους που
θυσιάζαν, ἔλληνες και βάρβαρους, και που μάλιστα διατυπώνεται
με προκλητικὴ οξύτητα, παρομοιάζοντας την θυσία με το βύθισμα
στη λάσπη. Το δεύτερο σκέλος επικρίνει ἀφενὸς μεν το περιεχόμε-
νο της προσευχῆς, θεωρώντας το φλυαρία, ἀφετέρου την ἴδια την
πράξη της προσευχῆς που ἀπευθύνεται σε ἀγάλματα (θα λέγαμε
σήμερα, λατρευτικὰ ἀντικείμενα κάθε μορφῆς, εἰκόνες κ.λπ), γιατί

οι θεοί και οι ήρωες δεν έχουν καμιά σχέση μ' αυτά. Οι στίχοι του Ξενοφάνη³ που σχολιάζουν την τάση όλων να βλέπουν τους θεούς όμοιους με τον εαυτό τους, (οι Αιθίοπες μελαγνούς, οι Θράκες ξανθούς, τα άλογα αλογίσιους, τα βόδια βοϊδίσιους), φαίνεται ανώδυνη μπροστά στην φράση του Ηράκλειτου που θίγει παμπάλαιες - και πανανθρώπινες- λατρευτικές συνήθειες.

Πρέπει να είναι αφελής όποιος νομίζει⁴ ότι ο Ηράκλειτος έπαιξε με τις λέξεις. Είναι ο πρώτος φιλόσοφος της γλώσσας, και πάντως ο μοναδικός του αρχαίου κόσμου -ο Πλάτων, στον Κρατύλο, παρά τις τόσο σοβαρές αναλύσεις του μάλλον διασκεδάσει-, που αναζήτησε τις σχέσεις των πραγμάτων στις ετυμολογικές συνδέσεις των λέξεων. Οι παρατάξεις ομόρριζων και ομόηχων λέξεων υποβάλλουν συμπληρωματικές όψεις των σημαινομένων, πολλές φορές ουσιαστικότερες από αυτά τα ίδια. Η αντιπαράθεση εδώ στο **μιαίνεσθαι** του **μαίνεσθαι** , το οποίο ανακαλεί στην συνείδηση την αιματηρή τελετουργική διαδικασία των Διονυσιακών μυστηρίων, διατηρώντας συγχρόνως την παράλληλη σημασία της φρενοβλάβειας, εκδηλώνει την αγωνία του Ηράκλειτου να συλλάβει και να διερευνήσει τα όρια μεταξύ της θρησκευτικής λατρείας, της παραφοράς, της ηθικής μόλυνσης και της τρέλας.

Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, Προτρεπτικός II Τόμ.7 σ.27

Νυκτιπόλοις, μάγοις, βάκχοις, λήναις, μύσταις. τὰ γὰρ νομιζόμενα κατ' ἀνθρώπους μυστήρια ἀνιερωσὶ μυεῦνται.

Τους πλάνητες της νύχτας μάγους, βάκχους, μύστες και μαινάδες: στα καθιερωμένα απ' τους ανθρώπους μυστήρια μυσούνται ανίερα (ανόσια)

Σχεδόν οι μισοί Ηρακλειτειολόγοι απορρίπτουν το πρώτο τμήμα του αποσπάσματος. Ευτυχώς, αποτελείται από μια σειρά ονομάτων χωρίς μεγάλη σημασία.

Νομίζω πως το **νυκτιπόλοις** δεν είναι ουσιαστικό¹ αλλά επίθετο, και όχι μόνον του **βάκχοις**², αλλά όλων των ουσιαστικών που ακολουθούν.

Παραμένει αμφίβολο αν ο επιρρηματικός προσδιορισμός **ἀνιερωσὶ** αναφέρεται στο **νομιζόμενα [...]** **μυστήρια**, ή, στο **μυεῦνται**. Στην πρώτη περίπτωση, ανίερα κι ανόσια είναι όλα τα μυστήρια και ο ριζοσπαστισμός του Ηράκλειτου καταλήγει σε τραγική ρήξη με ολόκληρη την προκλασική, αλλά και την κλασική, αρχαιότητα, από τον Πίνδαρο³ που γράφει

**ὄλβιος ὅστις ἰδὼν ἐκεῖνα
κοίλαν εἴσιν ὑπὸ χθόνα.
οἶδεν μὲν βίου τελευτάν,
οἶδεν δὲ διόσδοτον ἀρχάν**

και τον Ομηρικό Ὑμνο στην Δήμητρα⁴

**ὄλβιος ὅς τὰδ' ὅπωπεν ἐπιχθονίων ἀνθρώπων.
ὅς δ' ἀτελής ἱερῶν, ὅς τ' ἄμμορος, οὗ ποθ' ὁμοίων
αἴσαν ἔχει φθίμενός περ ὑπὸ ζόφῳ εὐρώεντι**

μέχρι τον Ευριπίδη. Στην δεύτερη περίπτωση, υπέρ της οποίας φαίνεται να συνηγορεί και το επόμενο απόσπασμα, ανίερος και ανόσιος είναι μόνο ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι μετέχουν στα μυστήρια.

Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, Προτρεπτικός II Τόμ.7 σ.33

Εἰ μὴ γὰρ Διονύσω πομπὴν ἐποιοῦντο καὶ ὕμνεον ᾧσμα αἰδοίοισιν, ἀναιδέστατα εἵργαστ' ἄν. οὐτός δὲ Αἶδης καὶ Διόνυσος, ὅτε φ μαίνονται καὶ ληναῖζουσιν.

Εάν δεν ήταν για τον Διόνυσο που έκαναν πομπή και τραγουδούσαν ὕμνο φαλλικό¹ θα είχαν ενεργήσει αναίσχυντα. Ο ίδιος είναι ο Άδης και ο Διόνυσος για τον οποίο μαίνονται και βακχεύουν.

Αναζητώ την λέξη **ᾧσμα** στο ομηρικό λεξικό μου και δεν την βρίσκω. Δεν υπάρχει ούτε σε άλλον προσωκρατικό. Ίσως να την χρησιμοποίησε πρώτος ο Ηράκλειτος.

Δεν είναι καθόλου εύκολο να δεχθεί κανείς ότι ο Ηράκλειτος, μ' αυτή του την φράση, απορρίπτει τα μυστήρια², ακόμη και αφού συμφωνήσει πως ο Κλήμης γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο την επικαλείται. Στις δυνατές αναγνώσεις -που είναι πολλές-, η καθολική άρρηση των μυστηριακών τελετών έρχεται μάλλον τελευταία.

Η σύνταξη **ὕμνεον ᾧσμα αἰδοίοισιν** (ὕμνεῖν τι τινί) φαίνεται αρκετά περίεργη, ώστε να δικαιολογεί την υποψία ότι το κόμα δεν βρίσκεται εκεί όπου ο Κλήμης το τοποθετεί, δηλαδή μετά την λέξη **αἰδοίοισιν**, αλλά πιθανώς μετά την **ᾧσμα**³. Τότε θα μεταφράζαμε: "Γιατί αν δεν ήταν για τον Διόνυσο που έκαναν πομπή κι έψελναν ὕμνο, θα είχαν ενεργήσει αναίσχυντα με τους φαλλούς", ή, "...στους φαλλούς θα είχαν διαπραχθεί αναίσχυντα πράγματα (θα είχαν ασεβήσει)"⁴. Ακόμη, η πρώτη πρόταση θα μπορούσε να διαβαστεί **εἰ μὴ πομπὴν ἐποιοῦντο Διονύσω...**⁵, οπότε η απόδοσή της θα ήταν, "Αν δεν έκαναν πομπή στον Διόνυσο και δεν τραγουδούσαν ὕμνο φαλλικό, θα είχαν ενεργήσει αναίσχυντα". Η βασική διαφορά είναι ότι στην πρώτη περίπτωση

σχολιάζονται οι φαλλικές πομπές και κρίνονται με επιείκεια εφόσον αναφέρονται στον Διόνυσο, ενώ στην δεύτερη κρίνεται και επικρίνεται έντονα η παράλειψη του τελετουργικού προς τον Διόνυσο καθήκοντος, για να ενισχυθεί έτσι η άποψη του προηγούμενου απόσπ.⁶⁷, ότι ο Ηράκλειτος αποδέχεται τα μυστήρια που τελούνται με σωστό τρόπο.

Αλλά η δυσκολία (και η πολυσημία) δεν τελειώνουν εδώ. **Αἰδοῖον** σημαίνει συγχρόνως (επί πραγμάτων) "άξιο σεβασμού"⁶. Έχουμε τότε την απόδοση "... σε σεβαστά πράγματα θα είχαν ενεργήσει ασεβέστατα", (μεταφέροντας την αρχαία ομόρριζη αντίθεση **αἰδοίοισιν-ἀναιδέστατα** στην νέα "σεβαστά-ασεβέστατα"), αδυνατίζοντας κάπως το οπλοστάσιο του Κλήμη (που καταδικάζει τα μυστήρια διά την **ἐπονείδιστον τῆς ἀσελγείας ἱεροφαντίαν**⁷), αποκαλύπτοντας όμως την εκδοχή -που διέφυγε του Κλήμη-, ότι η ταύτιση του Άδη και του Διόνυσου είναι σεβαστή, και όποιος δεν την υμνεί φέρεται ασεβέστατα.

Σε πρώτη ανάγνωση το απόσπασμα φαίνεται πως έχει αποκλειστικά θεολογικό χαρακτήρα: Η περιφορά φαλλικών ομοιωμάτων με την συνοδεία φαλλικών ασμάτων (που συνηθίζοταν στις Διονυσιακές τελετές για να υμνήσει την γονιμότητα της φύσεως), θα ήταν πράξη αναίσχυνη αν δεν γινόταν προς χάριν του Θεού, ή, ασεβέστατη πράξη θα ήταν η παράλειψη της τελετουργίας. Στην επόμενη όμως ανάγνωση περνούν στην πρώτη θέση τα φαινομενικώς ύστερα, και αναδύονται οι υπαρξιακές συντεταγμένες της φράσης:

α) Ο Διόνυσος, ο θεός της ζωής και ο Άδης, ο θεός του θανάτου, ταυτίζονται. Η άποψη ότι μεταξύ του Διόνυσου και του Άδη υπάρχει στενή σχέση ήταν αρκετά διαδεδομένη στον αρχαίο κόσμο. Στην Οδύσσεια⁸, η Άρτεμις σκοτώνει την Αριάδνη μετά από προτροπή του Διόνυσου, ο οποίος υποτίθεται πως εδρεύει στον κάτω κόσμο και θέλει να ενωθεί μαζί της. Ο Αισχύλος⁹, σε ένα χαμένο έργο του, θεωρεί τον Διόνυσο Ζαγρέα γιο του Άδη, και ο Ευριπίδης αναφέρει¹⁰ μια επίκληση στον Διόνυσο Ζαγρέα, στην οποία

φαίνεται ότι αυτός μοιράζεται τον θρόνο του κάτω κόσμου με τον Άδη. Το καινούργιο όμως που προτείνεται εδώ, είναι ο απόλυτος ταυτισμός των δύο θεών, με σκοπό την προβολή της ενότητας των δύο έσχατων αντιθέτων, της ζωής και του θανάτου. Επισφραγίζεται έτσι και η πρόταση του αποσπάσματος 94, **ταυτό τ' ἔνι ζῶν καὶ τεθνηκός...**

β) Η ταύτιση του φαλλού, συμβόλου της ζωής και του Άδη, άρχοντα του θανάτου, καθώς και των στοιχείων των σχετικών με αυτούς, διαπλέκεται και ετυμολογικά (**αἰδοίοισιν-᾿Αιδης-αἰδές** και **ἄισμα(αἶσμα)-ἄ(ε)ίδω-αἰδώς-ἀναδέστατα**), όπως και ηχητικά (**Διόνυσος**) -κι ας χαριτολογεί ο Πλάτων ετυμολογώντας **"ὁ διδοὺς τὸν οἶνον"**¹¹. Επιβεβαιώνεται λοιπόν πάλι η άποψη ότι η γλώσσα αποτελεί όργανο φυσικής γνώσης.

Ο σεμνός Κλήμης διασώζει -μόνος αυτός- το απόσπασμα, όταν ασκεί δριμεία κριτική -όπως όφειλε-, στις διονυσιακές φαλλικές τελετουργίες. Στην σχετική του περικοπή επικαλείται μια εκδοχή του μύθου της γενέσεως των φαλλικών τελετών που δεν βρίσκω πουθενά αλλού, και που έχει ενδιαφέρον για την παραδοξότητα της, αλλά και γιατί καταδειχνει πως η φανατική ευσέβεια μπορεί να οδηγήσει σε συλλογιστική άμβλυνση και κριτικό παρωπιδισμό. Στις φαλλικές πομπές ο Κλήμης δεν βλέπει κανένα συμβολισμό, καμιά σκοπιμότητα, μόνο **"τὴν ἐπονείδιστον τῆς ἀσελγείας ἱεροφαντίαν"**. Με όλη την οξύτητα του πνεύματός του, την ελευθεροφροσύνη του, αλλά και την απέραντη ευρυμάθειά του, δεν μπόρεσε ν' αντιληφθεί ότι η μυθολογία, πρωτίστως με το ηρωικό και παραμυθιακό της στοιχείο και δευτερευόντως με το θεολογικό, ήταν απαραίτητη για την στήριξη και την άνδρωση του πρώτου ανθρώπου, ότι ο εξαγνισμός της ψυχής προϋποθέτει την επιβίωση του σώματος, αλλά και την συνείδηση του αμαρτήματος, και ότι αυτή η συνείδηση αποκτάται μόνο σε ώριμη βιολογική και πνευματική ηλικία. Από κει και πέρα οι κάθε είδους -ισμοί απλώς επιβαίνουν της ιστορίας ωσάν κώνωπες επί ελέφαντος. Η σχετική περι-
κοπή¹² λέει περίπου τα εξής:

"Ο Διόνυσος επιθυμώντας να κατέβει στον Άδη αλλά μη γνωρίζοντας τον δρόμο, συνάντησε κάποιον που ονομαζόταν Πρόσυμνος, ο οποίος και του υποσχέθηκε να του τον δείξει αλλά όχι χωρίς αντάλλαγμα. Το αντάλλαγμα ήταν απρεπές, όχι όμως για τον Διόνυσο: επρόκειτο για αφροδίσια πράξη. Επειδή λοιπόν ο θεός ήθελε, έκανε δεκτή την αίτηση, με την υπόσχεση να την ικανοποιήσει όταν θα γύριζε, και πήρε όρκο γι' αυτό. Έτσι, έμαθε τον δρόμο κι έφυγε. Όταν γύρισε, αναζήτησε τον Πρόσυμνο αλλά δεν τον βρήκε γιατί είχε πεθάνει. Πιστός όμως στον όρκο του, σπεύδει στο μνημείο με την επιθυμία να ασελγήσει. Από παρακείμενη συκιά κόβει ένα κλαδί, το διαμορφώνει σε σχήμα φαλλού και εκτελώντας την υπόσχεση προς τον νεκρό, κάθεται πάνω του. Εις ανάμνησιν αυτού του μυστικού πάθους, ανυψώνονται στις πόλεις φαλλοί."

Βέβαια, η ιστορία δεν συμφωνεί με όσα διηγείται ο Ηρόδοτος, ότι τα σχετικά με την πομπή του φαλλού στις εορτές του Διόνυσου τα γνώρισε στους έλληνες ο μάντης Μελάμπους¹³.

Στοβαίος, Ανθολ. Γ Ι 179

ξὺν νόῳ λέγοντας ἰσχυρίζεσθαι χρὴ τῷ ξυνῷ πάντων, ὅκωσπερ νόμῳ πόλις καὶ πολλὸν ἰσχυροτέρως. τρέφονται γὰρ πάντες οἱ ἀνθρώπειοι νόμοι ὑπὸ ἑνὸς τοῦ θείου. κρατεῖ γὰρ τοσοῦτον ὁκόσον ἐθέλει καὶ ἐξαρκεῖ πᾶσι καὶ περιγίνεται.

Για να μιλάμε λογικά πρέπει να εμπιστευόμαστε αυτό που είναι κοινό σε όλους, όπως η πόλη εμπιστεύεται τον νόμο και ακόμη περισσότερο, διότι όλοι οι άνθρωποι νόμοι εκτρέφονται από έναν νόμο τον θείο, που εξουσιάζει όσο θέλει, αρκεί για όλα και περισσεύει.

Το **ξὺν νόῳ** σημαίνει "με κοινή λογική" και όχι "περίσκεψη, φρόνηση", που αναφέρονται¹ σ' ένα πιο προηγμένο στάδιο λογικο-ηθικής λειτουργίας. Το απόσπασμα εννοεί ότι οι άνθρωποι πρέπει να λειτουργούν οδηγούμενοι όχι από προκαταλήψεις και εθισμούς, αλλά σύμφωνα με μια λογική που είναι κοινή, πολύ περισσότερο απ' όσο είναι κοινός ο νόμος. Γιατί ενώ ο νόμος ισχύει για τους πολίτες μόνο μιας πόλης και σε άλλη πόλη είναι διαφορετικός, η κοινή λογική είναι πανανθρώπινη.

Το **τρέφονται [...] οἱ ἀνθρώπειοι νόμοι ὑπὸ ἑνὸς [...] τοῦ θείου** δεν συνιστά θεολογική πρόταση. Δεν σημαίνει δηλαδή ότι υπάρχει μια θεία νομοθεσία που αποτελεί πρότυπο και μέτρο. Απλώς γίνεται αναφορά στην κοινή της εποχής αντίληψη, πως υπάρχει στον κόσμο μια φυσική τάξη, που λόγω της γενικότητάς της αποκαλείται μεν θεῖος νόμος², αλλά ουσιαστικά είναι βασιλευς **θνατῶν τε καὶ ἀθανάτων**³.

Η επιμονή στην ετυμολογική συσχέτιση του **ξὺν νόῳ** και **ξυνῷ**, εδώ όσο και στο απόσπ.2, σε συνδυασμό με την άποψη του

Ηράκλειτου ότι η γλώσσα αποκαλύπτει φυσικές αλήθειες (δες και το προηγούμενο απόσπασμα 68), οδηγεί στην πρόταση πως η σκέψη λειτουργεί βάσει κοινών αρχών και νόμων, αυτών που αργότερα θα διατυπώσει ο Αριστοτέλης. Τα ουσιαστικά συμπεράσματα της διαπίστωσης είναι ότι, α) η αλήθεια δεν περιορίζεται στον κλειστό κύκλο της οποιασδήποτε μυημένης θρησκευτικής ή διανοητικής αριστοκρατίας, αλλά είναι ανοιχτή σε όλους (κάτι που διαχωρίζει την ελληνική νοοτροπία από την ασιατική και αιγυπτιακή) και β) επειδή σύμφωνα με το απόσπ. 2 ο Λόγος είναι ξυνός, υπάρχει εσωτερική σχέση μεταξύ λόγου και λογικής, που σημαίνει ότι ο Κόσμος έχει την λογική του ανθρώπου. Είκοσι τρεις αιώνες αργότερα ο Λάϊμπνιτς θα μιλήσει για "προαποκατεστημένη αρμονία", κι έτσι θα αισθανθούμε δικαιωμένοι που από τα αρχαία εκείνα χρόνια βάλαμε τον κόσμο στο μικρό μας τσεπάκι, χωρίς βέβαια να αναλογιζόμαστε πως στα αρχαία εκείνα χρόνια του αιματηρού με την φύση ανταγωνισμού, αυτές οι ανθρωπομόλες τάσεις και απόψεις αποτελούσαν αναγκαίους όρους επιβίωσης, ενώ από την εποχή του Λάϊμπνιτς (ίσως πολύ πιο πριν) και μέχρι σήμερα, απλώς ποικίλουν ανεπισφαλείς πνευματικές ασκήσεις και διανοήματα.

Διογένης ο Λαέρτιος, IX 2

μάχεσθαι χρή τὸν δῆμον ὑπὲρ τοῦ νόμου ὅκωσπερ τείχεος.

οι πολίτες πρέπει να μάχονται για τον νόμο όπως για το τείχος της πόλης.

Ο αναρχισμός (και δεν μιλώ για εκείνον του τοίχου, δηλαδή του τύπου "κάτω το κράτος", που αποτελεί εκβλάστημα του κράτους), είναι το υστερότοκο τέκνο της νομιμότητας, σε μεγάλη ηλικία και αφού πολύ ημάρτησε, ή, για να το εκφράσω γραφικότερα, το τελευταίο πριν από τον θάνατο -και το ομορφότερο- λουλούδι της νομιμότητας. Μέχρι τότε ο κάθε συλλογιζόμενος άνθρωπος είναι εύτακτος και νομοταγής. Γιατί ο ίδιος ο συλλογισμός μορφώνεται πάνω σε αυστηρά καθορισμένο πλέγμα κανόνων και σχέσεων. Ειδικότερα, σε μια μικρή κοινότητα που απειλείται από τους περιβάλλοντες εχθρούς της με εξαφάνιση, η νομιμοφροσύνη, που εξασφαλίζει συσπείρωση και συμπαγία, αποτελεί το ισχυρότερο μέσο αντίστασης. Η αμφισβήτηση, η ετερογνωμία και η αντιμάχηση, είναι άνθη του πνεύματος, που ανοίγουν όταν η επιβίωση της κοινότητας έχει εξασφαλιστεί. Η αναρχία η πνευματική –η κοινωνική αναρχία είναι απότοκος–, εκδηλώνεται στο τελευταίο στάδιο ωριμότητας, όταν ο νους αρχίζει να υπερβαίνει τον εαυτό του, μετασχηματιζόμενος από κάμπια σε χρυσασπίδα. Η αναρχία είναι η σοφία του πνεύματος την ώρα του θανάτου.

Δεν είναι λοιπόν παράδοξο που ο Ηράκλειτος ζητά την υπεράσπιση του νόμου, και που την θεωρεί ισάξια με την υπεράσπιση της πόλης.

Η σύμφραση νόμου δήμου και τείχους δεν φαίνεται να ευνοεί τον συσχετισμό με το απόσπασμα 69 (ανθρώπειος νόμος, θείος νόμος) -μια παγίδα γεμάτη δέλεαρ- και μάλλον περιορίζει το περιεχόμενο του νόμου σε καθαρά διοικητικό, ή πολιτικό πλαίσιο.

Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, Στρωματείς Ε XIV Τόμ.8 σ.161

νόμος καὶ βουλῇ πείθεσθαι ἑνός.

νόμος είναι και η υπακοή στη θέληση του ενός.

Ο **νόμος** έχει εδώ σημασία διαφορετική από εκείνη του απόσπασματος 70 και του 69. Εννοεί εκείνο που είναι σύννομο ή που συνηθίζεται.

Δεν πρέπει να λησμονείται ότι η Έφεσος βρισκόταν σε συνεχή πολιτική αναταραχή και υπό συνεχή εξωτερική απειλή. Το απόσπασμα λοιπόν δεν αποκαλύπτει τις αντιδημοκρατικές πεποιθήσεις του Ηράκλειτου, όπως βλέπουν μερικοί, αλλά σε συνδυασμό με το απόσπασμα 72, απηχεί την άποψη που και σήμερα επικρατεί, πως στις κρίσιμες ώρες ενός έθνους ή μιας ομάδας απαιτείται υπακοή σε έναν ηγέτη.

Είναι εύκολο να φανταστεί κανείς πόσο αναπτυγμένη δημοκρατική συνείδηση πρέπει να έχει μια κοινότητα όταν ο "φιλόσοφος" της αισθάνεται υποχρέωση να δηλώσει ότι υιοθετεί την εξαίρεση: την υπακοή στην θέληση όχι της πλειονότητας αλλά του ενός. Σε μικρά και μεγάλα κράτη και σε όλες τις εποχές, η μονοκρατορία θεωρήθηκε και θεωρείται φυσική. Είτε η βασιλική του παρελθόντος, είτε η της τηλεόρασης του παρόντος, είτε, όπως φοβάμαι, η της ευφυΐας, του μέλλοντος.

Μήπως όμως ο **εἷς** στον οποίον αναφέρεται το απόσπασμα δεν είναι ο "άριστος" ή ο ηγέτης αλλά ο Λόγος, οπότε πολιτειολογούμε άσκοπα; Άλλωστε και ο Κλήμης τοποθετεί το απόσπασμα αμέσως μετά το 100, του οποίου υποκείμενο είναι εκείνο το περίφημο **ἐν τὸ σοφόν**.

Εκδοχή δεύτερη: Το **πειθεσθαι βουλῇ** που υπάρχει και στον Όμηρο¹, θεωρήθηκε ότι, με την ίδια συντακτική δομή, χρησιμοποιείται κι εδώ. Όμως αυτό δεν είναι αναγκαίο. Μπορούμε να αφαιρέσουμε την υπογεγραμμένη από την λέξη **βουλῇ** και να διαβάσουμε "νόμος (είναι) και η θέληση (απόφαση) να υπακούσουμε στον ένα", ή ακόμη, θεωρώντας το **ἐνός** ουδέτερο², "νόμος (είναι) και η θέληση (απόφαση) να υπακούσουμε στο **ἐν τὸ σοφόν** (του απόσπ. 100)".

Γαληνός, Σύμμαχος, Θεόδωρος Πρόδρομος.

εἷς ἔμοι μύριοι ἔαν ἄριστος ᾗ.

για μένα ο ένας μύριοι, αν είναι άριστος.

Απ' ό,τι γράφει ο Στράβων¹, η οικογένεια του Ηράκλειτου καταγόταν από τον Άνδροκλο, **υἱὸν γνήσιον Κόδρου τοῦ Ἀθηνῶν βασιλέως [...]** Ἐφέσου κτίστην, και ότι οἱ ἔκ τοῦ γένους **ὀνομάζονται βασιλεῖς**, είχαν κάποιες τιμές, προεδρία στους αγώνες, **πορφύραν ἐπίσημον τοῦ βασιτικοῦ γένους, σκίπωνα² ἀντὶ σκήπτρου, καὶ τὰ ἱερὰ τῆς Ἑλευσινίας Δήμητρος**. Ο δε Διογένης ο Λαέρτιος³ αναφέρει πως, σύμφωνα με τον Αντισθένη, ο Ηράκλειτος παραχώρησε στον αδελφό του τα δικαιώματα που είχε στον βασιλικό θρόνο. Βασιζόμενοι σ' αυτά μερικοί μελετητές του Ηράκλειτου οδηγήθηκαν στο συμπέρασμα πως το απόσπασμα εκφράζει τις αριστοκρατικές και αντιδημοκρατικές ιδέες του. Όμως το **ἄριστος** δεν σημαίνει μόνο ευγενής στην καταγωγή. Σημαίνει επίσης "συνετός", και έτσι διαβάζει και παρηχεί το απόσπασμα ο Σέξτος⁴ όταν γράφει **ἓνα συνετὸν ἀμείνονα εἶναι πολλῶν ἄσυνέτων**. Σημαίνει ακόμη "σοφός, ειδήμων", όπως θέλει ο Πλάτων⁵, που επίσης παρηχεί το απόσπασμα γράφοντας **εἷς φρονῶν μυρίων μὴ φρονούντων κρείττων**. Τέλος, σημαίνει ακόμη "γενναίος", και βέβαια κανείς δεν διαφωνεί πως ένας γενναίος είναι προτιμότερος από μύριους δειλούς. Αλλά και πέρα απ' αυτά, αν ο Ηράκλειτος ήταν φιλομοναρχικός, ούτε θα αρνιόταν την πρόσκληση του Δαρείου να τον επισκεφθεῖ⁶, ούτε θα πήγαιναν ποτέ οι συμπολίτες του να του ζητήσουν να συντάξει νόμους⁷.

Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι η Ἐφεσος εκείνη την εποχή είναι μια πόλις μοιχαλίσ. Για πολλά χρόνια είναι υποτελής, πρώτα των

Λύδων και μετά των Περσών, όμως τα μοναδικά ενδιαφέροντα και η δραστηριότητα των κατοίκων της συγκεντρώνονται στις οικονομικές συναλλαγές και το εμπόριο. Ήδη από τον 6ο αιώνα κυκλοφορούν νομίσματα από κράμα χρυσού και αργύρου και ο σωρευμένος πλούτος της πόλης, φυλαγμένος στην εθνική της τράπεζα, που είναι ο ναός της Αρτέμιδας -και που χαίρει ασυλίας-, την κατατάσσει ανάμεσα στις πλουσιότερες του τότε κόσμου. Η αργυροζωία συμπληρώνεται με ατέλειωτες γιορτές, όπως τα Εφέσια, τα Αρτεμίσια και, πάνω απ' όλα, τις οργιαστικές τελετές του Διόνυσου, στις οποίες όλοι οι άντρες ντύνονταν σάτυροι και οι γυναίκες βακχίδες. Όταν ο Ηράκλειτος απορρίπτει την πρόσκληση του Δαρείου, οι σχέσεις του λαού με τους Πέρσες είναι τόσο εγκάρδιες που, όπως λέει ο Ηρόδοτος⁸, όταν κατά την μεγάλη επανάσταση των Ιώνων οι Χίοι νικήθηκαν από τους Πέρσες, στην ναυμαχία της Λάδης, και κατέφυγαν στην Έφεσο, οι Εφέσιοι τους κατέσφαξαν.

Μέσα λοιπόν σ' αυτή την ατμόσφαιρα της συναλλαγής, της διαφθοράς και της σπατάλης (ο Αθήναιος⁹, στους Δειπνοσοφιστές, περιγράφει τους ακριβούς, πολύχρωμους, κοσμημένους με χρυσές χάντρες, χιτώνες των Εφεσίων), ο Ηράκλειτος που τολμά να πει πως ένας άριστος αξίζει όσο μύριοι, χαρακτηρίζεται αντιδημοκράτης. Αλλά όποιος νομίζει πως το περιεχόμενο της Δημοκρατίας είναι "κοινό" -με την Ηρακλειτική σημασία- και συνεπώς απλά και εύκολα ορίσιμο, ή απλά και εύκολα πραγματοποιήσιμο, ανήκει σ' εκείνους τους μακάριους (αλλά ασυγχώρητους) ρομαντικούς (ή παρωπιδικούς) της ιστορίας και του πνεύματος. Ακόμη και σήμερα, δύο χιλιάδες τόσα χρόνια μετά, εξακολουθούμε να προσπαθούμε να αποσαφηνίσουμε αυτό που ονομάζουμε δημοκρατική ιδεολογία, σε έκταση και πρακτική, και ένα από τ' αποτελέσματα αυτής μας της προσπάθειας είναι ν' ακούμε να εκτοξεύονται κατηγορίες για αντιδημοκρατικότητα, μεταξύ θυμάτων δημοκρατικών αγώνων και μεταξύ κομμάτων σοσιαλιστικών. Ακόμη και σήμερα, κανείς εγρήγορος και αφανάτιστος δεν καταφέρνει να απαριθμήσει αδιάσταχα πέντε έξη χώρες, -ή έστω πόλεις ή κοινότητες-

όπου πράγματι σ' αυτές η δημοκρατία θάλπει. Όχι ως σύστημα πολιτικής διοίκησης, ισονομίας, και ισοκρισίας, που είναι μόνο επιφάσεις και επιπλεύματα, αλλά ως σύστημα ζωής. Η δημοκρατία δεν αποτελεί πολίτευμα αλλά ηθικό αίτημα. Γι' αυτό είναι άστοχο, όταν δεν είναι παραπλανητικό, να εξαντλείται στο δικαίωμα για ισότητα στη νομή, το μέρισμα και την απολαβή των αγαθών, -για να μην αναφέρω την φενάκη της ίσης μετοχής στη διοίκηση-, αδιαφορώντας για την ποιότητα αυτών των αγαθών. Γιατί δημοκρατία δεν νοείται όταν η αντιληπτική ικανότητα και τα αισθητικά και πολιτιστικά κριτήρια των πολιτών μιας χώρας, -ή των μελών κάποιας ομάδας ή κοινότητας-, είναι διαφορετικά. Όταν για έναν αγαθό είναι το βιβλίο και για άλλον η εικονογραφημένη περιπέτεια, ή, όταν ο ένας χαίρεται να παρακολουθεί αρχαία τραγωδία και ο άλλος χαίρεται μόνο την σαπουνόπερα της τηλεόρασης.

Για να ξαναγυρίσουμε στον Ηράκλειτο. Διαβάζω στον Αξελό¹⁰ ότι ο Πλεχάνωφ επιτιμά αυστηρά τον Α. Ελευθερόπουλο, γιατί σ' ένα βιβλίο του "αντιμετωπίζει την φιλοσοφία του Ηράκλειτου σαν μια αντίδραση των αριστοκρατών στην επαναστατική δράση του ελληνικού προλεταριάτου". Ακόμη και ο μαρξιστής Πλεχάνωφ.

Αποδεικνύεται, άλλη μια φορά, πόσο και πόσα διακινδυνεύει εκείνος που αποφασίζει να κριτικάρει ένα χαρακτηριστικό των πολλών, έστω και αν αυτό είναι η αμάθεια ή η φαυλότητα. Αναμφισβήτητα, ο μεγαλύτερος εχθρός της δημοκρατίας είναι η οχλομανία, που εκφράζεται με την οχλοκοπία και τον λαϊκισμό.

Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, Στρωματείς Ε Χ Τόμ.8 σ.136

**αἰρεῦνται ἐν ἀντὶ ἀπάντων οἱ ἄριστοι, κλέος ἀέναν θνη-
τῶν· αἱ δὲ πολλοὶ κεκόρηται ὁκῶσπερ κτήνεα.**

Οι άριστοι αντί για όλα ένα προτιμούν, την αιώνια δόξα των ανθρώπων· ενώ οι πολλοί χορταίνονται σαν τα κτήνη

Αἱ Ἰάδες (Ιωνικές) **μοῦσαι λέγουσι**, γράφει για τον Ηράκλειτο ο Κλήμης¹ όταν παρουσιάζει το απόσπασμα, χρησιμοποιώντας την περίφραση του Πλάτωνα. Ο Πλάτων όμως αποκάλεσε έτσι τον Ηράκλειτο (με το στόμα του ελεάτη Ξένου στον Σοφιστή²) θέλοντας να τον ειρωνευτεί. Ο Κλήμης δεν έχει τέτοια πρόθεση, αντιθέτως συμφωνεί με το περιεχόμενο του αποσπάσματος και ακριβώς γι' αυτό το συμπληρώνει³ με τα λόγια του Δημοσθένη⁴, "μετρώντας την ευδαιμονία τους (οι πολλοί) με την κοιλιά, τα αιδοία και τα αισχρότερα που υπάρχουν μέσα μας". Άλλωστε, μερικές σελίδες πριν⁵ το έχει παραφράσει με αρκετή υπόληψη. Άστοχα συνεπώς χρησιμοποιεί το "Ιάδες μούσαι", ή, με άγνωστη πρόθεση.

Είναι προφανές ότι ο Ηράκλειτος δεν προσπαθεί να συγκρατήσει την οργή του. Την αναξιοπρέπεια και την ανηθικότητα των συγχρόνων του νεόπλουτων Εφεσίων την στιγματίζει, και μάλιστα με δριμύτητα ανάλογη της πίστης του ότι ο άνθρωπος αποτελεί προνομιακή μέσα στον κόσμο ύπαρξη, και της απαισιοδοξίας του για αλλαγή του ηθικού κλίματος του τόπου του. Γι' αυτό και αρνείται να συντάξει νόμους "στην πόλη όπου κυριαρχούσε διεφθαρμένο πολίτευμα"⁶, γι' αυτό και, απογοητευμένος, **ἀναχωρεῖ**⁷.

Το ουσιαστικότερο χαρακτηριστικό του μεγάλου λόγου είναι ότι σου επιβάλλεται πριν ακόμη συνειδητοποιήσεις το εννοιολογικό του περιεχόμενο. Για όσους λοιπόν πιστεύουν πως η γλώσσα

δεν είναι μόνο κώδικας επικοινωνίας, αλλά -κυρίως- επικοινωνία υπεράνω κώδικα, όπως το βλέμμα, ο έρωτας και τόσα άλλα, υπο-γραμμίζω τις ηχητικές συγχορδίες του αποσπάσματος: Στην πρώτη πρόταση κυριαρχεί το δίμηφο **ντ**, (**αίρεῦνται, ἀντὶ ἀπάντων**), που σε συνδυασμό με τα **ερ αρ** και την τονιζόμενη άρση **ἐν**, ανακόπτουν την ταχύτητα της άρθρωσης, στοιχίζοντάς την προς την αναζήτηση και τελικά την ανεύρεση και αναγγελία της εκλογής. Ακολουθεί ο δοξαστικός ύμνος των φωνηέντων (κλ)έο(ς) **ἄέ(ν)αο(ν)** για την αιώνια δόξα των θνητών, και η φράση κλείνει με τις τραχιές λαρυγγόφωνες συλλαβές που εναλλάσσονται με το σύμφωνο **ρ**, (**κε-κό-ρη-νται-ῥ-κωσ-περ**), που θυμίζουν το ομόηχο Πινδαρικό⁸ **κόρακες ὥς ἄκραντα γαρύετον**, και ηχούν σαν αλλεπάλληλα ραπίσματα βδελυγμίας στο **κτήνεα**.

Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, Στρωματείς Δ IV Τόμ.8 σ.56

ἀρηιφάτους θεοὶ τιμῶσι καὶ ἄνθρωποι.

Αυτούς που πέσανε στη μάχη (που σκότωσε ο Αρης) τους τιμούν θεοὶ και ἄνθρωποι.

Σύσσωμος ο αρχαίος κόσμος (ελληνικός και μη) υμνεί τους ηρωικούς νεκρούς του πολέμου, αφού αυτοί με την θυσία τους εξασφαλίζουν την επιβίωσή του. Ο Κλήμης συμπληρώνει το απόσπασμα με τα λόγια του Πλάτωνα¹: "κι όποιοι από τους σκοτωμένους στον πόλεμο πέσουν με τιμή κι ανδρεία, δεν θα πούμε πρώτα πρώτα πως αυτοί ήταν από τη χρυσή γενεά;". Αλλά μήπως ο σύγχρονος κόσμος δεν τους τιμά; Και συντηρείται έτσι -και εξαγνίζεται- στους αιώνες, η παρανοϊκή επισώρευση εκατομμυρίων πτωμάτων, που πια δεν είναι απεγνωσμένη πράξη επιβίωσης, αλλά σαδομαζοχιστική πόρωση μυαλού ψυχής και αισθήσεων. Μπροστά στους μεγάλονους και τα κρεματόρια, πόσο αφελή -στο μεγαλείο τους και στην ομορφιά τους- φαίνονται αλήθεια τα λόγια του Αισχύλου²

**Ὁ χρυσαμοιβὸς δ' Ἄρης σωμάτων
καὶ ταλαντοῦχος ἐν μάῃ δορὸς
πυρωθὲν ἐξ Ἰλίου
φίλοισι πέμπει βαρὺ
ψῆγμα δυσδᾶκρυτον ἀν-
τήνορος σποδοῦ γεμί-
ζων λέβητας εὐθέτους.**

(και ο Αρης στη μάχη χρυσαμοιβός
στήνοντας την ζυγαριά του στην άκρη του δόρατος
εξαργυρώνει τα πτώματα με χρυσό
στέλνοντας απ' την Τροία πίσω στους δικούς
ψήγμα βαρύ, πολυδάκρυτο, αντί του άνδρα σποδό, σε
εὐθετες τεφροδόχες.)

Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, Στρωματείς Ε Ι Τόμ.8 σ.114

δοκέοντα ὁ δοκιμώτατος γινώσκει φυλάσσει.

και ο αξιότερος (μονάχα) εικασίες γνωρίζει και φυλάει.

Το κείμενο του Κλήμη¹ γράφει **δοκεόντων ὁ δοκιμώτατος γινώσκει φυλάσσειν**, και ήδη είχαμε την απορία τι να φυλάει ο δοκιμώτατος και από ποιον. Έρχεται μετά ο Schleiermacher¹ και διορθώνει² το **δοκεόντων** σε **δοκέοντα**, διορθώνει και ο Diels το **φυλάσσειν** σε **φυλάσσει** -διότι ο Ηράκλειτος συνηθίζει το ασύνδετο σχήμα-, και τότε πια εγκαταλείπουμε κάθε προσπάθεια να καταλάβουμε το νόημα της φράσεως, -αλλά και να δικαιολογήσουμε την άκομψη έκφραση **γινώσκει δοκέοντα** αντί **δοκέει**, πολύ περισσότερο μετά την σαφή αντιδιαστολή **γινώσκουσι-δοκέουσι** που γίνεται στο απόσπασμα 50. Ποιος όμως μπορεί να αντικρούσει αυτούς τους δύο σοφούς;

Μετά το απόσπασμα 54 θα αποτολμούσε κανείς την εκδοχή ότι εδώ δηλώνεται η σχετικότητα της ανθρώπινης γνώσης. Εντούτοις ο Ηράκλειτος δεν φαίνεται να συμμερίζεται τις γνωστικιστικές απόψεις που εκφράζει ο Ξενοφάνης με τα περίφημα λόγια του³

**καὶ τὸ μὲν οὖν σαφὲς οὐτις ἀνὴρ ἴδεν οὐδέ τις ἔσται
εἰδὼς ἀμφὶ θεῶν τε καὶ ἄσσα λέγω περὶ πάντων·
εἰ γὰρ καὶ τὰ μάλιστα τύχοι τετελεσμένον εἰπών,
αὐτὸς ὅμως οὐκ οἶδε. δόκος δ' ἐπὶ πᾶσι τέτυκται.**

Το αίνιγμα λοιπόν θα παραμένει μέχρι κάποιος ν' ανακαλύψει καινούργια στοιχεία που θα ανασυντάξουν το απόσπασμα.

Διογένης ο Λαέρτιος, IX 2

ὕβριν χρὴ σβεννύναι μᾶλλον ἢ πυρκαϊήν.

μᾶλλον την ὕβρη πρέπει κανεῖς να σβήνει παρά την πυρκαγιά

Οι πρόγονοί μας πίστευαν πως ο άνθρωπος πρέπει να βρίσκεται σε αρμονία με το περιβάλλον του, φυσικό και ανθρώπινο, και ότι η θέση του και η στάση του κάθε φορά επηρεάζει αμέσως την τάξη και την ομαλή εξέλιξη του κόσμου. Από την στιγμή που κάποια πράξη υπερβεί τα όρια που μια ορισμένη νομοτέλεια, φυσική ή ηθική, έχει καθορίσει, η παγκόσμια τάξη διαταράσσεται με ολέθριες συνέπειες. Αυτή την υπέρβαση, την προσβολή προς το φυσικό περιβάλλον και το ανθρώπινο είδος, οι άνθρωποι εκείνης της εποχής ονόμαζαν **ὕβριν**. Εμείς, με τα οικολογικά μας κινήματα και τις διακηρύξεις για τα δικαιώματα του ανθρώπου δεν διαθέτουμε αντίστοιχη για την περίπτωση λέξη. Την σημασία της ὕβρεως περιορίσαμε μόνο στην προσωπική προσβολή, γιατί μόνο αυτή μας θίγει.

Τα "ηθικά παραγγέλματα" των αρχαίων σοφών αποτελούσαν εξορκισμούς της ὕβρεως.

Το παρόν απόσπασμα, όπως και το 70, ανήκει στα "ηθικά παραγγέλματα", του Ηράκλειτου που εντούτοις -όπως πιστεύω- έχουν μια ιδιοτυπία. Κύριος στόχος τους δεν είναι η δημιουργία ηθικού προτύπου, αλλά η άμεση ή έμμεση ανασκευή λεγομένων, ή και εννοουμένων, κάποιων αντιπάλων του -από τους πολλούς που δημιουργούσε. Γιατί μου είναι δύσκολο να πιστέψω ότι ο ρηξικέλευθος, στο πνεύμα και το γράμμα, Ηράκλειτος θα επιχειρούσε να εκφράσει τις επαναστατικές του απόψεις μέσα από την κοινότητα¹ έκφραση **ὕβριν σβεννύναι**, ή μέσα από το χρηστομαθές απόσπασμα 70 (**μάχεσθαι χρὴ τὸν δῆμον ὑπὲρ τοῦ νόμου ὁκώσπερ τείχεος**).

Πλούταρχος, Εί πρεσβυτέρω 787C

κύνες καταβαῦζουσιν ὧν ἂν μὴ γινώσκωσι.

τα σκυλιά γαβγίζουν εκείνους που δεν γνωρίζουν.

Ο Πλούταρχος¹ γράφει καὶ **βαῦζουσιν ὧν** αντί **καταβαῦζουσιν ὧν**. Άλλοι² διατηρούν την γραφή του Πλούταρχου, άλλοι - όπως ο Diels- την διορθώνουν στον επιτακτικότερο δεύτερο τύπο ("καταγαβγίζουν"). Η διαφορά στην σημασία είναι μικρή.

Ο Χαϊντέγκερ³ ερμηνεύει πάντα με τον δικό του τρόπο: "Οι άσχετοι μοιάζουν με τα σκυλιά που γαβγίζουν όποια γνώμη δεν τους είναι οικεία και δεν τους κολακεύει". Εκδοχή πιθανή. Και ίσως ακόμη⁴ ο Ηράκλειτος υπονοεί τους Εφέσιους που δεν μπόρεσαν να αντιληφθούν τα λόγια του. Και γι' αυτό -ασφαλώς- τον εκδικήθηκαν κυκλοφορώντας το σχετικό ανέκδοτο, πως σκεπασμένον με κοπριά τον έφαγαν τα σκυλιά⁵.

Πρόκλος, Σχόλια στον Αλκιβιάδη ΕΦ 10927α

τις γὰρ αὐτῶν νόος ἢ φρήν; δῆμων αἰδοῖσι πείθονται καὶ διδασκάλῳ χρείωνται ὁμίλῳ, οὐκ εἰδότες ὅτι οἱ πολλοὶ κακοί, ὀλίγοι δὲ ἀγαθοί.

Ποιο είναι το μυαλό και η φρόνησή τους; πείθονται από τους αοιδούς και δασκαλεύονται από τον όχλο, χωρίς να ξέρουν ότι οι πολλοί κακοί και οι καλοί λίγοι.

Τα **νόος** και **φρήν** χρησιμοποιούνται σε πολλά αρχαία κεμενα εναλλακτικά και σημαίνουν το μυαλό ως έδρα των διανοητικών λειτουργιών, αλλά και το λογικό, την σκέψη, την διάνοια, την αντίληψη. Ο Ξενοφάνης¹ γράφει **νόου φρενὶ πάντα κραδαίνει**, και ο Δημοσθένης² **βελτίῳ τινὰ νοῦν καὶ φρένας ἐνθείητε**. Το **φρήν** σημαίνει επίσης την φρόνηση, δηλαδή την ορθή σκέψη και στάση, αλλά και την καρδιά ως έδρα των συναισθημάτων. Έτσι, η Αθηνά λέει **ἀλλ' οὐ φρένας Αἰγίσθοιο πεῖθ' ἀγαθὰ φρονέων**, μιλώντας για την αμυαλοσύνη του Αίγισθου³, αλλά και **υἱὸν μᾶλλον ἐποτρύνω καὶ οἱ μένος ἐν φρεσὶ θείῳ**, όταν δηλώνει⁴ ότι θα εμψυχώσει τον Τηλέμαχο. Όμως και σήμερα, "φρενοβλαβείς" λέμε εκείνους των οποίων το λογικό δεν λειτουργεί σωστά.

Ο Ηράκλειτος δεν φαίνεται να συμπαθούσε τους αοιδούς-ραψωδούς που γύριζαν τις πόλεις τραγουδώντας δικά τους ή ξένα ποιήματα για πάθη θεών και ανθρώπων, όπως άλλωστε δεν συμπαθούσε τους πρώτους συντάκτες τέτοιων ποιημάτων, τον Όμηρο και τον Ησίοδο. Γιατί οι αοιδοί δεν διασκέδαζαν μόνο αλλά ακόμη μόρφωναν με τις ιστορίες τους ηθικά πρότυπα και κώδικες συμπεριφοράς, που γρήγορα καθιερώνονταν, όπως περίπου συμβαίνει σήμερα με την τηλεόραση. Τα πρότυπα όμως και τους ηθικούς κα-

νόνες των μύθων της εποχής -κυρίως των Ομηρικών και των Ησίοδικών- ο Ηράκλειτος τους απέρριπτε.

Οἱ πλεῖστοι ἄνθρωποι κακοί, ἔλεγε ο Βίας⁵, ο πιο σοφός από τους επτά σοφούς, όπως πίστευαν τότε. Ο Ηράκλειτος, με την τελειομανία και την ακρίβεια που τον κατέχει, θα συμπληρώσει την φράση με το **ὀλίγοι δὲ ἄγαθοί**⁶, για να υπογραμμίσει ότι από το υπόλοιπο των **πλείστων** -στο οποίο επίσης περιλαμβάνονται πολλοί-, οι αγαθοί είναι ελάχιστοι, καταθέτοντας συγχρόνως και την πικρή εμπειρία του από τα ήθη των συμπολιτών του. Αργότερα ο Κλεάνθης θα διατυπώσει την ίδια άποψη με διαφορετικά λόγια⁷

**οὐ γὰρ πλῆθος ἔχει συνετὴν κρίσιν οὔτε δικαίαν
οὔτε καλήν, ὀλίγοις δὲ παρ' ἀνδράσι τοῦτό κεν εὖροις.**

Ο Πρόκλος επικαλείται το απόσπασμα όταν, διατυπώνοντας τις απόψεις⁸ του κατά του δήμου και της δημοκρατίας, αισθάνεται την ανάγκη συνηγορίας. Και επειδή η συνηγορία του αποσπάσματος δεν του φαίνεται αρκετά ευφραδής, προσθέτει πως τον Ηράκλειτο, γι' αυτά του τα λόγια, ο **συλλογράφος**⁹ τον αποκάλεσε **ὄχλο-λοῖδορον**. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Ηράκλειτος ήταν πράγματι **ὄχλολοῖδορος**, δημολοῖδορος δεν ήταν.

Ιππόλυτος, Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος Θ 9 Τόμ.5 σ.347

**ἐξηπάτηνται οἱ ἄνθρωποι πρὸς τὴν γνῶσιν τῶν φανερῶν
παραπλησίως Ὅμηρος, ὃς ἐγένετο τῶν Ἑλλήνων σοφώ-
τερος πάντων. ἐκεῖνον γὰρ παῖδες φθεῖρας κατακτείνον-
τες ἐξηπάτησαν εἰπόντες, ὅσα εἶδομεν καὶ [κατ]ελάβο-
μεν, ταῦτα ἀπολείπομεν, ὅσα δὲ οὔτε εἶδομεν οὔτ'
ἐλάβομεν, ταῦτα φέρομεν.**

Σχετικά με την γνώση των φανερών πραγμάτων οι άνθρωποι εξα-
πατώνται όπως ο Όμηρος, που ανακηρύχτηκε ο πιο σοφός απ'
όλους τους Έλληνες. Γιατί κι αυτόν παιδιά που ψείρες σκότωναν
τον εξαπάτησαν, όταν του είπαν: όσα είδαμε και πιάσαμε τα εγκα-
ταλείπουμε, όσα ούτε είδαμε ούτε πιάσαμε τα φέρνουμε μαζί μας.

Το ανέκδοτο, που έφτασε σε μας με αρκετές παραλλαγές, λέει
ότι ο Όμηρος, περπατώντας στην ακροθαλασσιά της Ίου, συνάντη-
σε μερικούς ψειριασμένους νεαρούς ψαράδες και τους ρώτησε πως
πήγε η ψαριά. Τότε εκείνοι του απάντησαν με το αίνιγμα: **ὄσσ'
ἔλομεν λιπόμεσθ' ὄσσ' οὐχ ἔλομεν φερόμεσθα** (όσα(ες)
πιάσαμε τα(ις) αφήσαμε πίσω μας όσα(ες) δεν πιάσαμε τα(ις) φέρ-
νουμε μαζί μας), εννοώντας βέβαια τις ψείρες τους, που ελάχιστα
διαφέρει από την εκδοχή που δίνεται στο απόσπασμα. Ο Όμηρος
προσπάθησε να λύσει το αίνιγμα, δεν μπόρεσε και πέθανε από
θλίψη. Ο Ηράκλειτος παραφράζει το ανέκδοτο με σκοπό, πρώτα να
ειρωνευτεί τον Όμηρο (τα αινίγματα, τότε, ήταν κάτι ανάλογο με
τα σημερινά τεστ ευφυΐας), που **ἐγένετο τῶν Ἑλλήνων σοφώ-
τερος πάντων** (στο απόσπ. 80 η ειρωνεία θα γίνει οργή), κι έπει-
τα για να τονίσει πως τίποτα δεν είναι προφανές (φανερών), ούτε
ότι η μέρα διαφέρει από την νύχτα (όπως υποστήριξε ο άλλος
"άμναλος", ο Ησίοδος -αποσπ. 6 και 95).

Διογένης ο Λαέρτιος, IX 1

Ὅμηρον ἄξιον ἐκ τῶν ἀγώνων ἐκβάλλεσθαι καὶ ῥαπίζεσθαι, καὶ Ἀρχίλοχον ὁμοίως.

Τον Όμηρο αξίζει απ' τους αγώνες να αποδιώχνουν και να ραπίζουν, και τον Αρχίλοχο το ίδιο

Με το **ἀγώνων** εννοεί τους ποιητικούς διαγωνισμούς που γίνονταν στις μεγάλες θρησκευτικές εορτές, όπου ραψωδοί και ποιητές συναγωνίζονταν. Και φυσικά, αναφέρεται σ' εκείνους που ραψωδούσαν Όμηρο και Αρχίλοχο.

Όλοι οι μεγάλοι είναι φανατικοί -το αντίστροφο, ευτυχώς, δεν συμβαίνει. Και ευτυχώς που οι προτάσεις του Ηράκλειτου για τον Όμηρο και τον Αρχίλοχο ποτέ δεν εισακούστηκαν, αλλιώς ίσως να είχαμε στερηθεί τα έργα και των δύο.

Η απόρριψη και του Αρχίλοχου -μετά τον Όμηρο- δεν είναι δύσκολο να εξηγηθεί. Γιος σκλάβας ο Αρχίλοχος, ελεεινολόγησε όλες τις αξίες της εποχής του, τις ηρωικές πράξεις¹, την δόξα², την ανδρεία³ (εγκαταλείπει την ασπίδα του προσπαθώντας να σώσει την ζωή του και χαίρεται γι' αυτό, όταν ο ρίψασπις ήταν απόβλητος από ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο). Εντούτοις -κι ίσως αυτό, φαντάζομαι, θα τον έκανε αντιπαθέστερο στον Ηράκλειτο-, η κριτική του δεν βγήκε ποτέ έξω από τους στίχους του, δεν έγινε βίωση και στάση ζωής -όπως έγινε στον Ηράκλειτο. Μπορεί να σατίρισε και να χλεύασε το κατεστημένο του καιρού του, όμως δεν συγκρούστηκε μ' αυτό. Αντιθέτως, πολύ γρήγορα γίνεται διάσημος, περίπου όσο και ο Όμηρος. Πέρα απ' αυτά, ασπάζεται την θεολογία και θεοπραξία του Ομήρου, δέχεται τα πάντα μοιρολατρικά⁴, δείχνει ταπεινός και αφιλόδοξος⁵ αλλά από την άλλη μεριά είναι είναι εκ-

δικητικός μέχρι θανάτου⁶, και τέλος αντιγράφει αδίστακτα τον Όμηρο. **Τον Όμηρον μεταφράζων**, γράφει ο Θέων και παραθέτει⁷, για σύγκριση, στίχους και των δύο, το ίδιο κάνει και ο Κλήμης⁸, ο δε Λογγίνος τον ονομάζει **όμηρικώτατον**⁹.

Πλούταρχος, Κάμилλος XIX

φύσιν ἡμέρας ἀπάσης μίαν οὔσαν.

η κάθε μέρα είναι ίδια.

Η βιβλιογραφία¹ καταλήγει στο συμπέρασμα πως από το κείμενο που παραδίνει ο Πλούταρχος², μόνο οι πέντε πιο πάνω λέξεις ανήκουν στον Ηράκλειτο, και ίσως με την μορφή: **φύσις ἡμέρας ἀπάσης μία (ἐστί).**

Στο Έργα και Ημέρες ο Ησίοδος³ δίνει το πρώτο ωροσκόπιο στον κόσμο, και μάλιστα γενικής εφαρμογής, δηλαδή για όλους και όχι για τον καθένα χωριστά σύμφωνα με την ημέρα γέννησής του, όπως γίνεται αργότερα. Χώριζε λοιπόν τις μέρες του μήνα σε καλές για ορισμένες δουλειές και κακές για άλλες. Έτσι, η ενδέκατη μέρα και η δωδέκατη ήταν ευνοϊκές για κούρεμα προβάτων και για θέρισμα, η δέκατη τρίτη κακή για σπορά αλλά καλή για φύτεμα, η έκτη κακή για φύτεμα και γέννηση ή πάντρεμα κοριτσιού, η πέμπτη κακορίζικη για οτιδήποτε κ.ά. Βέβαια τις συστάσεις αυτές, που παρά την υπερβολή τους περιείχαν σοφά συμπεράσματα μακραίωνης πείρας, (στην Παλαιά Διαθήκη βρίσκονται ανάλογες συστάσεις), ο Ηράκλειτος, με τον φανατισμό του νεοφώτιστου θεωρητικού, τις απορρίπτει.

Η λέξη **φύσις** δεν υπάρχει στον Ησίοδο, στον δε Όμηρο μόνο μια φορά, όταν ο Ερμής ξεριζώνει ένα βότανο και δείχνει στον Οδυσσέα την **φύσιν** του βοτάνου, δηλαδή τα φυσικά του χαρακτηριστικά⁴. Εδώ, φαίνεται πως έχει πάρει την σημασία της αληθινής σύστασης ενός πράγματος, της ουσίας⁵. Με τον καιρό, χρησιμοποιείται σπανιότερα με αυτή την σημασία, περιορισμένη μόνο σε φράσεις όπως "εκ της φύσεώς του...", "είναι φύσει αδύνατον"

κ.λπ. Σήμερα νομίζω πως κυρίως σημαίνει "το περιβάλλον", "ο φυσικός κόσμος", γι' αυτό καταχρηστικά μπορούμε να λέμε "ανθρώπινη φύση", ή "αυτός είναι εκ φύσεως αγαθός", -με την τριτοκλιτη βέβαια μορφή της λέξεως και όχι "αυτός είναι αγαθός από τη φύση του", που γεννά συνειρμούς καθόλου αγαθούς, εφόσον "φύση" ονομάζουν επίσης και τα γεννητικά όργανα. Για τον ίδιο λόγο θα ήταν αστείο να μεταφράσουμε την παλαιότερη -και πάντα επίκαιρη- παροιμιακή φράση "**φύσιν πονηράν μεταβαλεῖν οὐ ῥάδιον**", με την "δεν είναι εύκολο να ματαβάλεις την πονηρή φύση". Έτσι, ενώ η φράση **φύσις ἡμέρας ἀπάσης μία** δημιουργεί μέσα μας την ικανοποίηση της γλωσσικής και νοηματικής ευστοχίας, η αντίστοιχή της "η φύση της κάθε μέρας είναι ίδια" μας αφήνει να μετεωριζόμαστε στο κενό. Προτιμώ γι' αυτό μια πιο ελεύθερη απόδοση.

Τώρα, αν δεχτεί κανείς το φόρεμα που ο Πλούταρχος φόρεσε στην φράση, τότε όλα τελειώνουν εδώ. Αν δεν το δεχτεί, αν δηλαδή η φράση δεν αφορούσε τις καλές και τις αποφράδες μέρες του Ησίοδου, (και γιατί τάχα από ολόκληρο τον Ησίοδο να σχολιάσει αυτό το σημείο που δεν είναι από τα οδυνηρότερα;) αλλά έστεκε ελεύθερη, ή, είχε άλλα χαμένα συσχετίσματα, τότε δεν τελειώνει κανείς εδώ αλλά αρχίζει από εδώ.

Στράβων XIV 25 (C642), Διογένης ο Λαέρτιος IX 2

ἄξιον Ἐφεσίοις ἡβηδὸν ἀπάγξασθαι πᾶσι καὶ τοῖς ἀνήβοις τὴν πόλιν καταλιπεῖν, οἵτινες Ἑρμόδωρον ἄνδρα ἐωυτῶν ὀνήιστον ἐξέβαλον φάντες. ἡμέων μὴδὲ εἷς ὀνήιστος ἔστω, εἰ δὲ μὴ, ἄλλη τε καὶ μετ' ἄλλων.

Αξίζει όλοι οι ενήλικες Εφέσιοι να κρεμαστούν και η πόλη να παραδοθεῖ στους άνηβους, που τον Ερμόδωρο τον άριστο ανάμεσα τους τον εξόρισαν λέγοντας, κανείς μη γίνει ανάμεσά μας άριστος, κι αν γίνει να πάει αλλού με άλλους

Η λέξη **ὀνήιστος** φέρεται¹ με τις σημασίες "χρησιμότητας" και "ωφελιμότητας". Νομίζω όμως πως το "άριστος", με το οποίο την αποδίδει και η 9η ψευδοηρακλείτεια επιστολή², βρίσκεται πιο κοντά στο πνεύμα της φράσεως και του αποσπάσματος. Άλλωστε και στο γράμμα που, κατά τον Διογένη τον Λαέρτιο, λέγεται πως έστειλε ο Πυθαγόρας στον Αναξιμένη³, (είναι γνωστό πως ο Πυθαγόρας δεν έγραψε τίποτα), η λέξη **ὀνήιστος** στην φράση **εἰ δὴ ὑμεῖς οἱ ὀνήιστοι τὰς πόλεις ἐκλείψετε**, έχει αυτή την έννοια.

Δεν είναι γνωστό αν ίσχυε και στην Έφεσο ο οστρακισμός που περίπου την ίδια εποχή εφαρμοζόταν στην Αθήνα, εφόσον όμως κανείς άλλος δεν αναφέρεται ότι εξορίστηκε λόγω των προσόντων του, φαίνεται πως ο Ερμόδωρος αποτέλεσε την μοναδική περίπτωση. Έτσι άλλωστε δικαιολογείται -ενμέρει- και η έκρηξη του Ηράκλειτου.

Ο Marcovich, ο σοβαρότερος ίσως -απ' τους νεότερους- μελετητής του Ηράκλειτου, που όμως τον αντικρίξει σαν αριστοκρατικό και φιλομοναρχικό τέρας, βρίσκει⁴ -φυσικά- πως αυτό το απόσπασμα συμφωνεί με τις αντιδημοκρατικές πεποιθήσεις του.

Αλλά τι απλούστερο από την υπεράσπιση ενός φίλου που εξορίζεται άδικα; Όταν μάλιστα ο Ερμόδωρος φαίνεται πως ήταν αξιόλογος άνθρωπος -όταν φεύγει από την Έφεσο εγκαθίσταται στην Κάτω Ιταλία και, κατά τον Στράβωνα⁵, νομοθετεί για τους Ρωμαίους-, και όταν η εξορία του αποφασίζεται από τους γνωστούς, για τη ηθική και πολιτική τους κατάντια, Εφέσιους; Το τόσο αυστηρό **ἥβηδὸν ἀπάγξασθαι** σημαίνει πως ο Ηράκλειτος τους καταμαρτυρούσε πολλά, και αν αυτό ήταν άδικο, στις κατηγορίες που του αποδόθηκαν για ασάφεια και σκοτεινότητα, θα είχε συμπεριληφθεί και εκείνη της κακής πρόθεσης. (Συμπληρωματικά για τους Εφέσιους και την σχέση τους με τον Ηράκλειτο, στο απόσπ.72)

Κλήμης Ο Αλεξανδρεύς, Στρωματείς Γ III Τόμ.8 σ.15

γενόμενοι ζῶειν ἐθέλουσι μόρους τ' ἔχειν, καὶ παῖδας καταλείπουσι μόρους γενέσθαι.

α. Αφού γεννήθηκαν θέλουν να ζουν και θανάτους να έχουν, και αφήνουν παιδιά να γεννηθούν θάνατοι.

β. Ενώ γεννήθηκαν (έγιναν για) να ζουν, θέλουν να έχουν και θανάτους, και αφήνουν πίσω τους παιδιά να γεννηθούνε άλλοι θάνατοι.

Τα πράγματα είναι απλά, φαίνεται να λέει η βιβλιογραφία¹. Στο απόσπασμα 73 μιλήσαμε για τους "άριστους", που ενδιαφέρονται για την δόξα, ενώ αντιθέτως τους "πολλούς" τους ενδιαφέρει μόνο να χορταίνουν, όπως τα κτήνη. Εδώ, συνεχίζουμε την κριτική των "πολλών" (από την αριστοκρατική τάχα σκοπιά²): αφού γεννηθούν επιλέγουν τα εγκόσμια, την ευχάριστη ζωή και τον θάνατο, (ενώ οι "άριστοι", την αθανασία) και δημιουργούν παιδιά που κάνουν το ίδιο, δημιουργούν δηλαδή καινούργιους θανάτους. Αυτά λέει η βιβλιογραφία. Ας προσπαθήσουμε να δούμε όμως τώρα αν οι δήθεν τόσο απλές σκέψεις διατυπώνονται -όπως θα όφειλαν- επίσης απλά.

Η φράση αρχίζει και τελειώνει με το ίδιο ρήμα που δηλώνει δημιουργία, μόνο που στην αρχή πρόκειται για δημιουργία ζωής ενώ στο τέλος για δημιουργία θανάτου. (Συλλογίζομαι εδώ το **θάνατος ὁκόσα ἐγερθέντες ὀρέομεν** του αποσπ.16, αλλά μια και δεν συμβιβάζεται με το απλό και προφανές μήνυμα που είπαμε, εγκαταλείπω τον συλλογισμό). Μεσολαβούν δύο ενεστώτες (**ἐθέλουσι, καταλείπουσι**), που ο ένας ανοίγει και κλείνει μια γενιά ζωής και ο άλλος ανοίγει και κλείνει (**καταλείπουσι παῖδας-μόρους**) μια γενιά θανάτου.

Ακόμη: Το εισαγωγικό **γενόμενοι** και τα επόμενα τρία ζεύγη

λέξεων (παραλείπω τα συμπλεκτικά **τε, καί**) μπορούν ν' αποτελέσουν τις προκειμένες μιας συλλογιστικής πρότασης, ενώ το τελευταίο ζεύγος (**μόρους γενέσθαι**) το κοινό σε όλες αποτελέσμα. Μπορώ δηλαδή να διαβάσω:

γενόμενοι (γεννήθηκαν)		
ζώειν ἐθέλουσι (θέλουν να ζουν)		μόρους γενέσθαι (γεννούν θανάτους)
μόρους ἔχειν (πεθαίνουν)		
παῖδας καταλείπουσι (αφήνουν παιδιά)		

Η κάθε μια από τις τέσσερις προτάσεις μπορεί τώρα ν' αναπτυχθεί σε μια ολοκληρωμένη άποψη. Οι προτάσεις και οι απόψεις διπλασιάζονται, εφόσον το απόσπασμα είναι δυνατόν να αποφασκει ή να καταφάσκει.

Ο Αριστοτέλης γράφει στην Ρητορική του (Γ7 1408a 14): **μήτε περὶ εὐδόγων αὐτοκαβδάλως λέγεται μήτε περὶ εὐτελῶν σεμνῶς**. Ο Ηράκλειτος δυστυχώς πέθανε πριν διαβάσει τον Αριστοτέλη κι έτσι για την τόσο απλή σκέψη του, που αναφέρθηκε πιο πάνω, βασανίστηκε να κατασκευάσει μια τόσο σύνθετη φράση.

Για να μιλήσω σοβαρά: Λυπάμαι που δεν μπορώ να συμφωνήσω με τους σοφούς της βιβλιογραφίας, -δηλαδή που πρώτα διάβασα, κι έζησα, τον Ηράκλειτο και έπειτα αναζήτησα την βιβλιογραφία. Συγκεκριμένα, λυπάμαι που δεν αντιλαμβάνομαι πώς οι "πολλοί", που ενδιαφέρονται μόνο για την καλοζωία τους, **ἐθέλουσι μόρους τ' ἔχειν** -και το ότι το **ἔχειν** σημαίνει εδώ *ἀσχεῖν*² δεν

μου λύνει την απορία. Λυπάμαι ακόμη που δεν βλέπω καμιά σύνδεση με το απόσπασμα 73, και συνεπώς δεν θεωρώ υποκείμενο το "οι πολλοί"³. Έχω συνηθίσει να διαβάζω την φράση με κόμμα μετά το **ζώειν**⁴, και αυτό με οδηγεί στο συμπέρασμα πως υποκείμενο είναι οι "άνθρωποι", και ο συσχετισμός -αν υπάρχει- πρέπει να γίνει με το απόσπασμα 16 και όχι το 72. Με άλλα λόγια νομίζω πως η φράση βρίσκεται πιο κοντά στην απόδοση β παρά την α, και απομένει στον καθένα μας να επιχειρήσει -μέσα του- την ανασύλυσή της.

Ο Κλήμης συνοδεύει το απόσπασμα⁵ με τρία αποσπάσματα του Εμπεδοκλή⁶, αρχίζοντας από το **κλαῦσά τε καὶ κώκησα ἰδὼν ἀσυνήθεα χῶρον** (έκλαψα και θρήνησα βλέποντας τον ασυνήθη χώρο), συμπληρώνει δε πως Ηράκλειτος και Εμπεδοκλής συμφωνούν ότι η γέννηση είναι κάτι κακό. Κι έτσι, δύο εκρηκτικά πολυσήμαντες φράσεις θρυμματίζονται σε σκονάκι μαθητικής χρηστομάθειας.

Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, Στρωματείς Δ ΙΙΙ Τόμ.8 σ.54

Δίκης ὄνομα οὐκ ἂν ᾔδεσαν εἰ ταῦτα μὴ ἦν.

το ὄνομα της Δίκης (δικαιοσύνης) δεν θα γνώριζαν αν αυτά δεν υπήρχαν.

Αφού δεχθούμε ως υποκείμενο του ᾔδεσαν το "οι άνθρωποι"¹, το πρώτο ερώτημα που γεννάται είναι: δεν θα γνώριζαν το ὄνομα της Δίκης, ή την Δίκη την ίδια; Η απάντηση διαγράφεται σαφής: το ὄνομα ταυτίζεται με την έννοια και την ύπαρξη, άποψη που στην ορολογία των Στωικών εκφράζεται ως ταυτότητα "σημαίνοντος" "σημαινόμενου" και "τυγχάνοντος"². Αργότερα, στους σχολαστικούς, το δεύτερο σκέλος της ταυτότητας, σημαίνόμενο-τυγχάνον (έννοια-ύπαρξη) θα γίνει αντικείμενο διαμάχης χωρίζοντας την "ονοματοκρατία" (nominalismus) από τον "ρεαλισμό" (realismus), ενώ το πρώτο σκέλος, σημαίνον-σημαινόμενο (ὄνομα-έννοια), θα αποτελέσει την βάση των σύγχρονων φιλοσοφικών αναζητήσεων των διαφόρων γλωσσών, φυσικών με τον Wittgenstein και τεχνητών με τον Carnap. Έτσι, απ' όποιον κλάδο της σκέψης κι αν αναδρομήσεις θα φτάσεις στον Ηράκλειτο.

Το δεύτερο ερώτημα είναι, ποια **ταῦτα** κάνουν, ή δεν κάνουν, γνωστό το Δίκης ὄνομα. Ο Κλήμης³, αφού μίλησε για την ψυχή που **ἀποστραφεῖσα τῶν τοῦ σώματος ἐπιθυμιῶν πρὸς τε ταύταις πόνου τε καὶ φόβου [...] τέταται [...] πρὸς τὸν θεόν, ἀσχολεῖται**, στην περικοπή που δίνει το απόσπασμα, με την σχέση νόμου και αμαρτήματος, και προσθέτει⁴: "διότι αν **διὰ νόμου ἐπίγνωσις ἁμαρτίας**⁵, όπως λενε αυτοί που καταπολεμούν τον νόμον καὶ **ἄχρι νόμου ἁμαρτία ἦν ἐν κόσμῳ**⁶, θα τους αντιτείνουμε **χωρὶς νόμου ἁμαρτία νεκρά**⁷. Όταν αποσπάσεις την αιτία του φόβου, την αμαρτία, αφαίρεςες τον φόβο, πολύ δε

περισσότερο την τιμωρία, όταν απουσιάζει εκείνο το οποίο εκ φύσεως επιθυμεί: **δικαίῳ γὰρ οὐ κεῖται νόμος**⁸, λέει η γραφή. Σωστά λοιπόν ο Ηράκλειτος είπε ότι **Δίκης [...]** ἦν, και ο Σωκράτης ότι ο νόμος ποτέ δεν θα γινόταν για τους αγαθούς." Επειδή λοιπόν ο λόγος για κολαζόμενα από τον νόμο αμαρτήματα, μας επιτρέπεται να δεχτούμε ότι τα **ταῦτα** του αποσπάσματος είναι τα κολαζόμενα από την Δίκη αδικήματα. Σ' αυτό φαίνεται να συνηγορεί και η έβδομη ψευδοηρακλείτεια Επιστολή, όταν γράφει **τὰ μάλιστα δοκοῦντα δικαιοσύνης εἶναι σύμβολα, οἱ νόμοι, ἀδικίας εἰσὶ τεκμήριον. εἰ γὰρ μὴ ἦσαν, ἀνέδην ἄν ἐπονηρεύεσθε.**

Η άποψη του Ηράκλειτου ότι αν δεν υπήρχε αδίκημα δεν θα υπήρχε η Δικαιοσύνη, καθώς και άλλες ανάλογες απόψεις (όπως του Αντιφάνη⁹ πως **ὁ μὴδὲν ἀδικῶν οὐδενὸς δεῖται νόμου**), που σημαίνουν ότι το αδίκημα προηγείται του νόμου, μου θυμίζουν πως σήμερα ο νόμος προηγείται και ορίζει το αδίκημα, και πως δεν υπάρχει ακόμη νόμος που να θεωρεί αδίκημα το ότι σαράντα χιλιάδες παιδιά πεθαίνουν κάθε μέρα από αστία, ότι ο φίλος μου πέθανε στα τριάντα του από καρδιά ενώ εγώ στα εξήντα μου είμαι υγιέστατος, ή ακόμη, ότι ο ένας γιος μου ήρθε πρώτος στα τεστ ευφυΐας -όσο και αν αυτά αμφισβητούνται- και ο άλλος τελευταίος.

Ιππόλυτος, Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος Θ 10 Τόμ.5 σ.348

θάλασσα ὕδωρ καθαρώτατον καὶ μιαρώτατον, ἰχθύσι μὲν πότιμον καὶ σωτήριον, ἀνθρώποις δὲ ἄποτον καὶ ὀλέθριον.

η θάλασσα, νερό καθαρότατο και μιαρότατο, για τα ψάρια πόσιμο και σωτήριο, για τους ανθρώπους άπιοτο και ολέθριο.

Η φύση δεν έχει ωφελμιστικές προθέσεις. Ο,τι είναι καλό και ωφέλιμο για τον άνθρωπο μπορεί να είναι κακό και επιβλαβές για τα άλλα ζώα και ίσως το απόσπασμα, μαζί με τα δύο επόμενα, να επέκριναν την παραδοσιακή ανθρωποκεντρική παράσταση του κόσμου. Συγχρόνως, το καθαρόν και το μιαρόν είναι αντίθετα που συμβάλλουν στην ίδια ουσία. Τέλος, ό,τι φαίνεται από την μεριά του ανθρώπου απόλυτο, από την μεριά της φύσης, ή του λόγου που "διαπερνά την ουσία του σύμπαντος"¹, είναι σχετικό. Τρεις ισοσθενείς απόψεις, απόλυτα συμβιβαστές, (ίσως συμπληρωματικές) σε έναν κόσμο **γενητὸν κατ' ἐπίνοιαν**².

Πράγματι ο Ηράκλειτος ήταν τελειομανής του λόγου, με την διπλή του μορφή, της σκέψης και της λέξης. Το μαρτυρούν, ακόμη μια φορά, οι δυο τριάδες των επιθέτων

καθαρώτατον - πότιμον - σωτήριον
μιαρώτατον - ἄποτον - ὀλέθριον

όπου σε κάθε σειρά το πρώτο συνεπάγεται το δεύτερο και το δεύτερο αναγκαίως καταλήγει στο τρίτο, ενώ συγχρόνως καθένα της πρώτης σειράς είναι ακριβώς αντίθετο του αντίστοιχου της δεύτερης σειράς, αλλά ισοσύλλαβο και ομότονό του -όπου η ταύτιση των αντιθέτων φθάνει στην κορύφωσή της. Ίσως αυτό το απόσπασμα αποτελεί την περισσότερη εύστοχη απόπειρα του Ηράκλειτου να εκφράσει την θεμελιώδη αρχή του με απόλυτη γλωσσική συνέπεια.

Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, Στρωματείς Α Ι Τόμ.7 σ.234

ὕες βορβόρῳ ἡδονται μᾶλλον ἢ καθαρῷ ὕδατι.

οι χοίροι ευχαριστιούνται στον βούρκο περισσότερο παρά στο καθαρό νερό.

Έτσι, -για να συνεχίσουμε από το προηγούμενο απόσπασμα-, σε κλίμακα ειδών, η φύση στέκεται ουδέτερη και αδιάφορη, αφού ένα στοιχείο της, όπως το νερό, μπορεί να είναι άλλοτε σωτήριο άλλοτε ολέθριο. Όμως ο άνθρωπος περισσότερο ζει τον κόσμο παρά ζει μέσα στον κόσμο. Ο Πλωτίνος¹, δοσμένος στον δικό του αγώνα για την αποσωμάτωση και ιέρωση της ψυχής, βλέπει στα λόγια του Ηράκλειτου την επιβεβαίωση πως το σώμα, που είναι ακάθαρμο λόγω των ηδονών του, χαίρεται τον βούρκο, όπως οι χοίροι, και παρασύρει σ' αυτόν και την ψυχή που δεν έχει ακόμη αποχωριστεί.

Αλλά και πώς μπορεί κανείς να μην υπογραμμίσει την σκόπιμη χρησιμοποίηση των ομόρριζων λέξεων (**καθαίρονται-μιαινόμενοι, καθαρώτατον-μιαρώτατον**), και των ομόλογων εικόνων (ο Πλωτίνος¹, πριν παραφράσει το απόσπασμα, έχει εξομοιώσει τον πηλό και τον βόρβορο), στα αποσπ. 66, 85 και το παρόν

καθαίρονται δ' ἄλλῳ ὕδωρ καθαρώτατον μιαρώτατον αἵματι μιαινόμενοι

οἷον εἰ τις εἰς πηλόν ὕες βορβόρῳ ἡδονται ἢ καθαρῷ ἔμβας πηλῷ ἀπονίζοιτο ὕδατι

και να μη δει πιθανή την μετάταξη εκείνων που "**καθαίρονται μιαινόμενοι**", σε κάποια άλλη όχι ηθική αλλά οντική βαθμίδα;

Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομάχεια K 8 1176a

ὄνους σύρματ' ἂν ἐλέσθαι μᾶλλον ἢ χρυσόν.

οι γάιδарοι θα προτιμούσαν τ' άχυρα από τον χρυσό.

Η κατασκευή της φράσης και η σημαντική της ταιριάζουν με των δύο προηγούμενων αποσπασμάτων: Τα άχυρα και ο χρυσός έχουν άλλη αξία για τον άνθρωπο και άλλη για τους γαϊδάρους, όπως ανάλογα συμβαίνουν με τον βούρκο, το θαλασσίνο και το καθαρό νερό, για τους χοίρους τα ψάρια και τον άνθρωπο. Κάθε ουσία, στοιχείο, ή αντικείμενο, αξιολογείται διαφορετικά από τα διάφορα όντα. Ο Αριστοτέλης (δες Πηγές) αναφέρει το απόσπασμα όταν μιλά για τις διαφορετικές ηδονές των όντων: **ἑτέρα γάρ ἡδονή ἵππου καὶ κυνὸς καὶ ἀνθρώπου, καθάπερ Ἡράκλειτός φησιν "ὄνον [...] χρυσόν"**. Φυσικά ο Ηράκλειτος θα διαφωνούσε στην επιλογή του παραδείγματος. Ο "όνος" δεν επιλέγει τ' άχυρα επειδή αυτά του προκαλούν "ηδονήν", ενώ ο χρυσός δεν του προκαλεί.

Σύρμα είναι ό,τι "σύρεται", συνεπώς και το χόρτο και τα σκύβαλα και τ' άχυρα που σέρνονται από τον άνεμο. Λέξη όμορφη, σπάνια, (στα προκλασικά χρόνια βρίσκεται μόνο μια φορά στον Ιπποκράτη¹), που στην συνέχεια άρχισε να σημαίνει και το ίχνος εκείνου που σέρνεται. Από εκεί και η επίσης όμορφη νεότερή μας λέξη "νεροσυρμή". Από το "σύρμα" επίσης, με την πρώτη σημασία -εκείνου που σέρνεται-, και η λέξη "συρφετός", που υπάρχει στον Ησίοδο, αλλά σημαίνει ό,τι σέρνεται από τον άνεμο (φύλλα, άχυρα κ.λπ) και όχι ακόμη τον "χύδην όχλον", αλλιώς ο Ηράκλειτος, πιστεύω, θα την είχε με αγαλλίαση χρησιμοποιήσει.

Αυτά, για ν' αφεθούμε λίγο στην θερμή θωπεία της γλώσσας μας.

Ωριγένης, Κατά Κέλσου ΣΤ XII Τόμ.10 σ.68

ἀνὴρ νήπιος ἤκουσε πρὸς δαίμονος ὅκωσπερ παῖς πρὸς ἀνδρός.

Απ' τον θεό ο άντρας θεωρείται ανόητος, όπως από τον άντρα το παιδί.

Συγκρίνοντας ο πλατωνικός (και κατά τον Ωριγένη, επικούρειος) φιλόσοφος Κέλσος, στο βιβλίο του -κατά του χριστιανισμού- "Αληθής λόγος", αυτό το απόσπασμα με την ρήση του Παύλου **ἡ σοφία τοῦ κόσμου μωρία παρὰ θεῶ ἐστὶ**¹, κατέληγε στο συμπέρασμα ότι οι χριστιανικές απόψεις έχουν αρχαιοελληνική προέλευση. Το βιβλίο του Κέλσου, που φαίνεται πως ήταν θησαυρός αρχαίων αποσπασμάτων, δυστυχώς χάθηκε. Ευγνωμονούμε λοιπόν πάλι τον θεοσεβή Ωριγένη, που ανασκευάζοντάς το, περίοδο προς περίοδο, μετέφερε στους αιώνες, μαζί με άλλα πολλά και αυτό το απόσπασμα.

Το νήπιος (νη-ἔπος) έχει την σημασία του ανόητου, του απερίσκεπτου, όπως και στον στίχο Α 8 της Οδύσσειας, όπου ο Όμηρος γράφει για τους συντρόφους του Οδυσσέα, που έφαγαν τα βόδια του Ήλιου

νήπιοι, οἳ κατὰ βοῶς Ὑπερίονος Ἑλίοιο ἦσθιον.

Ενώ όμως ο Όμηρος χαρακτηρίζει νήπιους τους πνευματικά ανώριμους, ή απερίσκεπτους, ο Ηράκλειτος σφραγίζει έτσι όλους τους ανθρώπους. Βέβαια, φαίνονται νήπιοι όταν συγκρίνονται με τον θεό, -γιατί **δαίμων** εδώ είναι η θεότητα, που υπερέχει σε σοφία του ανθρώπου, και όχι ο προσωπικός δαίμονας του αποσπάσματος 61-, αλλά αυτό στη φράση ακού γεται δεύτερο. Ο χαρακτηρισμός

έχει ήδη ριχτεί στις δύο πρώτες λέξεις (**ἄνῆρ νήπιος**) κι ο γνωμικός αόριστος, με την ιδιωματική εμπρόθετη γενική που ακολουθεί, μοιάζουν με προσχηματικά δικαιολογήματα. Σύγκριση με τον θεό είχε γίνει και στο απόσπασμα 54. Εκεί, σε αντίθεση με τον θεό, ο άνθρωπος **οὐκ ἔχει γνώμας, τώρα είναι και νήπιος**. Μόνο που αυτή τη φορά ανοίγεται κάποια χαραμάδα στο φως, κάτι που δεν συνέβαινε στο απόσπασμα 54: πρόκειται για το δεύτερο μέρος της φράσεως. Σε πρώτη ανάγνωση φαίνεται πως δεν προσθέτει κάτι ουσιαστικό, -το πρώτο μέρος, αὐταρκές και τελεσίδικο, θα μπορούσε να κλείσει με τελεία-, και πως μοναδικός του προορισμός είναι, παραλληλίζοντας την διάσταση θεού-ανθρώπου με εκείνη ἄνδρα-παιδιού, να την κάνει ζωηρότερη και προσιτότερη. Όμως ο Ηράκλειτος ούτε ωραιοπαθής του λόγου ήταν, ούτε ενδιαφερόταν να γίνει προσιτός -ήξερε πως απευθυνόταν στον αναγνώστη του μέλλοντος και μάλιστα του απώτερου. Η κάθε λέξη του αναπτύσσει ουσιαστικά την σκέψη του -πολλές φορές ασφυκτιώντας μέσα στα καθιερωμένα σημανόμενα, πολλές φορές τανύοντάς τα μέχρι ρήξεως ή πλήρους θραύσεως-, γι' αυτό και είναι αναμφίλεκτη (αν και πολύσημη), ανανάκλητη, και ιδίως αναντικατάστατη. Το φως που διαφαίνεται στο δεύτερο μέρος είναι ότι, όπως η φυσική νηπιότητα αναστέλλεται στο παιδί με την βιολογική ωρίμανση, έτσι και η πνευματική νηπιότητα αναστέλλεται στον ἄνδρα -ίσως- με τον λόγο².

Πορφύριος, Ομηρ. ζητήματα εις Ιλ. Δ4 σ.69

Τῷ μὲν θεῷ καλὰ πάντα καὶ ἀγαθὰ καὶ δίκαια, ἄνθρωποι δὲ ᾧ μὲν ἄδικοι ὑπειλήφασιν ᾧ δὲ δίκαια.

Για τον θεό όλα είναι ωραία και αγαθά και δίκαια, όμως οι άνθρωποι άλλα νομίζουν δίκαια άλλα άδικοι.

Εφόσον από τα τρία επίθετα του πρώτου μέρους (**καλά, ἀγαθά, δίκαια**) μόνο το τρίτο, μαζί με το αντίθετό του, μνημονεύονται στο δεύτερο μέρος, πρόθεση του αποσπάσματος δεν θα έπρεπε να ήταν η δήλωση της ταυτότητας των αντιθέτων, αλλά ο χαρακτηρισμός του θεού και ο τονισμός της διάκρισης (όπως και στο προηγούμενο απόσπ.88) που υπάρχει μεταξύ θεού και ανθρώπου. Η λέξη θεός αναφέρεται σε επτά συνολικώς αποσπάσματα, τα 102, 89, 100 (Ζηνός), 74, 25, 66 και 30, στα τρία πρώτα σε ενικό και στα υπόλοιπα σε πληθυντικό αριθμό. Είναι φανερό, κατά την γνώμη μου, ότι στα τρία πρώτα σκιαγραφείται η μοναδική θεϊκή δύναμη-διαδικασία, ανάλογη με την φωτιά και τον λόγο, στην οποία ο Ηράκλειτος πίστευε, στα υπόλοιπα δε η αναφορά είτε αποτελεί σχήμα λόγου (όπως συμβαίνει και με τον Ξενοφάνη, που επίσης πίστευε σε έναν θεό όταν έγραφε το **εἷς θεὸς ἔν τε θεοῖσι καὶ ἀνθρώποισι μέγιστος**), είτε περιορίζεται στους θεούς -γι' αυτό και στον πληθυντικό- του λαϊκού πανθέου. Αν λοιπόν το απόσπασμα αναφέρεται στην μία και μοναδική θεότητα, τότε αποκαλύπτει δύο ουσιαστικά χαρακτηριστικά της: α) Ότι διαθέτει αισθητικά και ηθικά κριτήρια, που σημαίνει ότι δεν βρίσκεται πέρα από τον κόσμο αλλά μέσα σ' αυτόν και **συντελεῖ πρὸς ἁρμονίαν τῶν ὄλων**, όπως λέει ο Πορφύριος¹, και β) ότι γι' αυτήν ο κόσμος, ο οποίος σ' εμάς φαίνεται **σάρμα εἰκῇ κεχυμένον** (απόσπ.37), είναι καλός και αγαθός και δίκαιος. Ένας αισθαντικός θεός και ένας **κάλλιστος** κόσμος θα έπρεπε να οδηγούν σε έναν χαμογελαστό

Ηράκλειτο. Υπήρχαν όμως ο Όμηρος, ο Ησίοδος, ο Ξενοφάνης και οι **πολλοί**² (είναι κάπως περίεργο που ο Ηράκλειτος δεν διερωτήθηκε γιατί οι **πολλοί** είναι τόσο πολλοί), που εντέλει τον κάνουν να κλαίει, όπως θέλει επίμονα η παράδοση, που φτάνει στον Ερμεία, τον Ιππόλυτο και τον Σωτίωνα³.

Ιππόλυτος, Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος Θ 10 Τόμ.5 σ.348

ὁδὸς ἄνω κάτω μία καὶ ὡυτή.

(οδὸς πάνω οδὸς κάτω μία, η ίδια.)

Ο λόγος του Ηράκλειτου -όπως και κάθε μεγάλος λόγος- είναι καλειδοσκοπικός: Συνεχώς παρουσιάζει νέες όψεις και νέες προοπτικές που σε γυρίζουν δεξιά, πλάγια, αριστερά, ανάποδα, μέχρι να ξεμαγκώσεις από τις μύτες της λαβίδας λογικό-παράλογο, που έσφιζαν πάνω σου οι αριστοτελικοί αιώνες. Το αντίθετο, που παύει πια να είναι αντίθετο αφού είναι **ὡυτόν** (το λογικό παράδοξο), η προς τα πάνω κίνηση της φωτιάς που συμπυκνώνεται και γίνεται υγρασία και νερό κι έπειτα γη, και η προς τα κάτω αντίστροφη κίνηση με τις αντίθετες μετατροπές που πάλι είναι ίδια κίνηση¹ (το κοσμολογικό παράδοξο), η άνοδος της ψυχής απ' την υγρή στην άνωγρη κατάσταση και αντιθέτως η πτώση της² και η **διὰ τῆς ἐναντιοδρομίας**³ δημιουργία των όντων (το οντολογικό παράδοξο), η ασάφεια και η σχετικότητα του προσδιορισμού πάνω-κάτω (αυτό που μέχρι χθες λέγαμε χωρικό παράδοξο), και εντέλει η θέση πως τα λεγόμενα-φαινόμενα αντίθετα, αποτελούν απόψεις-όψεις διαφορετικές του ίδιου γεγονότος-πράγματος, είναι λίγες από τις έδρες αυτού του γνωστικού κρυστάλλου των έξι λέξεων, που έκτοτε μεταφέρεται σαν πυρσός στα κείμενα των περισσότερων⁴ αρχαίων συγγραφέων, φωτίζοντας -κάποτε πυρπολώντας- τους δικούς τους δρόμους και τ' αδιέξοδα.

Ήταν μεγάλος ο πειρασμός ν' αφήσω το απόσπασμα αμετάφραστο. Και θα είχα ασφαλώς υποκύψει σ' αυτόν, αν η έκφραση "μία και η αυτή" (ή "ένας και ο αυτός"), παρά την μακρόχρονη παρουσία της στα γράμματά μας -αφού ακόμη επιζεί-, δεν μου ήταν έν-

τονα δυσάρεστη, -ακόμη και ως δείγμα προς αποφυγήν στις περιόδους των γλωσσικών σαρκασμών μου.

Εξάλλου, όποιος διαβάξει την μετάφραση ενός αρχαίου κειμένου στη σημερινή γλώσσα, λειτουργεί με τις σημασίες που έχουν οι λέξεις και οι φράσεις στην σημερινή γλώσσα. Σήμερα λοιπόν το "άνω κάτω" σημαίνει, σχεδόν αποκλειστικά, ακατάστατος, ανακατω(ε)μένος, αναστατωμένος κ.ά., και συνεπώς η απόδοση "οδός άνω κάτω..." θα οδηγούσε σε παρερμηνεία ή λογική ασάφεια. Η διόρθωση πάλι σε "πάνω κάτω" αποτρέπει βέβαια την ασάφεια, αλλά ασφαλώς οδηγεί πια σε παρερμηνεία αφού το "πάνω κάτω" σημαίνει σήμερα "περίπου". Αναπόφευκτη λοιπόν κατάληξη ήταν η επανάληψη της λέξεως "οδός" μεταξύ των δύο επιρρημάτων, με το αποτέλεσμα που φαίνεται πιο πάνω, που και το απορρίπτω -γι' αυτό και το κλείνω σε παρένθεση. Άλλωστε εδώ κανείς δεν έχει άγνωστη λέξη και συνεπώς η οποιαδήποτε μετάφραση είναι περιττή.

Πορφύριος, Ομηρ. ζητήματα εις Ιλ. Ξ 200

ξυνὸν ἀρχὴ καὶ πέρας ἐπὶ κύκλῳ [περιφερείας].

στον κύκλο, κοινὸ το τέλος (πέρας) καὶ ἡ ἀρχή.

Ο Πορφύριος αναφέρει το απόσπασμα όταν σχολιάζει το **πείρατα γαίης** στο Ξ 200 της Ιλιάδας. Σύγχρονοι σχολιαστές¹ υποστηρίζουν πως ἡ λέξη **περιφέρεια** δεν υπήρχε τὴν εποχὴ ἐκείνη, συνεπὼς εἶναι προσθήκη τοῦ Πορφυρίου, ἀν καὶ, ὅπως βλέπω, ὁ Στοβαῖος (σύμφωνα με τὸν Αἰτιό²) τὴν ἀναφέρει ὡς λέξη τοῦ Ἀναξίμανδρου. Ὁ Wilamowitz μάλιστα θεωρεῖ νόθεος³ καὶ τὶς λέξεις **ἐπὶ κύκλῳ**. Τότε ὅμως δὲν ἀπομένει σχεδὸν τίποτα.

Ὁ Ἡράκλειτος δὲν φαίνεται νὰ εἶχε εἰδικὰ γεωμετρικὰ ἐνδιαφέροντα, ἀκόμη ὅμως καὶ ἀν εἶχε, τὸ ἀπόσπασμα δὲν πρέπει νὰ ἀναφερόταν σ' αὐτά, ἀλλὰ στὴν ταυτότητα τῶν ἀντιθέτων (ἀρχή, πέρας). Ὁ Ἀλκμαίων⁴ ἔλεγε -σιβυλλικά-, "γί' αὐτὸ οἱ ἄνθρωποι χάνονται, γιὰτὶ δὲν μποροῦν νὰ φέρουں σ' ἐπαφὴ τὸ τέλος [τῆς ζωῆς τους:] με τὴν ἀρχή [τῆς:]", καὶ ὁ Παρμενίδης⁵, ὅτι ἡ ἀρχή καὶ τὸ τέλος τοῦ συλλογισμοῦ τοῦ συμπύπτουν. Δὲν εἶναι βέβαιο πως ὁ Ἡράκλειτος ἀναφερόταν εἰδικὰ στὴν σκέψη καὶ τὴν ζωή, -ἀν καὶ τὸ **γενόμενοι [...]** **μόρους γενέσθαι**⁶ μπορεῖ ἀσφαλῶς νὰ σημαίνει τὴν ἀνακύκληση τῆς ζωῆς. Τὸ ἀπόσπασμα, -ὅπως καὶ τὸ προηγούμενο **ὁδὸς ἄνω κάτω μίᾱ καὶ ὀνύτῃ**- εἶναι τόσο γενικὸ πὺν μπορεῖ νὰ καλύπτει κάθε κοσμικὴ καὶ ἀνθρώπινη κατὰστασι καὶ διαδικασίᾱ (μέρα νύχτα, ἐποχές, γέννησι θάνατο).

Ἡ ἰδέα τοῦ κύκλου πὺν δὲν ἔχει ἀρχή καὶ πέρας καὶ γι' αὐτὸ ὅλα γυρίζουν στὸν εαυτὸ τοῦς, πέρασε στὴν φυσιολογίᾱ τῶν ἱπποκράτειων κειμένων⁷, καὶ ἐμπνέει ἐκτοτε καὶ μέχρι σήμερα (μεταφερμένη πρῶτα στὴν τριδιάστατη σφαίρα κι ἐπειτα στὸ τετραδιάστατο

νη πρώτα στην τριδιάστατη σφαίρα κι έπειτα στο τετραδιάστατο σύγχρονο χωροχρονικό συνεχές), την μόρφωση κοσμολογικών προτύπων, που εντέλει δεν είναι παρά ιδεοσυστήματα. Με άλλα λόγια, η κυκλική μορφή λειτουργίας δεν αποτελεί χαρακτηριστικό της φυσικής πραγματικότητας αλλά του ανθρώπινου νου.

Ιππόλυτος, Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος Θ 10 Τόμ.5 σ.348

γνάφων, όδός ευθεία καί σκολιή μία έστí και ή αύτή.

(στον ατέρμονα) η ευθεία οδός και η κυρτή είναι μία, η ίδια.

Γναφείο ήταν το μέρος όπου επεξεργάζονταν το μαλλί, -και αργότερα γναφεύς ήταν και ο λευκαντής και ο καθαριστής των υφασμάτων, που συναντούμε και στον μύθο του Αισώπου "Ανθρακεύς και γναφεύς". Φαίνεται πως το γναφείο ήταν μέρος πολύ γνωστό σε όλους, μαζί και με τα απλά για την εποχή εργαλεία του. Ανάμεσα σ' αυτά τα εργαλεία πρέπει να βρισκόταν κι ένας ατέρμων κοχλίας, ο **γνάφων ή γνάφος**¹, στον οποίο και αναφέρεται το απόσπασμα, σύμφωνα με τα συμφραζόμενα του Ιππόλυτου (δες Πηγές). Διορθώνουν² λοιπόν την πρώτη λέξη του αποσπάσματος, από **γναφείω** που δίνει το κείμενο του Ιππόλυτου, σε **γνάφων**. Άλλοι³ πάλι υποστηρίζουν πως το λάθος του κάποιου αντιγραφέα ήταν ακόμη σοβαρότερο, και πως η σωστή λέξη είναι **γραφείω**, ή **γραφέων**, και ότι πρόκειται για την κίνηση **ευθεία καί σκολιή** της γραφίδας, ή της σμίλης, μια και **γραφείον** μπορεί να είναι και το ένα και το άλλο. Και ότι ο Ιππόλυτος, παρασυρόμενος από αυτό το λάθος, θεωρεί πως το απόσπασμα έχει σχέση με τον κοχλία του γναφείου, ο οποίος όμως μάλλον δεν υπήρχε στα χρόνια του Ηράκλειτου. Τέτοια πολλά και ενδιαφέροντα από την έρευνα την φιλολογική. Όσο για το περιεχόμενο του ίδιου του αποσπάσματος, αυτό φαίνεται να σχετίζεται και να συμπληρώνει εκείνο του αποσπάσματος 90. Όπως στον κοχλία η περιστροφική κίνηση της κεφαλής καταλήγει σε ευθεία κίνηση του άξονα (ή, οι καμπύλες κινήσεις της γραφίδας σχηματίζουν την ευθεία των γραμμάτων), έτσι και κάθε κίνηση καμπυλόγραμμη ορίζει, ή μορφώνει, μια ευθεία,

αυτήν που ενώνει την αρχή της κίνησης με το πέρας της. **ὁδὸς ἄνω ὁδὸς κάτω, ὁδὸς εὐθεῖα ὁδὸς σκολιή**, μία, η ἴδια.

Εἶναι ἀκόμη πολὺ πιθανό, τὸ ἀπόσπασμα νὰ εἶχε στόχο τὶς πυθαγόρειες δέκα ἀρχές των ἀντιθέτων που ἀναφέρει ὁ Ἀριστοτέλης⁴, καὶ που ἀνάμεσά τους υπήρχε καὶ τὸ **εὐθὺ καὶ καμπύλον**.

[Αριστοτέλης] Περί κόσμου 5 396b 21

Συλλάψεις ὅλα καὶ οὐχ' ὅλα, συμφερόμενον διαφερόμενον, συνᾶδον διᾶδον, καὶ ἐκ πάντων ἓν καὶ ἐξ ἑνὸς πάντα.

Συνάψεις: σύνολα και μη σύνολα, συνερχόμενο απερχόμενο, σύμφωνο παράφωνο, από τα πάντα ένα και από ένα πάντα.

Συλλάψεις αντί **συνάψεις** που γράφει το ψευδοαριστοτελικό "Περί κόσμου" (δες Πηγές) διορθώνουν οι φιλόλογοι. Η διαφορά στην σημασία είναι μικρή -και οι δύο λέξεις σημαίνουν συνάψεις, συνενώσεις, συναρμογές.

Πρόκειται για ζεύγη αντιθέτων (όπως τα **ἄνω-κάτω, ψυχρόν-θερμόν, ἀρχή-τέρας** κ.ά.) που συναρμολογούνται, γι' αυτό πίσω από το **ὅλα καὶ οὐχ' ὅλα** δεν βλέπω "όλα τα πράγματα" αλλά τον συνεκτικό δεσμό που στοιχειοθετεί κάποιο σύνολο και που ενεργεί επιλεκτικά ή περιπτωσιολογικά.

Στο **συμφερόμενον-διαφερόμενον** κυριαρχεί η έννοια της κινήσεως, ενώ στο **συνᾶδον-διᾶδον**, η έννοια της αρμονίας. Συνεκτικοί δεσμοί σε κίνηση και αρμονία συνιστούν αυτό που είναι -όχι που φαίνεται-, συγχρόνως ένα και πολλά. Αυτή είναι η εντύπωσή μου -η προεξάρχουσα- καθώς ξαναδιαβάζω σήμερα αυτές τις ασφυκτικά γεμάτες λέξεις.

Όπως και τα τόσα άλλα, έτσι και αυτό το απόσπασμα δύσκολα αποδελτιώνεται και κατατάσσεται στα χρηστικά μας εγχειρίδια, κι ίσως η δυσκολία προσβάσεώς του να ήταν η αιτία που επέσυρε την ειρωνεία του Πλάτωνα στον Σοφιστή¹, ειρωνεία που χτύπησε και τον Εμπεδοκλή: "αργότερα πάλι μερικές ιωνικές και σικελικές μούσες στοχάστηκαν πως είναι πιο σίγουρο να τα συμπλέκουνε και

τα δύο [ὄντα] και να λένε πως το ὄν είναι και πολλά και ένα και συγκατατίεται με την έχτρα και την φιλία. **Διαφερόμενον γὰρ αἰὲ ξυμφέρεται**, λένε οι αυστηρότερες από αυτές τις Μούσες², ενώ οι πιο μαλακές χαλαρώνουν αυτή την αιώνια ομοιομορφία και λένε, πως άλλοτες είναι το σύμπαντο ένα και συμφιλιωμένο από την Αφροδίτη καὶ άλλοτες είναι πολλά και εχτρικά μεταξύ τους από κάποιαν αμάχη³", μεταφράζει ο Δ. Γληνός στην έκδοση Ζαχαρόπουλου.

Ανάλογη παρανόηση -χωρίς όμως το χιούμορ του Πλάτωνα- υπάρχει και στον συγγραφέα του "Περὶ κόσμου". Αξίζει να ξαναδιαβάσει κανείς την περικοπή που περιλαμβάνει το απόσπασμα⁴, τόσο για να διαπιστώσει το μέγεθός της (τα αντίθετα που εδώ προσθέτει ο συγγραφέας, **ἄρρεν-θήλυ και φωνήεντα-ἄφωνα**, θα εξόργιζαν τον Ηράκλειτο εφόσον ἄρρεν και θήλυ είναι γένη του ίδιου είδους "ἄνθρωπος", τα δε φωνήεντα και ἄφωνα είναι, και τα δύο, γράμματα, χωρίς αντίθετο), όσο και για να ξαναθυμηθεί την αρχαιοελληνική εκδοχή της άποψης πως η τέχνη μιμείται την φύση, άποψη που κατά ποικίλα χρονικά διαστήματα αναβλαστάνει, χωρίς ποτέ να ανθοφορεί. Ήταν πρώτος ο Λογγίνος που, ενώ περιποιείτο το ίδιο κλάδωμα (**τότε γὰρ ἡ τέχνη τέλειος, ἡνίκ' ἂν φύσις εἴναι δοκῇ...**), ξαφνικά ανακάλυψε κάτι που έμοιαζε με μπουμπούκι (**...ἡ δ' αὖ φύσις ἐπιτυχής, ὅταν λανθάνουσιν περιέχῃ τὴν τέχνην**⁵).

Συν-φερόμενον δια-φερόμενον, συν-ᾷδον δι-ᾷδον, η ίδια φθογγολογική συγκρότηση, ίδιες προθέσεις (το διᾷδον ίσως είναι νεολογισμός του Ηράκλειτου), ίδιες συλλαβές, το ίδιο μέτρο -έτσι αρθρώνεται το χάος σε **ὄξεῖς ἄμα καὶ βαρεῖς, μακροὺς τε καὶ βραχεῖς φθόγγους**⁶, σπονδυλώνοντας την σκέψη, και ο άνθρωπος σηκώνει τις παλάμες του και ψαύει έκπληκτος το καινούργιο πρόσωπό του.

Πλούταρχος, Παραμυθητικός προς Απολλώνειον 106E

**ταὐτό τ' ἔνι ζῶν καὶ τεθνηκὸς καὶ τὸ ἐγρηγορὸς καὶ τὸ
καθεῦδον καὶ νέον καὶ γηραιόν. τάδε γὰρ μεταπεσόντα
ἐκεῖνά ἐστι κάκεινα μεταπεσόντα ταῦτα.**

Το ίδιο ενυπάρχει ζωντανό και πεθαμένο ξύπνιο και κοιμισμένο νέο και γερασμένο· διότι τα πρώτα μεταπίπτουν στα δεύτερα και τα δεύτερα στα πρώτα.

Οι περισσότεροι φιλόλογοι διαβάζουν το **ἔνι** με την αρχική του σημασία **ἔνεστι** και **ἔνεισι**, δηλαδή "είναι μέσα", ή "ενυπάρχει", όπως στον Όμηρο και τον Αισχύλο¹. Το ερώτημα όμως τότε είναι "ενυπάρχει πού;". "Μέσα μας", απαντούν όλοι² και δεν μπόρεσα ποτέ να καταλάβω γιατί μέσα μας και όχι "έξω μας", ή -εντέλει- "μέσα στον κόσμο". Ίσως οι ελάχιστοι -δύο ή τρεις- που μεταφράζουν το **ἔνι**="είναι" γλυτώνουν από το βασανιστικό ερώτημα, και ασφαλώς γλυτώνουν και όσοι διαβάζουν το **τ' ἔνι=γὰρ δὴ**, ή το πα-ραλείπουν³.

Μέσα μας λοιπόν, ή μέσα στον κόσμο, το ίδιο είναι ζωντανό και πεθαμένο, ή, το ίδιο είναι το ζωντανό και το πεθαμένο; Ο Ηράκλειτος δεν βάζει άρθρο άρα θέλει την πρώτη εκδοχή. Το ίδιο λοιπόν είναι ζωντανό και πεθαμένο, αλλά πρόκειται άραγε για εννοιολογικό, ψυχολογικό, ή για οντολογικό ταυτισμό; Και είναι μια διαπίστωση με γενική ισχύ, ή αναφέρεται σε κάποιο μόνο συγκεκριμένο στοιχείο; Είναι δηλαδή (ή θεωρείται πως είναι) η ανθρώπινη ύπαρξη συγχρόνως ζωντανή και πεθαμένη, ή, μόνο το ανθρώπινο σώμα, όπως υπαινίσσεται το κείμενο του Πλούταρχου⁴, που φαινομενικά αναφέρεται στον Ηράκλειτο όταν γράφει: "Αλλά εμείς είμαστε γελοίοι που φοβόμαστε τον θάνατο, αφού τότες φο-

ρές έχουμε πεθάνει μέχρι τώρα κι εξακολουθούμε να πεθαίνουμε. Γιατί όχι μόνο, όπως έλεγε ο Ηράκλειτος, **πυρὸς θάνατος ἄερί γένεσις, καὶ ἄερος θάνατος ὕδατι γένεσις**, αλλά γιατί αυτό επιβεβαιώνεται σ' εμάς τους ίδιους: ο ενήλικος φθείρεται σε γέροντα, ο νέος σε ενήλικα, το παιδί σε νέο και το νήπιο σε παιδί· και ο χτεσινός άνθρωπος πέθανε στον σημερινό, ο δε σημερινός θα πεθάνει στον αυριανό· και δεν μένει κανείς ούτε υπάρχει κανείς ίδιος, αλλά γινόμαστε πολλοί, αφού η ύλη περιστρέφεται και ολισθαίνει σ' ένα ομοίωμα που είναι η κοινή μας μήτρα."· 'Η μήπως είναι η ανθρώπινη ψυχή, για την οποία **παλαιὸς μὲν οὖν ἔστι τις λόγος**, λέει ο Σωκράτης⁵, ότι παραμένει στον Ἄδη **τελευτησάντων τῶν ἀνθρώπων** και επανέρχεται σ' αυτούς, ώστε **τοὺς ζῶντας ἐκ τῶν τεθνεῶτων γεγονέναι οὐδὲν ἦττον ἢ τοὺς τεθνεῶτας ἐκ τῶν ζώντων**;

Βυθίζομαι πάλι στις αναλύσεις των μελετητών και πάλι κατὰ λήγω στο ίδιο συμπέρασμα: το διάβασμα μοιάζει με την ερωτική πράξη: κάθε τρίτος είναι περιττός

Ο Διογένης ο Λαέρτιος αναφέρει⁶ πως ο ποιητής Σκυθίνος από την Τέω, απέδωσε ποιητικά τα λόγια του Ηράκλειτου. Γράφει λοιπόν αυτός ο Σκυθίνος τους εξής περίεργους στίχους, σε ελεύθερη απόδοση⁷:

ύστατο και πρώτο πάντων είναι ο χρόνος
τα πάντα έχει μέσα του, και είναι και δεν είναι ένας,
αιώνια εγκαταλείπει και ξαναβρίσκει τον εαυτό του
μένοντας ίδιος, σ' έναν αντίθετο δρόμο.
Γιατί για μας, πράγματι, το αύριο είναι χτες
και το χτες αύριο.

Πόσο αυτό είναι Ηράκλειτος κανείς δεν ξέρει, αν όμως δεν είναι, πούθε ξεφύτρωσε πάλι αυτός ο ποιητής Σκυθίνος, με μόνο τρεις ακόμη γνωστούς στίχους -εκτός από τους προηγούμενους-, που δύναται να μορφώνει τέτοιες προτάσεις;

Υπάρχει βέβαια κι εκείνο το θαμπό απόσπασμα 57, όπου ο άνθρωπος **ζῶν ἄπτεται τεθνεῶτος εὐδων, ἐγρηγορῶς ἄπτεται εὐδοντος**, αλλά δεν πηδάς εύκολα από την προσομοίωση του ζωντανού προς πεθαμένο -και μάλιστα στον ύπνο-, στην εντελή ταύτισή τους -σε οποιαδήποτε κατάσταση. Και αν το ζωντανό και το πεθαμένο αποτελούν δύο όψεις του ίδιου όντος -όπως και το νέο και γερασμένο-, και **θάνατός ἐστι ὁκόσα ἐγερθέντες ὀρέομεν**, όπως θέλει το απόσπασμα 16, τότε **ὁκόσα ὀρέομεν εὐδοντες** είναι κάτι πολύ περισσότερο από ύπνος, είναι αυτή ή -κάποια άλλη- πραγματικότητα, και πρέπει τότε να υιοθετήσουμε το διορθωμένο απόσπασμα 16 ("ὅσα βλέπουμε ζωντανοί είναι θάνατος, ὅσα βλέπουμε πεθαμένοι, ύπνος").

Ίσως όμως αυτής της κυκλικής μετατροπής εμείς να μην είμαστε το υποκείμενο αλλά οι θεατές. Ίσως μέσα μας να βρίσκονται τα πράγματα που γεννιούνται, γερνούν και πεθαίνουν. Κι ίσως ακόμη να μην πρόκειται για πράγματα αλλά για γεγονότα, αν ο κόσμος είναι το σύνολο των γεγονότων και όχι των πραγμάτων⁸. Σε κάθε περίπτωση, το απόσπασμα παραμένει σκοτεινό αλλά συγχρόνως και φωτεινό, όσο σκοτεινά και φωτεινά παραμένουν τα λόγια του Αναξαγόρα **τὸ σμικρὸν ἄπειρον ἦν**⁹ καθώς και τα λόγια του Οπενχάϊμερ: "Στην ερώτηση αν η θέση του ηλεκτρονίου παραμένει η ίδια είμαστε υποχρεωμένοι να απαντήσουμε, όχι. Στην ερώτηση αν αλλάζει θέση με τον χρόνο πρέπει να απαντήσουμε, όχι. Στην ερώτηση αν το ηλεκτρόνιο βρίσκεται σε ακινησία πρέπει να απαντήσουμε, όχι. Στην ερώτηση αν το ηλεκτρόνιο βρίσκεται σε κίνηση πρέπει να απαντήσουμε, όχι"¹⁰.

Ιππόλυτος, Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος, Θ 10 Τόμ.5 σ.348

**διδάσκαλος δὲ πλείστων Ἡσίοδος. τοῦτον ἐπίστανται
πλεῖστα εἰδέναι, ὅστις ἡμέρην καὶ εὐφρόνην οὐκ ἐγί-
νωσκεν. ἔστι γὰρ ἓν.**

δάσκαλος των περισσοτέρων ο Ησίοδος· πίστευαν ότι γνώριζε τα πιο πολλά, αυτός που την ημέρα και την νύχτα δεν ήξερε· γιατί (κι οι δύο) είναι ένα.

**Ἐκ Χάεος δ' Ἐρεβός τε μέλαινά τε Νύξ ἐγένοντο.
Νυκτός δ' αὖτ' Αἰθήρ τε καὶ Ἡμέρη ἐξεγένοντο**

Ἐτσι παρουσιάζει ο Ησίοδος, στην δημιουργία του κόσμου¹, την νύχτα να γεννά την μέρα, κι έτσι, μετά και την διάκριση² σε μέρες που είναι "καλές" και άλλες που είναι "κακές", πέφτει στην δυσμένεια του Ηράκλειτου. Η ειρωνεία και η καταφρόνηση ασυγκάλυπτες και ασυγκράτητες: "πιστεύουν" (**ἐπίστανται**) "ότι γνώριζε" (**εἰδέναι**), αλλά "δεν ήξερε" (**οὐκ ἐγίνωσκεν**) ούτε το ελάχιστο και στοιχειώδες³, ότι η μέρα και η νύχτα είναι το ίδιο. Βέβαια, από άποψη επιστημονική ο Ησίοδος είχε δίκιο, ο μύθος πάντα γνώριζε, πριν απ' την επιστήμη: η νύχτα είναι κατάσταση ενεργειακά ουδέτερη, και η μέρα προκύπτει από αυτήν με την επιβολή μιας φυσικής διαδικασίας, ενεργειακά θετικής, της εκπομπής φωτός. Ο Ηράκλειτος όμως θεωρεί αυτές τις μυθικές (θα λέγαμε σήμερα, ρομαντικές) κατασκευές απαράδεκτες, και μάλιστα όταν άπτονται κοσμολογικών θεμάτων. Η μέρα και η νύχτα είναι δύο αντίθετα, και όπως τα άλλα αντίθετα (χειμώνας-θέρος, πόλεμος-ειρήνη, κόρος-λοιμός κ.λπ), ταυτίζονται στον "θεό" του αποσπάσματος 102. Η διαφορά νύχτας και μέρας είναι φαινομενική, η μια δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς την άλλη, (πολύ περισσότερο η μια δεν γεννά την άλλη), κι οι δύο μαζί απαρτίζουν τμήμα

δύο μαζί απαρτίζουν τμήμα χρόνου, το ίδιο πάντοτε, που μας δείχνει ένα μόνο κομμάτι του προσώπου του, άλλοτε μεγαλύτερο και άλλοτε μικρότερο, ανάλογα με την εποχή του χρόνου και την γεωγραφική μας θέση (κανείς δεν αμφιβάλλει για τις αστρονομικές πληροφορίες και τις γνώσεις που θα είχε, μαζί και με τους άλλους "φυσικούς" φιλοσόφους, ο Ηράκλειτος). Έτσι αυστηρός και ακριβολόγος, ανοικτίρμων, αγνώμων και λίγο ασεβής, ο νωπός ακόμη ορθός λόγος εισβάλλει στον χώρο του πνεύματος. Κάποτε, στο απώτατο μέλλον, θα ταπεινωθεί.

Μέγα Ετυμολογικόν, λέξη **βίος**

τῷ τόξῳ ὄνομα βίος, ἔργον δὲ θάνατος.

το ὄνομα του τόξου βίος, το ἔργο του θάνατος.

Κατά το Μέγα Ετυμολογικόν (δες Πηγές), οι αρχαίοι ονόμαζαν **βίος** το τόξο (**δεινὴ δὲ κλαγγὴ γένετ' ἄργυρέοιο βιοῖο** γράφει ο Όμηρος¹) αλλά και την ζωή. Ήδη όμως από την εποχή του Ηράκλειτου² είχε καθιερωθεί ως ὄνομα του τόξου και το **βίος**, που βρίσκουμε μετά στον Σοφοκλή και τον Αριστοφάνη³.

Η ετυμολογία, δηλαδή η αναζήτηση της ρίζας των λέξεων και της πρώτης τους σημασίας για την διακρίβωση της σχέσεως ονόματος και πράγματος, κάνει ίσως την πρώτη της εμφάνιση στον Ηράκλειτο -για να κορυφωθεί βέβαια στον πλατωνικό Κρατύλο. Ο Ηράκλειτος πιστεύει πως τα ονόματα που έχουν τα πράγματα δεν είναι τυχαία ούτε "θέσει" αλλά, όπως λέει ο Κρατύλος, υπάρχει σ' αυτά φυσική ορθότητα⁴. Κάθε ὄνομα έχει άμεση σχέση με την λειτουργία του πράγματος στο οποίο ανήκει και αποκαλύπτει μέρος της ουσίας του. Δεν λογοπαίζει λοιπόν γράφοντας **ξύν-νόφ ξυνῶ** (απόσπ.69). Όπως επίσης δεν λογοπαίζει και ο άλλος αναζητητής της αλήθειας των ονομάτων, ο Αισχύλος, όταν λέει **Ἐλέναν** σωστά την ονόμασαν, **ἐπεὶ ἑλέναυς, ἔλανδρος, ἑλέπτολις** (πλοία, άνδρες, πόλεις) έφερε στην καταστροφή⁵, ή, **Διὸς κόρα –Δίκαν δέ νιν προσαγορεύομεν βροτοὶ τυχόντες καλῶς**⁶-. Η γλώσσα δεν είναι απλός σημειωτικός κώδικας, όπως η γλώσσα των υπολογιστών, αλλά το υποσυνείδητο κατάλοιπο κάποιας, προ καταβολής, λωρικής με την κοσμική μήτρα επικοινωνίας, και οι λέξεις, στην συμπλοκή και την λειτουργία τους, θραύσματα αρχέ-τυπων μηνυμάτων, που οδηγούν στις ρίζες θεμελιακών κοσμικών αρχών και διαδικασιών. Ασφαλώς ο Ηράκλειτος το είχε υποπτευθεί

όταν έγραφε⁷ **Δίκης ὄνομα αντί Δίκην, και Ζηνὸς ὄνομα αντί Ζῆνα.**

Η λέξη λοιπόν **βίος**= "ζωή" είναι μέρος της ουσίας του τόξου, του οποίου η λειτουργία είναι θάνατος. Συνεπώς δύο ακόμη αντίθετα, η ζωή και ο θάνατος, ταυτίζονται, κάτι άλλωστε που δηλώνεται και στο απόσπασμα 94 (**ταὐτό τ' ἔνι ζῶν καὶ τεθνηκός**).

Ιππόλυτος, Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος, Θ 9 Τομ.5 σ.347

ἁρμονίη ἀφανῆς φανερῆς κρείττων.

Η αφανῆς αρμονία καλύτερη από την φανερή.

Από τα πιο σύντομα συμπαγή και σύνθετα αποσπάσματα. Χωρίς ἄρθρα και συνδέσμους, τέσσερις λέξεις, ένα ουσιαστικό και τρία επίθετα, από τα οποία τα δύο μεσαία αντίθετα αλλά με την ίδια ρίζα, τον αριθμό συλλαβών και τον ίδιο τονισμό. Η πρώτη λέξη επισημαίνει την πρόθεση αλλά και την αποκάλυψη του λόγου: **ἁρμονίη**.

Αφανῆς αρμονία υπάρχει στην διεπιφάνεια μεταξύ δομικών ομοειδών στοιχείων, όπως στους αρμούς σπονδύλων που ακριβώς όταν είναι αφανείς δείχνουν την κολόνα ολόσωμη, δηλαδή καλύτερη, στην διεπιφάνεια ετεροειδών στοιχείων, όπως διαφορετικών μετάλλων ή ξύλου και μετάλλου, οπότε πάλι η εντελής και μόλις διακρινόμενη συνένωση είναι η καλύτερη, μπορεί να υπάρχει στην αναλογική σχέση μελών του σώματος (**τὴν ἐν τῷ σώματι ἁρμονίαν** του Πλάτωνα¹), στην συνένωση ψυχῆς και σώματος, και βέβαια στις σχέσεις ἤχων. Λέγεται πως η λέξη αρμονία δεν είχε ακόμη την έννοια που απέκτησε αργότερα στην μουσική. Όμως, ακόμη κι αν δεχτούμε ότι οι μουσικές αρμονικές σχέσεις (της τέταρτης, της πέμπτης, και της όγδοης) διατυπώθηκαν από τους μαθητές του Πυθαγόρα αργότερα -όπως θέλει η ιστορία-, δύσκολα νομίζω θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ο Πίνδαρος δεν χρησιμοποίησε την λέξη με την μουσική της σημασία όταν έγραφε³

**ἐξύφαινε, γλυκεῖα, καὶ τόδ' αὐτίκα, φόρμιγξ,
Λυδία σὺν ἁρμονίᾳ μέλος πεφιλημένον.**

Πιστεύω όμως πως εδώ η αρμονία αναφέρεται κυρίως στα αντίθετα, όχι τα επιμέρους ανθρώπινα και κοσμικά, όπως ισχυρίζεται η βιβλιογραφία⁴, -γι' αυτά μίλησαν άλλα αποσπάσματα-, αλλά στα αντίθετα χαρακτηριστικά, στα αντίθετα ως έννοιες και ιδιότητες, όπως είναι η "εμφάνεια" και η "αφάνεια", για τα οποία δίνεται εδώ, ως παράδειγμα, τα δύο αντίθετα επίθετα που τις εκφράζουν (**ἄφανής-φανερῆς**), και που ακόμη κι ως σημαίνοντα αρμονούν.

Το επίθετο **φανερὸς** δεν υπάρχει στον Όμηρο. Σε γραπτό κείμενο το συναντάμε στον Ξενοφάνη⁵ και τον Ηράκλειτο (εδώ, και στο απόσπ. 79), ως αντίθετο του **ἄφανής**, αλλά θα πρέπει να είναι παλαιότερο αφού αναφέρεται απ' τον Δημήτριο τον Φαληρέα⁶ στο απόφθεγμα του Σόλωνα **τὰ ἄφανῇ τοῖς φανεροῖς τεκμαίρου**⁷. Το επίθετο **ἐμφανής** βρίσκουμε, ίσως για πρώτη φορά, στον Πίνδαρο⁸, δηλαδή είναι κάπως νεότερο. Ο Ιππόλυτος, δίνοντας το παρόν απόσπασμα, και σχολιάζοντας⁹ το **φανερῆς-ἄφανής** μιλά για **ἐμφανές-ἄφανές**, μάλλον γιατί στα χρόνια του το **φανερῆς** θα ήταν αρχαιότροπο. Αν ρωτηθεῖ ένας σημερινός απόφοιτος Λυκείου για τα δυο επίθετα **φανερῆς** (έτσι, στην γενική, όπως στο απόσπασμα) και **ἐμφανούς**, θα απαντήσει ότι το πρώτο είναι της δημοτικής και το δεύτερο της καθαρεύουσας. Έτσι ανακυκλώνεται η γλώσσα μας, αιώνες τώρα, όπως η θάλασσα του Αιγαίου στα παράλια χείλη μας (θα έλεγε στα ελυντικά ποιήματά του ο Ελύτης). Αυτή τη θάλασσα που κάποιοι προσπαθούν να την χωρίσουν και να την χωρέσουν σε τρία διαφορετικά "ντεπόζιτα", με επιγραφές "αρχαία", "καθαρεύουσα", "δημοτική" (όπου συγκαταλέγεται και το ουσιαστικό "ντεπόζιτα").

Είναι ευτύχημα που η λέξη **ἁρμονία** διατηρεῖ -και στα τρία "ντεπόζιτα"- όλες τις προηγούμενες σημασίες της, και έτσι το απόσπασμα μπορεί να διαβαστεί και αμετάφραστο.

Ιππολλυτος, Κατά πασών αιρέσεων, Θ 9 Τομ.5 σ.347

**οὐ ξυνιᾷσιν ὅκως διαφερόμενον ἔωυτῷ ὁμολογέει. παλίν-
τονος ἁρμονίῃ ὅκωσπερ τόξου καὶ λύρης.**

Δεν καταλαβαίνουν πως διαφωνώντας με τον εαυτό του συμφωνεῖ ἁρμονία επανέντασης (και επαναχαλάρωσης) ὅπως στο τόξο και την λύρα.

Διεθνῆς θύελλα για την λέξη **παλίντονος**. **Παλίντροπος** γράφει ο Πλούταρχος¹ -και ο Ιππόλυτος² -και τον ακολουθούν οι μισοί φιλόλογοι, **παλίντονος** γράφει πάλι ο Πλούταρχος³ -και ο Πορφύριος⁴ -και τον ακολουθούν οι άλλοι μισοί. Δύο λέξεις από τις περισσότερο ὁμορφες της γλώσσας μας που δυστυχῶς χάθηκαν. Γιατί δεν ζούμε πια τον λόγο, ζούμε α π ό τον λόγο. Δεν γενόμαστε και δεν απολαμβάνουμε τις λέξεις αλλά τις φτύνουμε, γρήγορα, σαν για να απαλλαγούμε από αυτές.

Όταν οι ειδικοί συμφωνούν πρέπει να είσαι επιφυλακτικός. Γιατί η αλήθεια υπερβαίνει την ειδικότητα -ως ειδικός σε κάποια θέματα νομιμοποιούμαι να το ισχυρίζομαι. Όταν οι ειδικοί διαφωνούν μπορείς τουλάχιστον να ελπίζεις. Κι έχεις ακόμη την ελευθερία να επιλέγεις -σύμφωνα με το δικό σου αισθητήριο. Γράφω λοιπόν **παλίντονος** (πάλιν-τείνω), -λέξη στεφανωμένη από τον Όμηρο-, γιατί είναι πιο δυναμική και συνενώνει ένταση και κίνηση αλλά και μουσική, αφού και ο **τόνος** ο μουσικός της λύρας, έχει την ίδια ρίζα με την τάσιν που "εντείνει" την χορδή του τόξου. Τόξο λοιπόν και λύρα εργάζονται στην ίδια κατεύθυνση.

Θύελλα επίσης, αλλά μικρότερης έντασης, για την λέξη **ὁμολογέει**. Το ένα στρατόπεδο σέβεται τον Ιππόλυτο που την καταχωρίζει (δες Πηγές), το άλλο την διορθώνει σε **συμφέρεται**, με το επιχείρημα πως έτσι την γράφει στην παράφραση του ο Πλάτων⁵.

Το επιχείρημα όμως -που είναι και το μοναδικό⁶- δεν πείθει εύκολα, όταν μάλιστα το ίδιο στρατόπεδο ισχυρίζεται⁷ πως "οι γνώσεις του Πλάτωνα για τον Ηράκλειτο ήταν προφανώς περιορισμένες". Το γεγονός ότι τα δύο ρήματα ελάχιστα μεταβάλλουν την έννοια του αποσπάσματος με απαλλάσσει από την τύψη ότι παρερμηνεύω επιλέγοντας το **ὁμολογέει**.

Και αφού έτσι καταλήγουμε στη μορφή του αποσπάσματος, ας το ακούσουμε τώρα να μιλά. Το **διαφέρομαι** μπορεί να σημαίνει και "φέρομαι σε αντίθετη κατεύθυνση" καθώς και "έχω διαφορές". Με την δεύτερη σημασία χρησιμοποιήθηκε στο απόσπασμα. 56. Στο ίδιο απόσπασμα χρησιμοποιήθηκε ως μεταβατικό ενώ πολλές φορές είναι αμετάβατο. Αν και εδώ είναι μεταβατικό, τότε αντικείμενό του έχει το **ἑωυτῷ** και σημαίνει "διαφέρει με (από) τον εαυτό του". Εξάλλου, το **ὁμολογέει** σημαίνει "συνομολογώ, συμφωνώ (ομολογώ)" αλλά και "ομολογώ", δηλαδή είμαι σύμφωνος με τον Λόγο, και μπορεί να είναι αμετάβατο ή μεταβατικό. Αν εδώ είναι μεταβατικό, θα έχει αντικείμενο πάλι το **ἑωυτῷ** οπότε έχουμε τις εξής αναγνώσεις:

α) **διαφερόμενον ἑωυτῷ, ὁμολογέει** = διαφέροντας από τον εαυτό του, συμφωνεί με τον Λόγο, και αν τώρα συσχετίσει κανείς και με το απόσπ. 56 **διηνεκῶς ὁμιλοῦσι (λόγῳ) τοῦτῳ διαφέρονται**, βρίσκεται μπροστά σε μια έκπαγλη νοηματική θέα.

β) **διαφερόμενον ἑωυτῷ, ὁμολογέει ἑωυτῷ** = διαφέροντας από τον εαυτό του συμφωνεί με τον εαυτό του, και τότε η αντίθεση, επιστρέφοντας στον εαυτό της, ταυτίζει τα φαινομενικά πέρατα **ζῶν-τεθνηκός, ἔγρηγορός-καθεῦδον**⁸ κ.λπ.

Αν τώρα το **διαφερόμενον** είναι αμετάβατο, τότε διαβάζουμε: **διαφερόμενον, ἑωυτῷ ὁμολογέει** = πηγαινόντας αντίθετα συμφωνεί με τον εαυτό του, κάτι που φαίνεται να μας περνά ομαλότερα στο δεύτερο μέρος του αποσπάσματος, που μοιάζει σαν γνωμική απόδοση του πρώτου μέρους.

Αν το πρώτο μέρος μπορεί ν' αποτελεί συνέχεια κάποιας άλλης φράσεως που χάθηκε (υποκείμενο της φράσεως ίσως είναι το **διαφερόμενον**, ίσως το **ἔν** που θέλει η πλατωνική παράφραση⁵, ίσως και κάποιο άλλο), το καταληκτικό δεύτερο μέρος είναι ως προς την σύνταξη διανγές και ως προς την σημασία των λέξεων πλήρες. Τώρα για το **τυγχάνον9** της φράσεως, ο καθένας ακούει τον εαυτό του. Ακούω λοιπόν: Η αναστρεφόμενη εντατική κατάσταση που καταλήγει σε δυναμική ισορροπία και που εκδηλώνεται τόσο στην ίδια την χορδή όσο και στο ζεύγος χεριού-χορδής, αποτελεί αρμονία αντιθέτων που καταλήγουν σε ομόρροπα και ομότονα αποτελέσματα, την παραγωγή μουσικού ήχου στην λύρα και την εκτόξευση του βέλους στο τόξο. Όμως ο μουσικός ήχος είναι στοιχείο ειρήνης και ζωής ενώ το βέλος (και το τόξο) είναι όργανο πολέμου και θανάτου¹⁰. Και ακριβώς εδώ, νομίζω, κατατίθεται το ηρακλείτειο κρατούμενο: η **λύρη** δεν παρατίθεται στην φράση διαζευκτικά -όπως την διαβάζουν συνήθως¹¹-, αλλά προσθετικά, η αρμονία δηλαδή δεν αφορά μόνο την λύρα και το τόξο χωριστά, αλλά το σύνολό τους. Λύρα και τόξο είναι εμβλήματα του Απόλλωνα¹², ο άξιος χειρισμός της λύρας συνεπάγεται άξιο χειρισμό του τόξου, άλλωστε το τόξο λέγεται και **φόρμιγξ ἄχορδος**¹³ και λέγεται, προσέτι, **βίος**¹⁴.

Εντέλει το απόσπασμα διακηρύσσει την αρμονία των αντιθέτων, που είναι σύμφωνη με τον Λόγο (ομοΛογεί) και που μετά την κοσμική της διάχυση κορυφώνεται στην ανθρώπινη ζωή και τον θάνατο.

Ιππόλυτος, Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος, Θ 9 Τόμ.5 σ.347

οὐκ ἐμοῦ ἀλλὰ τοῦ λόγου ἀκούσαντας ὁμολογεῖν σοφὸν ἔστιν ἔν πάντα εἶναι.

ακούγοντας όχι εμένα αλλά τον λόγο είναι σωστό να ομολογή-σετε πως όλα είναι ένα.

Είναι το έκτο απόσπασμα (μετά τα 1,7,8,11,72) στο οποίο ο Ηράκλειτος εκφράζεται σε πρώτο πρόσωπο, και συνάγεται εύκολα και από τα έξι αποσπάσματα (ιδίως όμως από το παρόν), πως δεν παρουσιάζει τον εαυτό του ως εξάγγελο της αλήθειας. Αρκεί η σύγκριση με την αντίστοιχη ρήση του Ξενοφάνη¹ "κανείς δεν γνωρίζει ούτε θα μάθει ποτέ την αλήθεια για τους θεούς και για όσα εγώ σας λέγω", για να φανεί το χάσμα που χώριζε τον Ηράκλειτο από τον Ξενοφάνη, ίσως και η περιφρόνηση του πρώτου για τον δεύτερο. Ο Ηράκλειτος δεν διδάσκει τον Λόγο αλλά προτρέπει τους ανθρώπους να τον ακούσουν (**ἀκούσαντας**). Όπως οι άλλες αξίες -η δικαιοσύνη, η ομορφιά-, έτσι και η αλήθεια δεν διδάσκεται, "ακούγεται".

Δεν είναι δυνατόν να οριστεί το περιεχόμενο του ηρακλείτειου Λόγου από τα σωζόμενα αποσπάσματα, και φαντάζομαι πως και το υπόλοιπο κείμενο που χάθηκε δεν θα βοηθούσε πολύ σ' αυτό. Αν ο Λόγος μπορούσε να οριστεί τότε θα μπορούσε και να διδαχτεί. Συμπεραίνουμε λοιπόν μόνο γι' αυτόν:

- α) Ότι είναι "κοινός" (απόσπ.2) σε όλους τους ανθρώπους και γι' αυτό καθένas δύναται να επικοινωνήσει μαζί του.
- β) Δεν είναι φυσικό στοιχείο, όπως η φωτιά, αλλά κοσμική δομική αρχή ίσως και διαδικασία.

Κάθε φορά που φτάνω σ' αυτό το απόσπασμα, σταματώ, και διαβάζω μερικές σελίδες του Νιτσεϊκού Ζαρατούστρα. Και τα δύο

κείμενα αποπνέουν τον ίδιο πυρετό της σύγκρουσης, της αμφιβολίας-ασφαλώς της αμφιβολίας- και της απέραντης μοναξιάς.

“**Εν πάντα εἶναι (ἐξ ἑνὸς πάντα²)**. Λέγεται πως πρώτος ο Ηράκλειτος³ διακήρυξε ότι η πολλαπλότητα του κόσμου είναι φαινομενική και πως όλα εκπορεύονται από μια κοινή ρίζα, και νομίζω από πουθενά δεν συνάγεται πως αυτή η ρίζα έχει υλική υπόσταση. Πώς όμως κατέληξε σε ένα τέτοιο οντολογικό μονισμό, παρά τα εμπειρικά δεδομένα της εποχής του και πέρα από τα κείμενα και τα λόγια που κυκλοφορούσαν τότε -και από τα οποία θα έπρεπε να αρδεύεται-, δηλαδή τον πολυθεϊσμό του Ομήρου (έτσι, "Ομήρου" εδώ) και του Ησίοδου, το υλικό "άπειρο" του Αναξίμανδρου, τον "αέρα" του Αναξίμενη και την αριθμοκρατία του Πυθαγόρα; Δύσκολα μπορεί κανείς να παραβλέψει ότι την ίδια περίπου εποχή ο ανατολικός κόσμος πιστεύει σε μια υποκείμενη ενιαία πραγματικότητα, που στον Βουδισμό ονομάζεται "Νταμαρκάγια" στον Ταοϊσμό "Τάο" και στον κατοπινό Ινδουισμό "Μπράχμαν". Αν δεν δεχτούμε πως τέτοιου είδους μηνύματα πέρασαν στον Ηράκλειτο από την Ορφική παράδοση (την σανίδα σωτηρίας κάθε δύσκολης στιγμής μας), τότε πρέπει να καταλήξουμε πως το **ἓν** του Ηράκλειτου, που έκτοτε μεταγράφεται σε πολλούς στοχαστές, (δες και το "εἶδος" του Αριστοτέλη, τις "μονάδες" του Λάϊμπνιτς, το σύγχρονο σωματίο-κύμα, και τις διάφορες, κατά καιρούς, παραλλαγές), η τάση δηλαδή για αναγωγή των πάντων σε κοινή αρχή, εκφράζει -ίσως- μια απ' τις συστατικές διαστάσεις της ανθρώπινης συνείδησης.

Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, Στρωματείς Ε XIV Τόμ.8 σ.161

ἐν τὸ σοφὸν μοῦνον λέγεσθαι οὐκ ἐθέλει καὶ ἐθέλει Ζηνὸς ὄνομα.

ένα [και] [το] μόνο [το] σοφό, δεν θέλει και θέλει να λέγεται με το όνομα του Δία.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της αγωνίας για έκφραση που φορτίζει την γλώσσα μέχρι αποπνιγμού της. Ανάλογα με το αν θα βάλουμε ή όχι κόμμα μετά το **μοῦνον**, καθώς και μετά το σοφόν, και έχοντας υπόψη ότι, σε αντίθεση με το απόσπ. 36, εδώ χρησιμοποιείται σκοπίμως η γενική **Ζηνός** και όχι **Διός**, μπορούμε να διαβάσουμε¹:

- α) Ένα πράγμα απ' όλα (κόμμα μετά το **ἐν**), το μόνο που έχει σοφία (κόμμα μετά το **μοῦνον**), δεν θέλει αλλά και θέλει να λέγεται με το όνομα του Δία. Θέλει γιατί είναι η υπέρτατη αρχή, αυτή που εκπροσωπείται από το όνομα Δίας, (χαρακτηριστική πάλι η διάκριση μεταξύ Δία και ονόματος Δίας, όπως έγινε και στο απόσπ. 84 μεταξύ Δίκης και ονόματος Δίκη), και συγχρόνως δεν θέλει, όχι μόνο γιατί το όνομα Δίας έχει ήδη αποκτήσει, από την μυθική παράδοση, ανθρωπόμορφη παράσταση με ανθρώπινη λογική και ηθική, αλλά και γιατί το **σοφὸν ἐστὶ πάντων κεχωρισμένον**, όπως λέει το απόσπ. 7, και βρίσκεται πέρα από τα όρια της καλώς ή κακώς εννοούμενης θεϊκής επικράτειας, ίσως μια διαδικασία ή, όπως θα λέγαμε σήμερα, μια δομή.
- β) Ένα πράγμα και μόνο, η σοφία (κόμμα μετά το **ἐν** και μετά το **σοφόν**), δεν θέλει κ.λπ. ενώ αντίθετως άλλες αξίες, (ενδεχομένως η αρετή, η γενναιότητα κ.ά), είτε θα ήθελαν, είτε δεν θα ήθελαν, αλλά ποτέ θα ήθελαν και δεν θα ήθελαν συγχρόνως. Γιατί το **οὐκ ἐθέλει καὶ ἐθέλει** δεν εκφράζει κάποιο δίλημμα

ηθικό, λογικό, ή άλλο, αλλά μια ακόμη αντιθετική μορφή ταυτότητας που ίσως συνιστά την σοφία.

- γ) Το σοφό είναι μόνον ένα (κόμμα μετά το **μουῖνον**), δεν θέλει και θέλει κ.λπ. Προκύπτει αμέσως πως το **σοφόν** δεν μπορεί να θεωρηθεί προσωπική κατάκτηση, εφόσον κανένα άτομο δεν δύναται να διεκδικήσει το όνομα του Δία -ό,τι και αν αυτό σημαίνει. Ο Ηρακλείδης ο Ποντικός² αποδίδει στον Πυθαγόρα την φράση **μηδένα γὰρ εἶναι σοφὸν ἄλλ' ἢ θεόν**. Αν αυτό αληθεύει (και οι φιλόλογοι εδώ είναι διστακτικοί), τότε ή ο Ηράκλειτος επηρεάστηκε από τον Πυθαγόρα (αν και δεν τον εκτιμούσε), ή, η άποψη πως η απόλυτη σοφία αποτελεί θεϊκό μόνο προνόμιο ήταν ευρύτερα αποδεκτή.
- δ) Το μοναδικό σοφό είναι το ΕΝΑ, το οποίο ή έχει θεολογική ταυτότητα, ανάλογη με εκείνη που υπαγορεύουν οι στίχοι του Ξενοφάνη³

**εἷς θεός, ἔν τε θεοῖσι καὶ ἀνθρώποισι μέγιστος,
οὔτι δέμας θνητοῖσιν ὁμοῖος οὔδ' ἐνὶ νήμα**

(ένας ο θεός, ο μέγιστος και στους θεούς και στους ανθρώπους / ούτε στο σώμα ὁμοιος με θνητό ούτε στην σκέψη), ή, με την φράση που αμέσως ακολουθεί "δεν θέλει να λέγεται με το όνομα του Δία", ακριβώς υπερβαίνει αυτή την ταυτότητα.

- ε) Τον Δία τον ονόμαζαν **και Ζῆνα** γιατί, όπως λέει ο Κρατύλος⁴, είναι εκείνος που δίνει ζωή σε όλα τα ζώοντα. Η εκδοχή αυτή κυκλοφορούσε από παλιά, -ο Φερεκύδης δίνει στον Δία τέσσερα ονόματα, **Δίς, Ζήν, Δήν και Ζάς**⁵, και ο Αισχύλος⁶, ο άλλος παθιασμένος ερευνητής της ετυμολογίας των λέξεων, αποκαλεί στις Ικέτιδες, τον γιο του Δία και της Ινώς Έπαφο **φυσίζον, ακριβώς** γιατί είναι γένος Ζηνός. Η χρησιμοποίηση εδώ της γενικής **Ζηνός, αντί της Διός** του αποσπάσματος 36, φανερώνει πως ο Ηράκλειτος θέλει να συσχετίσει το ΕΝΑ με την ρίζα του **Ζηνός** και να μας προκαλέσει να διαβάσουμε: "το ΕΝΑ, το μο-

μοναδικό σοφό, δεν θέλει και θέλει να ταυτίζεται με το ζῆν",
ίσως γιατί είναι πέρα από την αντίθεση ζωή-θάνατος, **ἀείζων**
όπως το **πῦρ** του αποσπάσματος 28.

Οι εκδοχές δεν θα τελειώσουν εδώ. Κάθε εποχή καλλωπίζεται
φορώντας τα κείμενα του παρελθόντος, που κόβει και ράβει στα
μέτρα της.

Διογένης ο Λαέρτιος IX,1

ἐν τὸ σοφόν, ἐπίστασθαι γνώμην ὅτῃ ἐκυβέρνησε πάντα διὰ πάντων.

ένα το σοφό, να γνωρίζεις την γνώμη που κυβερνά όλα δι' όλων (να συμμερίζεσαι την άποψη ότι όλα κυβερνώνται δι' όλων).

Ο Διογένης ο Λαέρτιος δίνει το απόσπασμα με την αρχαϊκή αντωνυμία **ὅτῃ (=ἥτις)** και τον γνωμικό αόριστο **ἐκυβέρνησε**, όπως πιο πάνω, όμως οι φιλόλογοι, οι ιερείς της γλώσσας μας, ο καθένας με την δική του άποψη, τον διορθώνουν¹: **ὅτῃ κυβερνᾷ, ὅτῃ κυβερνήσαι, ἥ κυβερνᾶται, ὅπῃ κυβερνᾶται**, κ.λπ. Ευτυχώς που αυτές οι διορθώσεις δεν μεταβάλλουν σοβαρά την έννοια του αποσπάσματος.

Ένα από τα πιο δύσκολα προσπελάσιμα αποσπάσματα. Η έκφραση **ἐν τὸ σοφόν** αναφερόταν στο προηγούμενο απόσπασμα σε μια ίσως θεϊκή, ίσως κοσμική, πάντως εξωανθρώπινη δύναμη ή αρχή. Εδώ σαφώς χαρακτηρίζει ανθρώπινη στάση, -το ρήμα **ἐπίστασθαι** δεν αφήνει περιθώριο για αμφιβολίες. Στο απόσπ. 7 το σοφόν, αν και άναρθρο, αναφέρεται επίσης σε κάποια εξωανθρώπινη δύναμη ενώ στο απόσπ. 99, πάλι άναρθρο, έχει ανθρώπινη διάσταση. Συνεπώς ούτε το άρθρο βοηθά, αλλά ούτε και το ίδιο το επίθετο αποκαλύπτει την φυσιογνωμία του φορτίου του, κι έτσι μοναδική μας ελπίδα απομένουν τα συμφραζόμενα. Ίσως να πρόκειται για ασάφεια τυχαία, ίσως για ασάφεια εμπρόθετη (η λέξη προβάλλεται με επιδεικτική συντακτική ομοιότητα στο προηγούμενο και το παρόν απόσπασμα), που οδηγεί στο συμπέρασμα πως με το **σοφόν** συμβαίνει ό,τι και με τον "λόγο", είναι δηλαδή "κοινό", οπότε και η πρόσβαση του ανθρώπου στο θεϊκό, ή, κοσμικό άβατο είναι πια δυνατή. Η εκδοχή φαίνεται σαγηνευτική, και

θα ήταν και τελεσίδικη, αν δεν υπήρχε το απόσπ. 54 **ἥθος ἀνθρώ-
πειον οὐκ ἔχει γνώμας θεῖον δ' ἔχει**, που μας επαναφέρει στη
γωνία. Ίσως, τέλος, το **σοφόν** να είναι μια ακόμη καινούργια λέξη-
φορείο, δίπλα στον **λόγον** αλλά και το **πῦρ**.

Το **ἐκυβέρνησε πάντα διὰ πάντων** θα συμπεριλαμβανόταν,
φαντάζομαι, στις φράσεις που ανάγκασαν τον Σωκράτη² να ζητή-
σει την βοήθεια του "Δήλιου κολυμβητή". Μια προωθημένη σύλ-
ληψη, απολύτως σημερινή, έξω από τα λογικά μέτρα και την κα-
θιερωμένη φιλοσοφική εκφραστική της εποχής, και όχι μόνο της
προκλασικής αλλά και της κλασικής. ("Δεν είναι αναγκαίο" γρά-
φει ο Αριστοτέλης³, ειρωνευόμενος τον Ηράκλειτο, "να πιστεύει
κανείς εκείνα που λέει").

Ιππόλυτος, Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος, Θ 10 Τόμ. 5 σ.348

ὁ θεὸς ἡμέρη εὐφρόνη, χειμῶν θέρος, πόλεμος εἰρήνη, κόρος λιμός ἀλλοιοῦται δὲ ὅκωσπερ <ἔλαιον> ὁκόταν συμμιγῇ θυώμασιν ὀνομάζεται καθ' ἡδονὴν ἐκάστου.

ο θεός ημέρα νύχτα, χειμῶνας καλοκαίρι, πόλεμος ειρήνη, κόρος πείνα, αλλάζει δε όπως το λάδι που όταν αναμιχθεί με αρώματα ονομάζεται σύμφωνα με την μυρωδιά του καθενός.

Η λέξη μέσα στην αγκύλη παραλείφθηκε από τους αντιγραφείς που άφησαν στην θέση της κενό. Οι μελετητές του Ηράκλειτου προτείνουν διαφορετικές λέξεις για συμπλήρωση, όπως **πῦρ, ἀήρ, ἔλαιον**, κ.ά¹. Αν και οι περισσότεροι συγκλίνουν στην λέξη **πῦρ**, προτιμῶ να διαβάσω **ἔλαιον**², και γιατί το λάδι ήδη από την εποχή του Ομήρου³ χρησιμοποιείται ανακατεμένο με αρώματα, και γιατί το **πῦρ**, από την άλλη μεριά, με την κοσμική σημασία που του δίνει ο Ηράκλειτος, θα υποδήλωνε εδώ σχέσεις και θα υποχρέωνε σε συμπεράσματα πολύ σοβαρά για μια απύσχα λέξη. Η άγνοια είναι λιγότερο επιζήμια από την παρανόηση.

Μερικά τεχνικά παράλληλα για υπογράμμιση:

1. Το πρώτο μέρος του αποσπάσματος, που τελειώνει στο **λιμός**, αποτελείται από το αρχικό άρθρο και εννέα ονομαστικές ονομάτων στην σειρά, με πρώτο το υποκείμενο **θεός** και τέσσερα ζεύγη αντίθετων ουσιαστικών κατηγορημάτων:

**ὁ θεὸς
ἡμέρη εὐφρόνη, χειμῶν θέρος
πόλεμος εἰρήνη, κόρος λιμός.**

Στα δύο πρώτα ζεύγη οι δυσμενείς καταστάσεις (**εὐφρόνη, χειμῶν**) πλαισιώνονται από τις ευμενείς (**ἡμέρη, θέρος**), ενώ

στα δύο επόμενα ζεύγη συμβαίνει το αντίθετο, μια διασταύρωση σημαινομένων.

2. Στο πρώτο και το τρίτο ζεύγος τα αντίθετα ουσιαστικά είναι τρισύλλαβα, ενώ στο δεύτερο και το τέταρτο δισύλλαβα, μια διασταύρωση σημαινόντων.

3. Χιαστό σχήμα υπάρχει και στα δύο ζεύγη⁴.

4. Το πρώτο μέρος του αποσπάσματος δεν έχει ρήμα, το δεύτερο δεν έχει υποκείμενο, -μας ευκολύνει να εννοούμε το υποκείμενο του πρώτου.

5. Το **ὀνομάζεται καθ' ἡδονὴν ἑκάστου** μπορεί να σημαίνει "ονομάζεται σύμφωνα με την μυρωδιά του καθενός αρώματος", αλλά και "ονομάζεται σύμφωνα με την επιθυμία του καθενός ανθρώπου", που -αν μετά το **θυώμασιν** ακολουθήσει κόμμα- υπαινίσσεται πως του θεού το όνομα (πάλι το όνομα) εξαρτάται από τις αντιδράσεις και διαθέσεις που δημιουργούνται απ' τα εκάστοτε "θυώματα" (τις καταστάσεις, τις διαθέσεις κ.λπ.).

Ο Ιππόλυτος συμπληρώνει πως με τα ζεύγη των αντιθέτων που αναφέρονται στο απόσπασμα, ο Ηράκλειτος εννοεί όλα τα αντίθετα (δες Πηγές), με τα οποία υποτίθεται πως ο θεός ταυτίζεται. Η ίδια εκδοχή, ότι η φράση αποτελεί ορισμό του θεού, παρουσιάζεται και στην βιβλιογραφία⁵. Λυπάμαι που πάλι διαφωνώ -χάνοντας, ακόμη μια φορά, την θαλπωρή της συνομιλίας με τόσο σοφά κείμενα-, αλλά τα στοιχεία περί του αντιθέτου είναι πολλά και, νομίζω, ισχυρά:

α) Στο απόσπ. 89 φαίνεται σαφέστατα ότι ο θεός δεν ταυτίζεται με τα καλά, αγαθά και δίκαια και τα εννοούμενα αντίθετά τους (**τῷ θεῷ πάντα καλὰ καὶ ἀγαθὰ καὶ δίκαια** και όχι **ο θεός [ἐστι] καλὰ καὶ ἀγαθὰ καὶ δίκαια**).

β) Στο ίδιο απόσπασμα, για να δηλωθεί πως ό,τι συμβαίνει με το πρώτο ζεύγος των αντιθέτων (δηλαδή ότι για τον θεό καλά και μη καλά ταυτίζονται), συμβαίνει και με τα άλλα δύο, χρησιμοποιούνται συμπλεκτικοί σύνδεσμοι ενώ στο παρόν απόσπασμα, που θα που θα έπρεπε να υπάρχουν αφού ο θεός "είναι" όλα τα αναφερό-

φερόμενα ζεύγη (καί **ἡμέρη** και **εὐφρόνη** και **χειμών** κ.λπ),
εμφατικότερα απουσιάζουν.

γ) Στο απόσπ.95 αναφέρεται το πρώτο από τα παρόντα ζεύγη
αντίθετων (**ἡμέρη** **εὐφρόνη**) και κατηγορείται ο Ησίοδος ότι δεν
γνώριζε όχι πως αυτά τα δύο αντίθετα αποτελούν μέρος της ουσίας
του θεού -που είναι το μείζον-, αλλά πως είναι ίδια.

δ) Στο απόσπ.111 αναφέρεται το άλλο ζεύγος, **κόρος** **λιμός**, μαζί
με άλλα αντίθετα (**νοῦσος** **ὕγιειν**, **κάματος** **ἀνάπαυσις**), για να
τονιστεί η ταύτισή τους, κάτι που θα ήταν προφανές και δεν θα
χρειάζονταν καμιά ιδιαίτερη μνεία αν τα αντίθετα αποτελούσαν
μέρος της ουσίας του θεού.

Αν τα προηγούμενα και ο ορισμός του θεού που τάχα δίνεται
στο παρόν απόσπασμα δεν είναι ασυμβίβαστα, τότε έχουμε όχι
μόνο ἔλλειψη "αυστηρῆς λογικῆς, την οποία δεν μπορούμε να
απαιτήσουμε από τον Ηράκλειτο"⁶, αλλά ἔλλειψη στοιχειώδους
λογικῆς και στοιχειώδους ικανότητας συγκροτήσεως ενός συ-
στήματος θέσεων, την οποία πρέπει να απαιτήσουμε, όχι μόνο από
τον Ηράκλειτο, που απευθυνόταν στους αιώνες, αλλά και από τον
υπαίθριο φιλοσοφούντα του Ζαπλείου, που απευθύνεται στους
συνταξιούχους της Κυριακῆς.

Υποθέτοντας ότι ο πόλεμος και η ειρήνη -μαζί με τα άλλα
αντίθετα- ταυτίζονται στην ουσία του θεού, καταλήγουμε ανα-
πόφευκτα στο αδιέξοδο ερώτημα: "Πώς μπορεί ο θεός να περι-
γράφεται ως "ειρήνη" όταν, από το απόσπ. 25, "ο πόλεμος είναι
πατέρας όλων και βασιλιάς όλων;⁷". Όταν μια υπόθεση -λένε στα
μαθηματικά- καταλήγει στο άτοπο, τότε απορρίπτεται. Ο Kirk⁷,
αντί να απορρίψει την υπόθεση απορρίπτει τον Ηράκλειτο: "Αυτή
η δυσκολία" γράφει, "προκύπτει όταν προσπαθήσουμε να αποδώ-
σουμε στον Ηράκλειτο μια συνέπεια και ακρίβεια λεξιλογίου που
ποτέ δεν φιλοδόξησε...".

Έχω την γνώμη ότι σκοπός της φράσεως δεν είναι να ορίσει την
ουσία του θεού, αλλά να εκθέσει μια -ανάμεσα ίσως σε άλλες-

έκφρασή του. Και αυτή δεν είναι τα επιμέρους αντίθετα, αλλά η ίδια η αντίθεση. Έχοντας μάλιστα ο Ηράκλειτος προσεκτικότερα επιλέξει τα παραδείγματά του (χωρίς διόλου να εννοεί **τάναντία ἄπαντα**⁸⁾), -δύο από τον φυσικό κόσμο, ένα από την συμπεριφορά της ομάδας και ένα από την φυσιολογία του όντος (ίσως όχι μόνο του ανθρώπου)-, υποδηλώνει ότι η αντίθεση -δηλαδή η προκείμενη θεϊκή έκφραση-, καλύπτει ολόκληρη την περιοχή του επιστητού.

Ο ίδιος ο θεός βρίσκεται εκτός ηθικών κατηγοριών -γι' αυτόν **καλὰ πάντα καὶ ἀγαθὰ καὶ δίκαια**-, αλλά και εκτός λογικών κατηγοριών -γι' αυτόν τα αντίθετα **ταῦτά**-, κι έτσι οι επικρίσεις του Αριστοτέλη (**ἄδύνατον ταῦτὸν ὑπολαμβάνειν εἶναι καὶ μὴ εἶναι**⁹⁾) ακυρώνονται εφόσον ο Ηράκλειτος μιλά για απόλυτη ταυτότητα αντιθέτων, όπως δηλαδή αυτά αντικρύζονται από την μεριά του θεού (ενώ οι άνθρωποι **ἃ μὲν ἄδικα ὑπειλήφασιν ἃ δὲ δίκαια** -απόσπ. 89).

Δικαιολογημένα ο Ηράκλειτος παραμένει ο εκλεκτός των νεότερων στοχαστών. Ο λόγος του, όπως άλλωστε και ο σύγχρονος λόγος στο μεγαλύτερο μέρος του, κινείται σε υπαρξιακό παρά σε λογικό επίπεδο. Οι λέξεις λειτουργούν με περισσότερες από μια σημασίες ανάλογα με την θέση τους στο κείμενο και τα συμφραζόμενά τους, και πολλές φορές ενεργούν μάλλον ως σημαίνοντα παρά ως σημαινόμενα. Ο αριθμός τους μειώνεται στο ελάχιστο, το φορτίο που τους αναλογεί πια είναι βαρύ και κινδυνεύουν έτσι κάθε στιγμή να γκρεμιστούν απ' την πολυσημία στην ασάφεια (μήπως πάνω απ' τον ίδιο χαίνοντα καιάδα δεν μετεωρίζονται τα περισσότερα σημερινά μας κείμενα;). Αποτέλεσμα της ελλειπτικής γραφής και της αμφισημίας της είναι η συχνή παρερμηνεία και παρεξήγηση, που οδηγεί, ακόμη και διάσημους ερευνητές, στο συμπέρασμα πως ο Ηράκλειτος είχε "λογικό όργανο" αμβλύτερο απ' το δικό μας¹⁰.

Μερικά παραδείγματα της αμφισημίας των λέξεων:

- Ο πόλεμος που αναφέρεται εδώ δεν είναι ο παγκόσμιος νόμος, ο πάντων πατήρ, του αποσπάσματος 25.

- Ο θεός που επίσης αναφέρεται εδώ, στον ενικό και ενάρθρως, δεν έχει σχέση με τους πληθυντικούς θεούς του Ομηρικού πανθέου τους οποίους σχολιάζουν τα αποσπάσματα 25, 28, 66, 74, αλλά είναι η διάνοια που έχει γνώμας (54) και που γι' αυτήν **καλὰ πάντα καὶ ἄγαθὰ καὶ δίκαια** (89).
- Ο **λόγος** είναι ο Λόγος αλλά και ο λόγος.
- Το **σοφόν** είναι η ανθρώπινη σοφία, η θεϊκή σοφία, αλλά και το **σοφόν**, κ.ά.

Ο καθένας έχει δικαίωμα ν' αποκηρύξει την αμφισημία των λέξεων -και μαζί τους το μεγαλύτερο μέρος του παγκόσμιου στοχασμού- που στερούν τον λόγο από την ακρίβεια και την αποδεικτική του ισχύ. Ο Ηράκλειτος πάντως δεν απευθύνεται σε αυτόν. Απόλυτα συνεπής, είχε εξαρχής προδιαγράψει την θέση του, αλλά και την θέση του μεγαλύτερου μέρους του παγκόσμιου στοχασμού: **ὁ ἄναξ [...] οὔτε λέγει οὔτε κρύπτει ἀλλὰ σημαίνει**¹¹.

Πλούταρχος, Περί φυγής 604A

Ὁ ἥλιος οὐχ ὑπερβήσεται μέτρα, εἰ δὲ μή, Ἑρινύες μιν Δίκης ἐπίκουροι ἐξευρίσουσιν.

Ο ήλιος δεν θα υπερβεί τα όρια, αλλιώς οι Ερινύες που βοηθούν την Δικαιοσύνη θα τον βρουν.

Φαίνεται πως είναι αποκλειστικά αστρονομικό, ή κοσμολο-γικό απόσπασμα: αν ο ήλιος υπερβεί τα όρια της τροχιάς του θα τιμωρηθεί. Ο ήλιος είναι το άστρο που γεννά την μέρα (**εἰ μὴ ἡλιος ἦν ἔνεκα τῶν ἄλλων ἄστρον εὐφρόνη ἂν ἦν¹**), ίσως είναι ο θεός Ἡλιος², ίσως και τα δύο. Η λέξη **μέτρα** υπάρχει και στο απόσπασμα 28 με την ίδια περίπου έννοια των "προκαθορισμένων ορίων", -ο Πλούταρχος, σε άλλη εκδοχή του παρόντος αποσπάσματος³, αντί για μέτρα γράφει **προσήκοντας ὅρους**, και πάλι μεμνίμοιρα μεμφόμαστε την βιασύνη του και την προχειρότητά του. Το **Ἑρινύες δίκης ἐπίκουροι**, με την ίδια έννοια και σύνταξη υπάρχει και στην, κατά Ιππόλυτο⁴, σκοτεινή πυθαγορεια ρήση **ἐκ τῆς ἰδίας ἐὰν ἀποδημῆς μὴ ἐπιστρέφου. εἰ δὲ μή, Ἑρινύες Δίκης ἐπίκουροί σε μετελεύσονται⁵**. Επειδή τα αισθήματα που είχε ο Ηράκλειτος για τον Πυθαγόρα δεν θα του επέτρεπαν βέβαια να αντιγράψει την φράση του, συμπεραίνουν⁶ πως αυτή ήταν σε κοινή χρήση και συνεπώς δεν προσθέτει τίποτα ουσιαστικό στην κατανόηση του αποσπάσματος.

Μετά τα προηγούμενα γεννάται το ερώτημα: Γιατί εντέλει έγραψε ο Ηράκλειτος αυτή την πρόταση; Για να εκφράσει γραφικά μια κοινοτοπία, ότι η φύση λειτουργεί σύμφωνα με αρχές και νόμους που είναι απαράβατοι; Αλλά τα κοσμολογικά ενδιαφέροντα του Ηράκλειτου πουθενά δεν φαίνονται μεγάλα. Εκτός από τα αποσπάσματα 33, 34 και 35 που αναφέρονται πάλι στον ήλιο,

το 36 που αναφέρεται στην άρκτο και το περίφημο 28 "**κόσμον τόνδε...**", δεν υπάρχουν άλλες αναφορές στα ουράνια σώματα ή τον σχηματισμό του κόσμου, όπως συμβαίνει στους άλλους προσωκρατικούς. Ο Διογένης ο Λαέρτιος γράφει "Τι είναι ο περιβάλλον κόσμος δεν εξηγεί"⁷. Βρισκόμαστε λοιπόν πράγματι εδώ μπροστά σε ένα κοσμολογικό απόσπασμα, ή μήπως αυτό παρεμπιπτόντως κοσμολογεί, κυρίως όμως ηθικολογεί, ή έστω ηθικοκοσμολογεί, με κύρια πρόθεση, επαναλαμβάνοντας την λέξη "μέτρα", να συνδεθεί με το απόσπ.28 για να προσθέσει εκείνο που παρέλειψε, ότι οι νόμοι δηλαδή που κυβερνούν τον **κόσμον τόνδε**, τον **ἀπτόμενον μέτρα καὶ ἀποσβεννύμενον μέτρα**, είναι αρμοδιότητας Δίκης, που σημαίνει νόμοι ηθικοί;

Πλούταρχος, Πλατωνικά ζητήματα 1007 E

ὥρας αἶ πάντα φέρουσι

τις εποχές, που όλα τα φέρνουν

Ο Πλούταρχος αναφέρει τις λέξεις του Ηράκλειτου κο-
λυμπώντας αυτή τη φορά μέσα στον Τίμαιο. Ο λόγος είναι για τον
πλατωνικό χρόνο και η ευκαιρία να παραθέσει τις σχετικές
"βιβλιογραφικές" αναφορές και γνώσεις του θαυμάσια. **Τούρανου
ψυχὴν**, γράφει, ήθελε τον χρόνο ο Πυθαγόρας¹, **ἐν κινήσει
ποσόν** ο Σπεύσιππος, **διάστημα κινήσεως** οι Στωικοί (ο Ζήνων,
ο Απολλόδωρος, ο Ποσειδώνιος και ο Χρύσιππος)² και καταλή-
γει, σχολιάζοντας τον Τίμαιο, ότι ο χρόνος είναι **κίνησις ἐν τά-
ξει μέτρον ἔχουσα καὶ πέρατα καὶ περιόδους**³. Είναι χαρα-
κτηριστική η σύνδεση του χρόνου με την κίνηση -σε ακινησία χρό-
νος δεν υπάρχει. Ο Αριστοτέλης θα πει ότι ο χρόνος είναι μέτρο
της κινήσεως αλλά και της ηρεμίας⁴ (διότι κάθε ηρεμία είναι εν
χρόνω), ο χορός θα συνεχιστεί με τον χρόνο που παγιδεύεται μέσα
μας ως "καθαρή μορφή της εμπειρίας", και που πάλι ελευθερώνε-
ται από μας -αλλά για μας- ως τέταρτη διάσταση, για να αρνηθεί
στο τέλος την ευθύνη του συμπράκτη και να δημιουργήσει το δικό
του πολυδιάστατο διάστημα⁵.

Και ενώ ο Πλούταρχος, με τις προηγούμενες παραθέσεις από
τον Τίμαιο, φαίνεται πως έχει τελειώσει, ξαφνικά ανακαλύπτει
ανάμεσα στις σημειώσεις του και δύο χωρία που δεν τα είχε κατα-
χωρίσει. Το ένα προέρχεται από τον Ομηρικό ύμνο στην Δήμητρα⁶
και μιλά για τον Ήλιο, και το άλλο από τον Ηράκλειτο και μιλά
για τις Ώρες. Και ο Ήλιος και οι Ώρες έχουν κάποια σχέση με τον
Χρόνο, γι' αυτό και ο Πλούταρχος δεν διστάζει -ποτέ του δεν
διστάζει, ευτυχώς, να μας παραδώσει στοιχεία-, να κλείσει το κε-

φάλαιο μ' αυτά. Κι όμως, ούτε για την πηγή του πρώτου πρέπει να ήταν βέβαιος, -ο σχετικός στίχος διαφέρει σημαντικά⁷-, ούτε για την πατρότητα του δεύτερου, αφού σε άλλο κείμενο του⁸ το αναφέρει ανώνυμο και παραλλαγμένο.

Τελικά, το απόσπασμα παραμένει άλαλο. Εκτός κι αν θυμηθούμε τον Ησίοδο⁹ για τον οποίο **Ἔρραι** είναι οι θυγατέρες του Δία και της Θέμιδας (η Ευνομία, η Δίκη και η Ειρήνη), που εκτός από προστάτιδες των εποχών και των καρπών φροντίζουν και τα έργα των ανθρώπων, οπότε ξαναδιαβάζουμε το απόσπασμα περίσκεπτοι.

Μάρκος Αυρήλιος, Τα εις εαυτόν VI 42

τοὺς καθεύδοντας ἐργάτας εἶναι καὶ συνεργοὺς τῶν ἐν τῷ κόσμῳ γινομένων.

και οι κοιμισμένοι εργάζονται και συνεργούν σε όσα γίνονται στον κόσμο

Η ιδέα πως και η ατέλεια υπηρετεί την τελειότητα, προσφιλής στους Στωικούς, εξηγεί ενμέρει γιατί ο στωικός Μάρκος Αυρήλιος διέσωσε το απόσπασμα. Βέβαια, η μεγαθυμία που πλημμυρίζει το απόσπασμα και που αγγίζει την μοιρολατρεία στην εισαγωγική φράση του Μάρκου Αυρήλιου¹ **πάντες εἰς ἓν ἀποτέλεσμα συνεργοῦμεν**, δεν φαίνεται να συμβιβάζεται καθόλου με την α-διαλλαξία και την περιφρόνηση προς τους κοιμισμένους του απόσπ. 14 **οὐ δεῖ ὥσπερ καθεύδοντας ποιεῖν καὶ λέγειν**, που πάλι διασώζει ο Μάρκος Αυρήλιος. Γι' αυτό όλοι συμφωνούν πως πρόκειται για ελεύθερη απόδοση κάποιου άλλου αποσπάσματος, το οποίο ο Μάρκος Αυρήλιος, γράφοντας από μνήμης, παραφράζει.

Διογένης ο Λαέρτιος, I 88

ἐν Πριήνῃ Βίας ἐγένετο ὁ Τευτάμεω, οὗ πλέων λόγος ἢ τῶν ἄλλων.

στην Πριήνη γεννήθηκε ο Βίας του Τεύταμου που απ' τους άλλους λογαριάζεται περισσότερο.

Το "λογαριάζεται" (υπο-λογίζεται) περνά εύστοχα στη δημοτική την σημασία του **πλέων λόγος**, που επί προσώπων σημαίνει "έγινε πολύς (αγαθός) λόγος, ειπώθηκαν πολλά καλά"¹. Δεν αποκλείεται ο Ηράκλειτος να ήθελε η λέξη "λόγος" να ενεργήσει εδώ και ως Λόγος ("ο Βίας, στον οποίο υπήρχε περισσότερος Λόγος απ' ό,τι στους άλλους").

Ο Βίας που έζησε στην Πριήνη (όχι μακριά από την Έφεσο) ένα περίπου αιώνα πριν από τον Ηράκλειτο, θεωρείτο ο σπουδαιότερος από τους επτά σοφούς. Τα ρητά του ήταν πολύ γνωστά και μερικά από αυτά ασφαλώς θα άρεσαν στον Ηράκλειτο (όπως το **οἱ πλεῖστοι ἄνθρωποι κακοί**²), άλλα όμως (όπως τα **ἄς θεοὺς ἀνάπεμπε καὶ περὶ θεῶν λέγε ὡς εἰσὶν**, που αναφέρει ο Διογένης ο Λαέρτιος³), δεν θα άρεσαν καθόλου. Εντούτοις, φαίνεται πως τον εκτιμούσε ιδιαίτερα, όπως λέει πάλι ο Διογένης ("ακόμη και ο αδυσώπητος Ηράκλειτος τον επαίνεσε")⁴.

Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομ. Θ 2 1155b 5

τὸ ἀντίξουν συμφέρον καὶ ἐκ τῶν διαφερόντων καλλίστην ἁρμονίαν καὶ πάντα κατ' ἔριν γίνεσθαι.

το αντι-φερόμενο συν-φέρεται, και από τα διαφορετικά η κάλλιστη αρμονία, και όλα γίνονται μ' ανταγωνισμό.

Ο Αριστοτέλης αναφέρει το απόσπασμα μετά ένα πληκτικό και χρηστομαθές κεφάλαιο Περί Φιλίας (το Θ 1, που αποτελεί μεταγραφή της αρχής του βιβλίου Η, από τα Ηθικά Ευδήμεια), και πριν καταλήξει στο περιβόητο συμπέρασμα πως η φιλία πηγάζει από την φιλαυτία (I,8).

Το απόσπασμα θεωρείται παράφραση άλλων αποσπασμάτων¹, αναμφίβολα όμως εκφράζει τις απόψεις του Ηράκλειτου. Το **ἀντίξουν** (αντι-ίκω) **συμφέρον** (αν οι λέξεις είναι αυθεντικές) θα αντικατασταθεί στο απόσπ. 93 με το ευστοχότερο, για την ετυμολογική ταύτιση-αντίθεση, ζεύγος των λέξεων **συμφερόμενον διαφερόμενον**, και το **πάντα κατ' ἔριν γίνεσθαι**, θα γίνει σιβυλλικότερο στο απόσπ. 26 καὶ γινόμενα πάντα κατ' ἔριν καὶ χρεών.

Διογένης ο Λαέρτιος, VIII 6

**Πυθαγόρης Μνησάρχου ἱστορίην ἥσκησεν ἀνθρώπων μά-
λιστα πάντων, καὶ ἐκλεξάμενος ταύτας τὰς συγγραφὰς
ἐποιήσατο ἑαυτοῦ σοφίην, πολυμαθείην, κακοτεχνίην.**

Ο Πυθαγόρας του Μνήσαρχου επιδόθηκε στην έρευνα (και γνώση) περισσότερο απ' όλους τους ανθρώπους, και αφού επέλεξε αυτά τα κείμενα, έφτιαξε μια σοφία δική του, (γεμάτη) πολυμαθία και φανακισμό.

Ἱστορίη είναι η αναζήτηση, η έρευνα αλλά και η γνώση που αποκτάται από αυτές (δες και **ἵστωρ** στο απόσπ.3). Η **σοφίη** πάλι, όπως και σήμερα, σημαίνει τον τρόπο σκέψης και ζωής που προκύπτει από την σύντηξη των γνώσεων και των εμπειριών μέσα στην ιδιοσυγκρασία του καθενός. Θα έλεγα ότι σοφία είναι εκείνο που απομένει όταν κανείς ξεχάσει, με τα χρόνια, όσα συγκεκριμένα διάβασε ή άκουσε. (Ο χρόνος είναι ο ηθμός της γνήσιας γνώσης και ο σωρευτής εμπειριών. Γι' αυτό και δεν μπορεί να υπάρξει νέος, ή μεσήλικας, σοφός). Όσο για την **πολυμαθείην**, οι πρόγονοί μας δεν την εκτιμούσαν διόλου¹. Γιατί σε κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα αποζητούσαν και αξιολογούσαν μόνο την ηθική της διάσταση. Ο πρωταθλητισμός, ακόμη και στον πνευματικό τομέα, δεν είχε καμία αξία, γι' αυτό και η απλή σώρευση γνώσεων που δεν καταλήγει σε ηθική τελείωση, δηλαδή σε **σοφίην** θεωρείται από τον Ηράκλειτο πνευματικός τσαρλατανισμός, αυτό που στην περίπτωση του Πυθαγόρα ονομάζει **κακοτεχνίην**.

Αναμφίβολα ο Πυθαγόρας ήταν μεγαλοφυής -και μόνο οι γεωμετρικές του έρευνες το βεβαιώνουν-, και ο Ηράκλειτος αναγνωρίζει τις ικανότητές του, όπως τουλάχιστον δείχνει το πρώτο μέρος του αποσπάσματος. Φαίνεται όμως πως ενοχλείται από την μεσ-

σιανική του δραστηριότητα, δηλαδή τα θαύματά του (ο Ιάμβλιχος γράφει πως ο ποταμός Νέσσος, που κάποτε διέσχισε, τον αντι-χαιρέτισε² "χαίρε Πυθαγόρα", σε μερικούς δε ψαράδες που τραβούσαν δίχτυα, τους είπε πόσα ακριβώς ψάρια υπήρχαν μέσα στα δίχτυα³), τις διαφημιζόμενες από τον ίδιο μετενσαρκώσεις του⁴, την επί διακόσια επτά χρόνια παραμονή του στον Άδη⁵, την δήθεν θεϊκή του καταγωγή κ.ά. Η ασυμβίβαστη και ασκητική ζωή του Ηράκλειτου ήταν ακριβώς ο αντίποδας της πολυπράγμονης ζωής και κοινωνικής δραστηριότητας του Πυθαγόρα, με τους εκλεκτούς μαθητές του να προσφέρουν τις περιουσίες τους⁶ σε μια σχολή-κρατίδιο που διοικούσε ο ίδιος, με τις συμβουλές του, στους άρχοντες, που αμέσως εισακούονταν, και την ευρεία αποδοχή που είχαν οι παραινέσεις του στους πολίτες⁷.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ

Ο κατάλογος των DK αριθμεί 139 αποσπάσματα έναντι των 108 που σχολιάστηκαν. Αρκετά από τα υπόλοιπα θεωρούνται νόθα. Παραθέτω, χωρίς σχόλια, τα πιο γνωστά και λιγότερο αμφισβητούμενα.

109 (DK58 M46)

Ιππόλυτος, Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος Θ 10 Τόμ.5 σ.348

οἱ γοῦν ἰατροὶ τέμνοντες, καίοντες, πάντα βασανίζοντες κακῶς τοὺς ἀρρωστοῦντας ἐπαιτιῶνται μηδὲν ἄξιον μισθὸν λαμβάνειν παρὰ τῶν ἀρρωστοῦντων, ταυτὰ ἐργαζόμενοι, τὰ ἀγαθὰ καὶ αἱ νόσοι.

110 (DK46 M114)

Διογένης ο Λαέρτιος, IX 7

τὴν τ' οἷσιν ἱερὰν νόσον ἔλεγε.

111 (DK74 M89)

Μάρκος Αυρήλιος IV 46

οὐ δεῖ <ὥς> **παιῖδας τοκεῶνων**, τοῦτ' ἔστι κατὰ ψιλόν· καθότι παρειλήφαμεν.

112 (DK81 M18)

Φιλόδημος, Ρητορ. I 57 και 62

ἡ δὲ τῶν ῥητόρων εἰσαγωγή πάντα τὰ θεωρήματα πρὸς τοῦτ' ἔχει
τείνοντα καὶ κατὰ τὸν Ἡράκλειτον **κοπίδων** ἐστὶν ἀρχηγός.

113 (DK87 M109)

Πλούταρχος, Περί του ακούειν 41A

βλάξ ἄνθρωπος ἐπὶ παντὶ λόγῳ ἐπτοῖσθαι φιλεῖ.

114 (DK92 M75)

Πλούταρχος, Περί του μή χραν ἔμμετρα νυν τήν πυθίαν 397A

Σίββυλα δὲ μαινομένῳ στόματι καθ' Ἡράκλειτον ἀγέλαστα
καὶ ἀκαλλώπιστα καὶ ἀμύριστα **φθεγγομένη χιλίων ἐτῶν**
ἐξικνεῖται τῇ φωνῇ διὰ τὸν θεόν.

115 (DK95 M110)

Πλούταρχος, Εἰ διδασκτέον ἡ ἀρετὴ 439D

ἀμαθίην γὰρ, Ἡράκλειτός φησι, **κρύπτειν ἄμεινον.**

Πλούταρχος, Συμποσιακῶν III 644F

ἀμαθίην γὰρ ἄμεινον, ὥς φησιν Ἡράκλειτος, **κρύπτειν**, ἔργον
δὲ ἐν ἀνέσει καὶ παρ' οἶνον.

Στοβαῖος, Ἀνθολ. Γ I 175

κρύπτειν ἀμαθίην κρέσσον.

116 (DK122 M111)

Σούδα, λέξη ἀμφισβατεῖν

ἀμφισβατεῖν ἔνιοι τὸ ἀμφισβητεῖν. Ἰωνες δὲ καὶ ἀγχιβατεῖν. καὶ
ἀγχιβασίην Ἡράκλειτος.

117 (DK125a M106)

Τζέτζης, Σχόλια εἰς Πλουτ. Αἰστοφ. 90Α

μὴ ἐπιλίποι ὅμᾱς πλοῦτος, ἔφη, **Ἐφέσιοι, ἦν' ἐξελέγχοισθε**
πονηρευόμενοι.

Απόσπασμα 1

Ιππόλυτος, Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος Θ 9 Τομ.5 σ.347

ὅτι δὲ λόγος ἐστὶν αἰεὶ τὸ πᾶν καὶ διὰ παντὸς ὧν, οὕτως λέγει· "τοῦ δὲ λόγου τοῦδ' ἐόντος ἀκοῦσαι καὶ ἀκούσαντες τὸ πρῶτον· γινομένων γὰρ πάντων κατὰ τὸν λόγον τόνδε ἀπειροῖσιν εἰκόασι, πειρώμενοι καὶ ἐπέων καὶ ἔργων τοιούτων, τὰ ὅποια ἐγὼ διηγεῦμαι, διαιρέων κατὰ φύσιν καὶ φράζων ὅπως ἔχει."

Σέξτος ο' Εμπειρικός, Πρὸς λογικούς I 132

"λόγου τοῦδε ἐόντος ἀξύνετοι γίνονται ἄνθρωποι, καὶ πρόσθεν ἢ ἀκοῦσαι, καὶ ἀκούσαντες τὸ πρῶτον. γινομένων γὰρ κατὰ τὸν λόγον τόνδε ἄπειροι εἰκόασι πειρώμενοι ἐπέων καὶ ἔργων τοιούτων ὁκοίων ἐγὼ διηγεῦμαι, κατὰ φύσιν διαιρέων ἕκαστον καὶ φράζων ὅκως ἔχει. τοὺς δὲ ἄλλους ἄνθρώπους λανθάνει ὁκόσα ἐγερθέντες ποιοῦσιν, ὅκωσπερ ὁκόσα εὐδόντες ἐπιλανθάνονται." διὰ τούτων γὰρ ῥητῶς παραστήσας ὅτι κατὰ μετοχὴν τοῦ θείου λόγου πάντα πράττομέν τε καὶ νοοῦμεν...

Απόσπασμα 2

Σέξτος ο' Εμπειρικός, Πρὸς λογικούς I 133

"διὸ δεῖ ἔπεσθαι τῷ <ξυνῶ>, τουτέστι τῷ κοινῷ· ξυνός γὰρ ὁ κοινός. "τοῦ λόγου δὲ ἐόντος ξυνοῦ, ζώουσιν οἱ πολλοὶ ὡς ἰδίαν ἔχοντες φρόνησιν." ἢ δ' ἔστιν οὐκ ἄλλο τι ἄλλ' ἐξήγησις τοῦ τρόπου τῆς τοῦ παντὸς διοικήσεως. διὸ καθ' ὃ τι ἂν αὐτοῦ τῆς μνήμης κοινωνήσωμεν, ἀληθεύομεν, ἃ δὲ ἂν ἰδιάσωμεν, ψευδόμεθα.

Απόσπασμα 3

Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, Στρωματεῖς Ε XIV Τομ.8 σ.172

"χρὴ γάρ εὖ μάλα πολλῶν ἱστορας φιλοσόφους ἄνδρας εἶ-
ναι" καθ' Ἡράκλειτον, καὶ τῷ ὄντι ἀνάγκη

πολλὰ πλανηθῆναι διζήμενον ἔμμεναι ἐσθλόν
(Φωκιλ. απόσπ. 13)

Απόσπασμα 4

Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, Στρωματεῖς Δ II Τομ.8 σ.52

"χρυσὸν γάρ οἱ διζήμενοι", φησὶν Ἡράκλειτος, "γῆν πολ-
λὴν ὀρύσσουσι καὶ εὐρίσκουσι ὀλίγον", οἱ δὲ τοῦ χρυσοῦ
ὄντος γένους τὸ συγγενὲς μεταλλεῦοντες εὐρήσουσι τὸ πο-
λὺ ἐν ὀλίγῳ.

Απόσπασμα 5

Διογένης ο Λαέρτιος IX 73

ἔτι μὴν Ἡράκλειτον, "μὴ εἰκῇ περὶ τῶν μεγίστων
συμβαλλώμεθα".

Απόσπασμα 6

Διογένης ο Λαέρτιος IX 1

Δες απόσπ. 101

Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, Στρωματεῖς Α XIX Τομ.7 σ.272

κὰν τῷ Δημοδόκῳ , εἰ δὴ τοῦ Πλάτωνος τὸ σύγγραμμα, "μὴ
οὐκ ἦ τοῦτο φιλοσοφεῖν" λέγει, "περὶ τὰς τέχνας κυπτάζον-
τα ζῆν οὐδὲ πολυμαθοῦντα, ἀλλὰ ἄλλο τι, ἐπεὶ ἔγωγε ὥμην
καὶ ὄνειδος εἶναι." ἦδει γάρ, οἶμαι, ὥς ἄρα ἤδη "πολυμαθὴ
νόον ἔχειν οὐ διδάσκει" καθ' Ἡράκλειτον.

Απόσπασμα 7

Στοβαίος, III I 174 (III σ. 129)

Ὁκόσων λόγους ἤκουσα οὐδεὶς ἀφικνέεται ἐς τοῦτο, ὥστε γινώσκειν ὅτι σοφὸν ἐστὶ πάντων κεχωρισμένον.

Απόσπασμα 8

Πλούταρχος, Προς Κωλώτην 1118C

ὁ δὲ Ἡράκλειτος ὥς μέγα τι καὶ σεμνὸν διαπεπραγμένος, "ἐδιζήσάμην, "φησὶν, "ἐμεωυτόν," καὶ τῶν ἐν Δελφοῖς γραμμάτων θεϊότατον ἐδόκει τὸ "γνῶθι σαυτόν"...

Απόσπασμα 9

Στοβαίος, Ανθολ. Γ V 6 (III σ. 257)

Ἀνθρώποισι πᾶσι μέτεστι γινώσκειν ἑωυτοῦς καὶ σωφρονεῖν

Απόσπασμα 10

Στοβαίος, Γ I 178 (III σ. 129)

Σωφρονεῖν ἀρετὴ μέγιστη· καὶ σοφίη ἀληθέα λέγειν καὶ ποιεῖν κατὰ φύσιν ἐπαΐοντας.

Απόσπασμα 11

1. Ιππόλυτος, Κατά πασών αιρέσεων Θ 9 Τομ.5 σ.347

ὅτι δὲ (ὁ θεός) ἀφανὴς [ὁ] ἀόρατος ἄγνωστος ἀνθρώποις, ἐν τούτοις λέγει. "ἁρμονίη ἀφανὴς φανερῆς κρείττων"· ἐπαινεῖ καὶ προθαυμάζει πρὸ τοῦ γινωσκομένου τὸ ἄγνωστον αὐτοῦ καὶ ἀόρατον τῆς δυνάμεως. ὅτι δὲ ἐστὶν ὁρατὸς ἀνθρώποις καὶ οὐκ ἀνεξερευνήτος, ἐν τούτοις λέγει. "ὅσων ὄψις, ἀκοή, μάθησις, ταῦτα ἐγὼ προτιμέω", φησί, τουτέστι τὰ ὁρατὰ τῶν ὁρατῶν. ἀπὸ τῶν τοιούτων αὐτοῦ λόγον κατανοεῖν

ράδιον: "ἐξαπάτηνται", φησίν, "οἱ ἄνθρωποι πρὸς τὴν γνῶσιν τῶν φανερῶν παραπλησίως Ἐομήρῳ, ὅς ἐγένετο τῶν Ἑλλήνων σοφώτερος πάντων. ἐκεῖνόν τε γὰρ παῖδες φθειρας κατακτείνοντες ἐξηπάτησαν εἰπόντες· ὅσα εἶδομεν καὶ [κατ]ελάβομεν, ταῦτα ἀπολείπομεν, ὅσα δὲ οὔτε εἶδομεν οὔτ' ἐλάβομεν, ταῦτα φέρομεν".

2. Ἰππόλυτος, Κατὰ πασῶν αἰρέσεων, Θ 10 Τομ.5 σ.347

Οὕτως Ἡράκλειτος ἐν ἴσῃ μοίρᾳ τίθεται καὶ τιμᾷ τὰ ἐμφανῆ τοῖς ἀφανέσιν, ὥς ἔν τι τὸ ἐμφανὲς καὶ τὸ ἀφανὲς ὁμολογουμένως ὑπάρχον. "ἔστι γάρ", φησίν, "ἁρμονίῃ ἀφανῆς φανερῆς κρείττων", καὶ "ὅσων ὄνις, ἀκοή, μάθησις," τουτέστι τὰ ὄργανα, "ταῦτα", φησίν, "ἐγὼ προτιμέω", οὐ τὰ ἀφανῆ προτιμήσας.

Ἀπόσπασμα 12

Πολύβιος IB 27 1

Διοῦν γὰρ ὄντων κατὰ φύσιν ὥς ἂν εἴ τινων ὀργάνων ἡμῖν, οἷς πάντα πυνθόμεθα καὶ πολυπραγμονοῦμεν [ἀκοῆς καὶ ὀράσεως] ἀληθινωτέρας δ' οὔσης οὐ μικρῷ τῆς ὀράσεως κατὰ τὸν Ἡράκλειτον ὀφθαλμοὶ γὰρ τῶν ὥτων ἀκριβέστεροι μάρτυρες ...

Ἀπόσπασμα 13

Σέξτος ο Εμπειρικός, Προς λογικούς I 126

ὁ δὲ Ἡράκλειτος, ἐπεὶ πάλιν ἐδόκει δυσὶν ὀργανῶσθαι ὁ ἄνθρωπος πρὸς τὴν τῆς ἀληθείας γνῶσιν, αἰσθήσει τε καὶ λόγῳ, τούτων τὴν μὲν αἴσθησιν παραπλησίως τοῖς προειρημένοις φυσικοῖς ἄπιστον εἶναι νενόμικεν, τὸν δὲ λόγον ὑποτίθεται κριτήριον. ἀλλὰ τὴν μὲν αἴσθησιν ἐλέγχει λέγων κατὰ λέξιν "κακοὶ μάρτυρες ἀνθρώποισιν ὀφθαλμοὶ καὶ ὥτα βαρβάρους ψυχὰς ἐχόντων," ὅπερ ἴσον ἦν τῷ βαρβάρων ἐστὶ ψυχῶν ταῖς ἀλόγοις αἰσθήσεσι πιστεύειν.

Στοβαίος, Ανθολ. Γ IV 54 (III σ. 233)

κακοὶ γίνονται ὀφθαλμοὶ καὶ ὥτα ἀφρόνων ἀνθρώπων ψυχὰς βαρβάρους ἐχόντων.

Απόσπασμα 14

Μάρκος Αυρήλιος, Τα εις εαυτόν IV 46

Ἄει τοῦ Ἑρακλείτου μεμνηῖσθαι ὅτι "γῆς θάνατος ὕδωρ" γενέσθαι, καὶ "ὔδατος θάνατος ἀέρα" γενέσθαι, καὶ "ἀέρος πῦρ," καὶ ἔμπαλιν. μεμνηῖσθαι δὲ καὶ "τοῦ ἐπιλανθανομένου, ἧ ἡ ὁδὸς ἄγει" καὶ ὅτι "ᾧ μάλιστα διηνεκῶς ὁμιλοῦσι," λόγῳ τῷ τὰ ὅλα διοικοῦντι, "τούτῳ διαφέρονται" καὶ "οἷς καθ' ἡμέραν ἐγκυροῦσι, ταῦτα αὐτοῖς ξένα φαίνεται" καὶ ὅτι οὐ δεῖ "ὥσπερ καθεύδοντας ποιεῖν καὶ λέγειν" καὶ γὰρ καὶ τότε δοκοῦμεν ποιεῖν καὶ λέγειν. καὶ ὅτι οὐ δεῖ "παῖδας τοκεῶνων," τουτέστι κατὰ ψιλόν, "καθότι παρελήφμεν."

Απόσπασμα 15

Πλούταρχος, Περί δεισιδαιμονίας 166C

ὁ Ἑράκλειτός φησι τοῖς ἐρηγορόσιν ἓνα καὶ κοινὸν κόσμον εἶναι, τῶν δὲ κοιμωμένων ἕκαστον εἰς ἴδιον ἀναστρέφεται. τῷ δὲ δεισιδαίμονι κοινὸς οὐδεὶς ἐστὶ κόσμος· οὔτε γὰρ ἐρηγορῶς τῷ φρονοῦντι χρῆται οὔτε κοιμώμενος ἀπαλλάττεται τοῦ ταράττοντος, ἀλλ' ὄνειρώττει μὲν ὁ λογισμὸς, ἐργήγορε δ' ὁ φόβος αἰεὶ, φυγὴ δ' οὐκ ἔστιν οὐδὲ μετὰστασις.

Απόσπασμα 16

Κλήμης ο Αλεξανδρεὺς, Στρωματεῖς Γ IV Τομ.8 σ.18

τί δέ; οὐχὶ καὶ Ἑράκλειτος θάνατον τὴν γένεσιν καλεῖ Πυθαγόρα τε καὶ τῷ ἐν Γοργία Σωκράτει ἐμπερὶ ἑνὶ οἷς φησι "θάνατός ἐστιν ὁκόσα ἐγερθέντες ὀρέομεν, ὁκόσα δὲ εὐδοντες ὕπνος;"

Απόσπασμα 17

Θεμίστιος, Λόγοι ΙΙΙ σ.59 ΕΦ 12143 Εθν. Βιβλιοθήκης
φύσις δὲ καθ' ἑ Ηράκλειτον κρύπτεσθαι φιλεῖ, καὶ πρὸ τῆς
φύσεως ὁ τῆς φύσεως δημιουργός...

Απόσπασμα 18

Πλούταρχος, Περί του μη χραν ἑμμετρα νυν την Πυθίαν, 404Ε
Οἶμαι δὲ σε γινώσκειν τὸ παρ' ἑ Ηρακλείτω λεγόμενον ὡς
"ὁ ἄναξ, οὐ τὸ μαντεῖόν ἐστι τὸ ἐν Δελφοῖς, οὔτε λέγει οὔτε
κρύπτει ἀλλὰ σημαίνει". Πρόσλαβε δὲ τούτοις εὖ λεγομέ-
νοις καὶ νόησον τὸν ἐνταῦθα θεὸν χρώμενον τῇ Πυθίᾳ πρὸς
ἀκοήν, καθὼς ἥλιος χρῆται σελήνῃ πρὸς ὄνιν·

Στοβαίος, ΙΙΙ Ι 199 (ΙΙΙ σ. 151)

ὡς γὰρ ὁ ἄναξ ὁ ἐν Δελφοῖς οὔτε λέγει οὔτε κρύπτει ἀλλὰ
σημαίνει κατὰ τὸν ἑ Ηράκλειτον, οὕτω τῶν Πυθαγορικῶν
συμβόλων καὶ τὸ φράζεσθαι δοκοῦν κρυπτόμενόν ἐστι καὶ
τὸ κρύπτεσθαι νοοῦμενον.

Απόσπασμα 19

Κλήμης ο Αλεξανδρεὺς, Στρωματεῖς Β ΙV Τομ.7 σ.313
ἀληθὲς δ' οὐν ὃν παντὸς μᾶλλον ἀποδείκνυται τὸ ὑπὸ τοῦ
προφήτου εἰρημένον: "ἐὰν μὴ πιστεύσητε, οὐδὲ μὴ συνῆτε."
τοῦτο καὶ ἑ Ηράκλειτος ὁ Ἐφέσιος τὸ λόγιον παραφράσας
εἶρηκεν: "ἐὰν μὴ ἔλπηται ἀνέλπιστον, οὐκ ἐξευρήσει, ἀνε-
ξερεῦνητον ἐὼν καὶ ἄπορον."

Απόσπασμα 20

Πλάτων, Κρατύλος 440c

Ταῦτ' οὐν πότερόν ποτε οὕτως ἔχει ἢ ἐκείνως ὥς οἱ περὶ ἑ Η-
ράκλειτόν τε λέγουσι καὶ ἄλλοι πολλοί, μὴ οὐ ράδιον ἢ ἐπι-
σκέπασθαι, οὐδὲ πάνν νοῦν ἔχοντος ἀνθρώπου ἐπιτρέψαντα

ὀνόμασιν αὐτὸν καὶ τὴν αὐτοῦ ψυχὴν θεραπεύειν, πεπιστευκότα ἐκείνοις καὶ τοῖς θεμένοις αὐτά, διςχυρίζεσθαι ὥς τι εἰδότα, καὶ αὐτοῦ τε καὶ τῶν ὄντων καταγιγνώσκειν ὥς οὐδὲν ὑγιὲς οὐδενός, ἀλλὰ πάντα ὥσπερ κεράμια ρεῖ, καὶ ἀτεχνῶς ὥσπερ οἱ κατάρρῳ νοσοῦντες ἄνθρωποι οὕτως οἶεσθαι καὶ τὰ πράγματα διακεῖσθαι, ὑπὸ ῥεύματός τε καὶ κατάρρου πάντα [τὰ] χρήματα ἔχεσθαι.

Πλάτων, Θεαίτητος 182c

Τὰ μὲν τοίνυν ἄλλα χαίρειν ἐάσωμεν, εἴτε ἄλλως εἴτε οὕτως λέγουσιν· οὐ δ' ἔνεκα λέγομεν, τοῦτο μόνον φυλάττωμεν, ἐρωτῶντες· Κινεῖται καὶ ρεῖ, ὥς φατε, τὰ πάντα; ἢ γάρ;

Πλάτων, Φίληβος 43a

Ἄλλὰ γὰρ οἶμαι τόδε λέγεις, ὥς ἀεὶ τι τούτων ἀναγκαῖον ἡμῖν συμβαίνειν, ὥς οἱ σοφοὶ φασιν· ἀεὶ γὰρ ἅπαντα ἄνω τε καὶ κάτω ρεῖ.

Αριστοτέλης, Μετά τα Φυσικά Α 6, 987a 37

Ἐκ νέου τε γὰρ [Πλάτων] συνήθης γενόμενος πρῶτον Κρατύλῳ καὶ ταῖς Ἑρακλειτείσις δόξαις, ὥς ἀπάντων τῶν αἰσθητῶν αἰεὶ ῥεόντων καὶ ἐπιστήμης περὶ αὐτῶν οὐκ οὔσης, ταῦτα μὲν καὶ ὕστερον οὕτως ὑπέλαβεν.

Αριστοτέλης, Περί ουρανοῦ 298b 30

οἱ δὲ τὰ μὲν ἄλλα πάντα γίνεσθαι τε φασὶ καὶ ρεῖν, εἶναι δὲ παγίως οὐθέν, ἔν δέ τι μόνον ὑπομένειν, ἐξ οὗ ταῦτα πάντα μετασχηματίζεσθαι πέφυκεν· ὅπερ εἰκότασι βούλεσθαι λέγειν ἄλλοι τε πολλοὶ καὶ Ἑράκλειτος ὁ Ἐφέσιος.

Ιπποκράτης, Περί διαίτης 5 I (DK 22 C 1)

χωρεῖ δὲ πάντα καὶ θεῖα καὶ ἀνθρώπινα ἄνω καὶ κάτω ἀμβιβόμενα·

Διογένης ο Λαέρτιος, IX 8

γίνεσθαι τε πάντα κατ' ἐναντιότητα καὶ ρεῖν τὰ ὅλα ποταμοῦ δίκην, πεπεράνθε τε τὸ πᾶν καὶ ἓνα εἶναι κόσμον·

Ιππόλυτος, Κατά πασών αιρέσεων ελεγχος Α Ι Τομ.5 σ. 200
καὶ τὰ πάντα φέρεσθαι τε καὶ ρεῖν τῇ τοῦ πρώτου ἀρχηγοῦ
τῆς γενέσεως αὐτῶν φύσει συμφερόμενα.
(Ἡ παράγραφος στην οποία υπάρχει η φράση αναφέρεται
στον Θαλή όμως η διατύπωση απηχεί εμφανώς Ἡράκλειτο).

Σιμπλίκιος, Περί Φυσικῆς Ακροάσεως 887,1 (Marc. 202)
χρήται δε τῷ Ἡρακλείτου λόγῳ τῷ λέγοντι πάντα ρεῖν καὶ
μηδέποτε τὸ αὐτό εἶναι

Απόσπασμα 21

Πλούταρχος, Περί του Ε του εν Φελφοίς 392B
"ποταμῷ γὰρ οὐκ ἔστιν ἐμβῆναι δις τῷ αὐτῷ" καθ' Ἡρά-
κλειτον οὐδὲ θνητῆς οὐσίας δις ἄψεσθαι κατὰ ἕξιν· ἀλλ'
ὁξύτητι καὶ τάχει μεταβολῆς "σκίδνησι καὶ πάλιν συνάγει"
μᾶλλον δ' οὐδὲ πάλιν οὐδ' ὕστερον ἀλλ' ἅμα καὶ ἀπολείπει
καὶ "πρόσεισι καὶ ἄπεισι".

Πλάτων, Κρατύλος 402a
Λέγει που Ἡράκλειτος ὅτι "πάντα χωρεῖ καὶ οὐδὲν μένει",
καὶ ποταμοῦ ῥοῇ ἀπεικάζων τὰ ὄντα λέγει ὡς "δις ἐς τὸν
αὐτὸν ποταμὸν οὐκ ἂν ἐμβαίης".

Αριστοτέλης, Μετά τα Φυσικά 1010a
Ἐκ γὰρ ταύτης τῆς ὑπολήψεως ἐξήνηθησεν ἡ ἀκροτάτη δόξα
τῶν εἰρημένων, ἢ τῶν φασκόντων ἡρακλειτίζειν, καὶ οἷαν
Κρατύλος εἶχεν, ὅς τὸ τελευταῖον οὐδὲν ᾧετο δεῖν λέγειν
ἀλλὰ τὸν δάκτυλον ἐκίνει μόνον, καὶ Ἡρακλείτῳ ἐπετίμα
εἰπόντι ὅτι δις τῷ αὐτῷ ποταμῷ οὐκ ἔστιν ἐμβῆναι· αὐτὸς
γὰρ ᾧετο οὐδ' ἅπαξ. Ἡμεῖς δὲ καὶ πρὸς τοῦτον τὸν λόγον
ἐροῦμεν, ὅτι τὸ μὲν μεταβάλλον ὅτε μεταβάλλει ἔχει τινὰ
αὐτοῖς ἀληθῆ λόγον μὴ οἶεσθαι εἶναι.

Πλούταρχος, Περί των υπό του θείου βραδέως τιμωρουμένων 559C
ἢ λήσομεν εἰς τὸν Ἡράκλειτον ἅπαντα πράγματα ποταμὸν

ἐμβαλόντες, εἰς ὃν οὐ φησι δις ἐμβῆναι, τῷ πάντα κινεῖν
καὶ ἑτεροιοῦν τὴν φύσιν μεταβάλλουσαν.

Πλούταρχος, Αἰτίαι φυσικαί 912Α

τὸ δὲ τοῦ Ἀριστοτέλους ἀληθές, ὅτι πρόσφατόν ἐστι καὶ
νέον ὕδωρ τὸ ὑόμενον ἕωλον δὲ καὶ παλιὸν τὸ λιμναῖον; ἢ
καὶ τοῦτο πιθανὸν μᾶλλον ἢ ἀληθές ἐστι; τὰ γὰρ πηγαῖα καὶ
ποτάμια νάματα πρόσφατα μέν ἐστι καὶ νεογενῇ (ποταμοῖς
γὰρ δις τοῖς αὐτοῖς οὐκ ἂν ἐμβαίης, ὥς φησιν Ἡράκλειτος,
ἕτερα γὰρ ἐπιρρεῖ ὕδατα), τρέφει δὲ καὶ ταῦτα τῶν ὀμβρίων
χεῖρον.

Απόσπασμα 22

Τζέτζης, Σχόλια στο Εξήγ. εις Ιλ. σ.126, ΕΦ 4816 Εθν. Βιβλιοθήκης

Ὁ παλαιὸς γὰρ Ἡ<ρά>κλειτος ὁ Ἐφέσιος ἐκαλεῖτο δει-
νός διὰ τὸ τῶν λόγων αὐτοῦ σκοτεινόν· τὰ ψυχρὰ θέρεται,
θερμὸν ψύχεται, ὑ<γρόν> ἀναίνεται, καρφαλέον νοτί-
ζετ<αι>.

Απόσπασμα 23

Πλωτίνος, Εννεάδες IV 8 (6) 1

Πολλάκις ἐγειρόμενος εἰς ἑμαυτὸν ἐκ τοῦ σώματος καὶ γι-
νόμενος τῶν μὲν ἄλλων ἔξω, ἑμαυτοῦ δὲ εἰσω, θαυμαστὸν
ἡλικῶν ὁρῶν κάλλος, καὶ τῆς κρείττονος μοίρας πιστεύσας
τότε μάλιστα εἶναι, ζωὴν τε ἀρίστην ἐνεργήσας καὶ τῷ θεῷ
εἰς ταῦτόν γεγεννημένος καὶ ἐν αὐτῷ ἰδρυθεὶς εἰς ἐνέργειαν
ἐλθὼν ἐκείνην ὑπὲρ πᾶν τὸ ἄλλο νοητὸν ἑμαυτὸν δρύσας,
μετὰ ταύτην τὴν ἐν τῷ θεῷ στάσιν εἰς λογισμὸν ἐκ νοῦ
καταβάς ἀπορῶ, πῶς ποτε καὶ νῦν καταβαίνω, καὶ ὅπως
ποτέ μοι ἔνδον ἡ ψυχὴ γεγένηται τοῦ σώματος τοῦτο οὐσα,
οἷον ἐφάνη καθ' ἑαυτήν, καίπερ οὐσα ἐν σώματι. ὁ μὲν γὰρ
Ἡράκλειτος, ὅς ἡμῖν παρακελεύεται ζητῶν τοῦτο, "ἄμοι-
βάς τε ἀναγκαίης" τιθέμενος ἐκ τῶν ἐναντίων, "ὁδὸν τε ἄνω

κάτω" εἰπὼν καὶ "μεταβάλλον ἀναπαύεται" καὶ "κάματός ἐστι τοῖς αὐτοῖς μοχθεῖν καὶ ἄρχεσθαι" εἰκάζειν ἔδωκεν ἀμελήσας σαφῇ ἡμῖν ποιῆσαι τὸν λόγον, ὥς δέον ἴσως παρ' αὐτῷ ζητεῖν, ὥσπερ καὶ αὐτός ζητήσας εὗρεν.

Απόσπασμα 24

Ιππόλυτος, Κατὰ πασῶν αἱρέσεων ἐλεγχος, Θ 9 Τομ.5 σ. 347
ὅτι δὲ ἐστὶ παῖς τὸ πᾶν καὶ δι' αἰῶνος αἰώνιος βασιλεὺς τῶν ὄλων οὕτως λέγει· "αἰὼν παῖς ἐστὶ παῖζων, πεττεύων· παιδὸς ἢ βασιληΐη".

Απόσπασμα 25

Ιππόλυτος, Κατὰ πασῶν αἱρέσεων ἐλεγχος, Θ 9 Τομ.5 σ. 347
ὅτι δὲ ἐστὶν ὁ πατὴρ πάντων τῶν γεγονότων γενητὸς ἀγένητος, κτίσις δημιουργός, ἐκείνου [Ἡρακλείτου] λέγοντος ἀκούομεν· "πόλεμος πάντων μὲν πατὴρ ἐστὶ, πάντων δὲ βασιλεὺς, καὶ τοὺς μὲν θεοὺς ἔδειξε τοὺς δὲ ἀνθρώπους, τοὺς μὲν δούλους ἐποίησε τοὺς δὲ ἐλευθέρους.

Απόσπασμα 26

Ωριγένης, Κατὰ Κέλσου ΣΤ XLII Τομ.10 σ.90
Ἡράκλειτον μὲν λέγοντα ὧδε· "εἰδέ<ναι> χρὴ τὸν πόλεμον ἔόντα ξυνὸν καὶ δίκην ἔριν, καὶ γινόμενα πάντα κατ' ἔριν καὶ χωρεώμενα·"

Απόσπασμα 27

Πλούταρχος, Περί του Ε του εν Δελφοῖς 388DE
τῇ δὲ πεμπάδι καὶ τοῦτο μὲν συμβέβηκε κατὰ πολλαπλασιασμόν, ἰδίως δὲ τὸ κατὰ σύνθεσιν ἢ ἑαυτὴν ἢ τὴν δεκάδα ποιεῖν παρὰ μέρος ἐπιβάλλουσιν αὐτῇ, καὶ τοῦτο γίνεσθαι μέχρι παντός, ἀπομιμουμένου τοῦ ἀριθμοῦ τὴν τὰ ὅλα δια-

κοσμοῦσαν ἀρχήν. Ὡς γὰρ ἐκείνην φυλάττουσαν ἐκ μὲν ἑαυτῆς τὸν κόσμον ἐκ δὲ τοῦ κόσμου πάλιν αὖ ἑαυτὴν ἀποτελεῖν "πυρὸς τ' ἀνταμείβεσθαι πάντα " φησὶν ὁ Ἡράκλειτος "καὶ πῦρ ἀπάντων, ὅκωσπερ χρυσοῦ χρήματα καὶ χρημάτων χρυσός". οὕτως ἡ τῆς πεμπάδος πρὸς ἑαυτὴν σύννοδος οὐδὲν οὔτ' ἀτελὲς οὔτ' ἀλλότριον γεννᾷν πέφυκεν, ἀλλ' ὠρισμένας ἔχει μεταβολάς· ἡ γὰρ αὐτὴν ἢ τὴν δεκάδα, γεννᾷ, τουτέστιν ἢ τὸ οἰκεῖον ἢ τὸ τέλειον.

Απόσπασμα 28

Κλήμης ο Αλεξανδρεὺς, Στρωματεῖς Ε XIV Τομ.8 σ.156

οὐ περατέμπομαι καὶ τὸν Ἐμπεδοκλέα, ὅς φυσικῶς οὕτως τῆς τῶν πάντων ἀναλήψεως μέμνηται, ὡς ἐσομένης ποτὲ εἰς τὴν τοῦ πυρὸς οὐσίαν μεταβολῆς. σαφέστατα <δ> ὁ Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος ταύτης ἐστὶ τῆς δόξης, τὸν μὲν τινα κόσμον αἰδίων εἶναι δοκιμάσας, τὸν δὲ τινα φθειρόμενον, τὸν κατὰ τὴν διακόσμησιν εἰδὼς οὐχ ἕτερον ὄντα ἐκείνου πως ἔχοντος. ἀλλ' ὅτι μὲν αἰδίων τὸν ἐξ ἀπάσης τῆς οὐσίας ἰδίως ποιοῦν κόσμον ἡδεῖ, φανερόν ποιεῖν λέγων οὕτως· "κόσμον τόνδε τὸν αὐτὸν ἀπάντων οὔτε τις θεῶν οὔτε ἀνθρώπων ἐποίησεν, ἀλλ' ἦν αἰεὶ καὶ ἔστιν καὶ ἔσται πῦρ αἰείζων ἀπότομον μέτρα καὶ ἀποσβεννύμενον μέτρα."

Απόσπασμα 29

Δες Απόσπ. 32

Απόσπασμα 30

Κλήμης ο Αλεξανδρεὺς, Στρωματεῖς Ε XVI Τομ.8 σ.156

ὅτι δὲ καὶ γενητὸν καὶ φθαρτὸν αὐτόν εἶναι ἐδογματίζεν, μνηύει τὰ ἐπιφερόμενα "πυρὸς τροπαὶ πρῶτον θάλασσα, θαλάσσης δὲ τὸ μὲν ἥμισυ γῆ, τὸ δὲ ἥμισυ πρηστήρ." δυνάμει γὰρ λέγει, ὅτι πῦρ ὑπὸ τοῦ διοικοῦντος λόγου καὶ θεοῦ τὰ σύμπαντα δι' αἴρος τρέπεται εἰς ὑγρὸν τὸ ὡς σπέρμα τῆς

διακοσμήσεως, ὃ καλεῖ θάλασσαν· ἐκ δὲ τοῦτου αὐθις γίνε-
ται γῆ, καὶ οὐρανὸς καὶ τὰ ἐμπεριεχόμενα. ὅπως δὲ πάλιν
ἀναλαμβάνεται καὶ ἐκπυροῦται, σαφῶς δὲ τούτων δηλοῖ
"θάλασσα διαχέεται καὶ μετρέεται εἰς τὸν αὐτὸν λόγον ὁ-
κοῖος πρόσθεν ἣν ἢ γενέσθαι γῆ."

Απόσπασμα 31

Μάξιμος Τύριος, Λόγοι τεσσαράκοντα και εις, ΜΑ 4 ΕΦ 8391

Εθν. Βιβλιοθήκης

Ὁρᾷς οὖν τὰ πάθη, ἃ σὺ μὲν καλεῖς φθοράν, τεκμαιρόμε-
νος τῇ τῶν ἀπιόντων ὁδῷ· ἐγὼ δὲ σωτηρίαν, τεκμαιρόμε-
νος ἐν τῇ διαδοχῇ τῶν μελλόντων. Μεταβολὴν ὁρᾷς σω-
μάτων γενέσεως, ἀλλαγὴν ὁδῶν ἄνω καὶ κάτω, κατὰ τὸν
Ἡράκλειτον· καὶ αὐθις αὐτὸ ζώντας μὲν τῶν ἐκείνων θά-
νατον ἀποθνήσκοντας δὲ τὴν ἐκείνων ζωὴν. Ζῇ πῦρ τὸν γῆς
θάνατον, καὶ ἀπὸ ζῇ τὸν πυρὸς θάνατον· ὕδωρ ζῇ τὸν ἀέρος
θάνατον, γῆ τὸν ὕδατος. Διαδοχὴν ὁρᾷς βίου καὶ μεταβολὴν
σωμάτων, καινουργίαν τοῦ ὅλου.

Πλούταρχος, Περί του Ε του εν Δελφοις 392C

Οὐ γὰρ μόνον, ὥς Ὁράκλειτος ἔλεγε, "πυρὸς θάνατος ἀέρι
γένεσις, καὶ ἀέρι θάνατος ὕδατι γένεσις", ἀλλ' ἔτι σαφέστε-
ρον ἐπ' αὐτῶν ἡμῶν· φθείρεται μὲν γὰρ ἀκμάζων γενομένου
γέροντος, ἐφθάρη δ' ὁ νέος εἰς τὸν ἀκμάζοντα, καὶ ὁ παῖς εἰς
τὸν νέον, εἰς δὲ τὸν παῖδα τὸ νήπιον·

Μάρκος Αυρήλιος, Τα εις εαυτόν IV μς

Δες Πηγές απόσπ. 14

Αέτιος, I 3 11 (Dox. 284).

Δες Σημ. 4. απόσπ. 31

Απόσπασμα 32

Ιππόλυτος, Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος Θ 9 Τομ.5 σ.348

λέγει δὲ καὶ τοῦ κόσμου κρίσιν καὶ πάντων τῶν ἐν αὐτῷ διὰ

πυρὸς γίνεσθαι λέγων οὕτως· "τὰ δὲ πάντα οἰακίζει κεραυνός", τουτέστι κατευθύνει, κεραυνὸν τὸ πῦρ λέγων τὸ αἰώνιον. λέγει δὲ καὶ φρόνιμον τοῦτο εἶναι τὸ πῦρ καὶ τῆς διοικήσεως τῶν ὅλων αἴτιον· καλεῖ δὲ τοῦτο "χρησιμοσύνην καὶ κόρον"· χρησιμοσύνη δὲ ἐστὶν ἡ διακόσμις κατ' αὐτόν, ἡ δὲ ἐκπύρωσις κόρος "πάντα γάρ", φησί, "τὸ πῦρ ἐπελθὼν κρινεῖ καὶ καταλήψεται".

Απόσπασμα 33

Αριστοτέλης, Μετεωρολογικά II Π 355a 12

περὶ δὲ τὸν ἥλιον ἀδύτατον τοῦτο συμβαίνειν, ἐπεὶ τρεφόμενον γε τὸν αὐτὸν τρόπον, ὥσπερ ἐκεῖνοί φασι, δῆλον ὅτι καὶ ὁ ἥλιος οὐ μόνον καθάπερ Ἡράκλειτός φησι νέος ἐφ' ἡμέρῃ ἐστίν, ἀλλ' αἰεὶ νέος συνεχῶς.

Απόσπασμα 34

Αέτιος II 21 (Dox. 351)

Περὶ μεγέθους ἡλίου. Ἀναξίμανδρος τὸν μὲν ἥλιον ἴσον εἶναι τῇ γῇ, τὸν δὲ κύκλον ἅφ' οὗ τὴν ἐκπνοὴν ἔχει καὶ ὅφ' οὗ φέρεται ἑπτακαικεκοσαπλασίῳ τῆς γῆς. Ἀναξαγόρας πολλαπλάσιον Πελοποννήσου. Ἡράκλειτος "εὖρος ποδὸς ἀνθρωπίου".

Απόσπασμα 35

Πλούταρχος, Περί του πότερον ὕδωρ ἢ πυρ χρησιμώτερον, 957A

Ἡράκλειτος μὲν οὖν, "εἰ μὴ ἥλιος, φησίν, ἦν, εὐφρόνη ἂν ἦν". ἔστι δ' εἰπεῖν, ὥς, εἰ μὴ θάλαττα ἦν, πάντων ἂν ἀγριώτατον ζῶον καὶ ἐνδεέστατον ὁ ἄνθρωπος ἦν.

Πλούταρχος, Περί τύχης 98C

"νοῦς ὀρῇ καὶ νοῦς ἀκούει, τᾶλλα" δὲ "κωφὰ καὶ τυφλά." καὶ ὥσπερ ἡλίου μὴ ὄντος ἔνεκα τῶν ἄλλων ἀστρῶν εὐφρόνην ἂν ἥγομεν, ὥς φησιν Ἡράκλειτος, οὕτως ἔνεκα τῶν αἰ-

στήσεων, εἰ μὴ νοῦν μηδὲ λόγον ὁ ἄνθρωπος ἔσχεν, οὐδὲν ἂν διέφερε τῷ βίῳ τῶν θηρίων.

Κλήμης ο Αλεξανδρεὺς, Προτρεπτικός XI Τομ.7 σ.73

καὶ γὰρ ὥσπερ "ἡλίου μὴ ὄντος ἕνεκα τῶν ἄλλων ἄστρον νύξ ἂν ἦν τὰ πάντα", οὕτως εἰ μὴ τὸν λόγον ἔγνωμεν καὶ τοῦτο κατηυγάσθημεν, οὐδὲν ἂν τῶν σιτευομένων ὀρνίθων ἐλειπόμεθα, ἐν σκότει πλαινόμενοι καὶ θανάτῳ τρεφόμενοι.

Απόσπασμα 36

Στράβων, Α 1 6 (C3)

Ὅτι δὲ καὶ ἡ πρὸς ταῖς ἄρκτοις ἐσχατιὰ παρωκεανίτις ἐστίν, οὕτως ἠνίξατο εἰπὼν [Ὅμηρος] περὶ τῆς ἄρκτου "οἴη δ' ἄμμορός ἐστιν λοετρῶν ὠκεανοῖο". Διὰ μὲν γὰρ τῆς ἄρκτου καὶ τῆς ἀμάξης τὸν ἀρκτικὸν δηλοῖ [...] οὐδὲ Κράτης οὖν ὀρθῶς γράφει "οἶος δ' ἄμμορός ἐστι λοετρῶν", φεύγων τὰ μὴ φευκτά. Βελτίων δ' Ἡράκλειτος καὶ ὁμηρικώτερος, ὁμοίως ἀντὶ τοῦ ἀρκτικοῦ τὴν ἄρκτον ὀνομάζων "ἡοῦς καὶ ἐσπέρης τέρματα ἡ ἄρκτος, καὶ ἀντίον τῆς ἄρκτου οὐρος αἰθρίου Διός". Ὁ γὰρ ἀρκτικός ἐστι δύσεων καὶ ἀνατολῆς ὅρος, οὐχ ἡ ἄρκτος.

Απόσπασμα 37

Θεόφραστος, Μεταφυσικά, Ε.Φ. 3169 Εθνικῆς Βιβλιοθήκης, σ.314

ἄλογον δὲ κάκεινοις δόξειεν ἂν, εἰ ὁ μὲν ὅλος οὐρανὸς καὶ ἕκαστα τῶν μερῶν, ἅπαντ' ἐν τάξει καὶ λόγῳ καὶ μορφαῖς καὶ δυνάμεσιν καὶ περιόδοις, ἐν δὲ ταῖς ἀρχαῖς μηθὲν τοιοῦτον, ἀλλ' ὥσπερ σὰρξ εἰκὴ κεχυμένων ὁ κάλλιτος φησὶν Ἡράκλειτος, ὁ κόσμος·

Απόσπασμα 38

Ἀριστοτέλης Ὑπερὶ κόσμου 6 401a 8

τῶν τε ζώων τὰ τε ἄγρια καὶ ἡμερα, τὰ τε ἐν ἀέρι καὶ ἐπὶ

τῆς γῆς καὶ ἐν ὕδατι βοσκόμενα, γίνεται καὶ ἀκμάζει καὶ φθείρεται τοῖς τοῦ θεοῦ πειθόμεθα θεσμοῖς· "πάν γὰρ ἐρπετὸν πληγῇ νέμεται," ὥς φησιν Ἡράκλειτος.

Απόσπασμα 39

Διογένης ο Λαέρτιος, IX 7

εἶρικε δὲ καὶ περὶ τῶν ἐν κόσμῳ συνισταμένων πάντων παθῶν, ὅτι τε ὁ ἥλιός ἐστι τὸ μέγεθος οἷος φαίνεται. λέγεται δὲ καὶ "ψυχῆς πείρατα οὐκ ἂν ἐξεύροιο, πᾶσαν ἐπιπορευόμενος ὁδόν· οὕτω βαθὺν λόγον ἔχει."

Απόσπασμα 40

Αρειος Δίδυμος, (Ευσέβιος, "Ευαγγελικά Προπαρασκευαί" XV 20 2), Dox. 470

Περὶ δὲ ψυχῆς Κλεάνθης μὲν τὰ τοῦ Ζήνωνος δόγματα παρατιθέμενος πρὸς σύγκρισιν τὴν πρὸς τοὺς ἄλλους φυσικούς φησιν, ὅτι Ζήνων τὴν ψυχὴν λέγει αἰσθητικὴν ἀναθυμίασιν, καθάπερ Ἡράκλειτος. βουλόμενος γὰρ ἐμφανίσαι, ὅτι αἱ ψυχαὶ ἀναθυμιώμεναι νοεραὶ γίνονται, εἵκασεν αὐτάς τοῖς ποταμοῖς λέγων οὕτως "ποταμοῖσι τοῖσιν αὐτοῖσιν ἐμβαίνουσιν ἕτερα καὶ ἕτερα ὕδατα ἐπιρρεῖ· καὶ ψυχαὶ δὲ ἀπὸ τῶν ὑγρῶν ἀναθυμιῶνται." ἀναθυμίασιν μὲν οὖν ὁμοίως τῷ Ἡρακλείτῳ τὴν ψυχὴν ἀποφαίνει Ζήνων, αἰσθητικὴν δὲ αὐτὴν εἶναι διὰ τοῦτο λέγει, ὅτι τυποῦσθαί τε δύναται τὸ μέγεθος τὸ μέρος τὸ ἡγούμενον αὐτῆς ἀπὸ τῶν ὄντων καὶ ὑπαρχόντων διὰ τῶν αἰσθητηρίων καὶ παραδέχεσθαι τὰς τυπώσεις. ταῦτα γὰρ ἴδια ψυχῆς ἐστί.

Απόσπασμα 41

Στοβαῖος, Ανθολ. Γ 1 180 (III σ.130)

Σωκράτους.

Ψυχῆς ἐστὶ λόγος ἑαυτὸν αὖξων. ἐν τῷ βίῳ καθάπερ ἐν δράματι χρὴν τὰ πρῶτα λέγειν οὐ τὸν πλουσιώτατον ἀλλὰ τὸν φρονιμώτατον.

Απόσπασμα 42

Στοβαίος, Ανθολ. Γ V 8 (III σ.257)
αὕη ψυχὴ σοφωτάτη καὶ ἀρίστη

Μουσώνιος, Περί τροφῆς (Στοβαίος, III XVII 42 σ.504)
δεῖν δὲ τὸν ἄνθρωπον, ὥσπερ συγγενέστατον τοῖς θεοῖς τῶν ἐπιγείων ἐστίν, οὕτω καὶ ὁμοιότατα τρέφεσθαι τοῖς θεοῖς. ἐκείνους μὲν οὖν ἀρκεῖν τοὺς ἀπὸ γῆς καὶ ὕδατος ἀναφερομένους ἀτμούς, ἡμᾶς δ' ὁμοιοτάτην ταύτη προσφέρεισθαι τροφήν ἃν εἶπεν τὴν κουφοτάτην καὶ καθαρωτάτην· οὕτω δ' ἂν καὶ τὴν ψυχὴν ἡμῶν ὑπάρχειν καθαρὰν τε καὶ ξηράν, ὁποῖα οὕσα ἀρίστη καὶ σοφωτάτη εἴη ἂν, καθάπερ Ἡρακλείτῳ δοκεῖ λέγοντι οὕτως "αὐγὴ ξερὴ ψυχὴ σοφωτάτη καὶ ἀρίστη".

Κλήμης ο Αλεξανδρεὺς, Παιδαγωγός Β II Τομ.7 σ.143
ὧς γὰρ τροφαῖς ἐπὶ τῷ μὴ πεινῆν, οὕτως καὶ ποτῶ ἐπὶ τῷ μὴ διψῆν χρηστέον, παραφυλάττοντας τὸν ὄλισθον ἀκριβῶς· ἀκροσφαλῆς γὰρ ἡ τοῦ οἴνου παρείσδυσις. οὕτω δ' ἂν καὶ ἡ ψυχὴ ἡμῶν ὑπάρξαι καθαρὰ καὶ ξηρὰ καὶ φωτοειδής, "αὐγὴ δὲ ψυχὴ ξηρὰ σοφωτάτη καὶ ἀρίστη." ταύτη δὲ καὶ ἐποπτική, οὐδέ ἐστιν κάθυγρος ταῖς ἐκ τοῦ οἴνου ἀναθυμιάσεσιν νεφέλης δίκην σωματοποιουμένη.

Πορφύριος, Περί του εν Ὀδυσσεΐα των Νυμφῶν Ἀντρου 11 σ.64
<ὁ> αὐτὸς δὲ φησὶν Ἡράκλειτος "ξηρὰ ψυχὴ σοφωτάτη". διὸ κἀνταῦθα κατὰ τὰς τῆς μίξεως ἐπιθυμίας δίνυγον καὶ νοτερώτερον γίνεσθαι τὸ πνεῦμα, ἀτμὸν ἐφελκομένης δίνυγον τῆς ψυχῆς ἐκ τῆς πρὸς γένεσιν νεύσεως. ναῖδες οὖν νύμφαι αἱ εἰς γένεσιν ἰοῦσαι ψυχαί. ὅθεν καὶ τὰς γαμουμένας ἔθος ὧς ἂν εἰς γένεσιν συνεζευγμένας νύμφας τε καλεῖν καὶ λουτροῖς καταχεῖν ἐκ πηγῶν ἢ ναμάτων ἢ κρουνῶν ἀενάων εἰλημμένοις. ἀλλὰ ψυχαῖς μὲν τελουμέναις εἰς φύσιν καὶ γενεθλίοις δαίμοσιν ἱερός τε ὁ κόσμος καὶ ἐπέραςτος καίπερ σκοτεινὸς ὧν φύσει καὶ ἡεροειδής.

Πλούταρχος, Περί σαρκοφαγίας 995E

"αὐγὴ ξηρὴ ψυχὴ σοφωτάτη καὶ ἀρίστη" κατὰ τὸν Ἡράκλειτον. (Διόρθωση Χατζιδάκη: "αὕη δὲ ψυχὴ ...")

Πλούταρχος, Ρωμύλος 28

Ἦκει γὰρ ἐκείθεν ἐκεῖ δ' ἄνεισιν, οὐ μετὰ σώματος, ἀλλ' ἐὰν ὅτι μάλιστα σώματος ἀπαλλαγῇ καὶ διακριθῇ καὶ γένηται καθαρὸν παντάπασιν καὶ ἄσαρκον καὶ ἀγνόν. Αὕτη γὰρ ψυχὴ ξηρὴ καὶ ἀρίστη καθ' Ἡράκλειτον, ὥσπερ ἀστραπὴ νέφους διαπταμένη τοῦ σώματος.

Αλλες Πηγές δεσ Marcov. 371

Απόσπασμα 43

Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, Στρωματεῖς ΣΤ II Τομ.8 σ.182

Ὁρφέως δὲ ποιήσαντος·
ἔστιν ὕδωρ ψυχῇ, θάνατος δ' ὕδατες<σ>ιν ἀμοιβή, ἐκ δὲ ὕδατος μὲν γαῖα, τὸ δ' ἐκ γαίης πάλιν ὕδωρ· ἐκ τοῦ δὴ ψυχὴ ὅλον αἰθέρα ἀλλάσσουσα·
Ἡράκλειτος ἐκ τούτων συνιστάμενος τοὺς λόγους ὧδέ πως γράφει· "ψυχῇσιν θάνατος ὕδωρ γενέσθαι, ὕδατι δὲ θάνατος γῆν γενέσθαι, ἐκ γῆς δὲ ὕδωρ γίνεται, ἐξ ὕδατος δὲ ψυχὴ."

Ιππόλυτος, Κατά πασῶν αἱρέσεων ἐλεγχος E 16 Τομ.5 σ.266

οὐ μόνον δὲ τοῦτο, φησὶν (Περάτης), οἱ ποιηταὶ λέγουσι, ἀλλ' ἤδη καὶ οἱ σοφώτατοι τῶν Ἑλλήνων, ὧν ἔστι καὶ Ἡράκλειτος εἰς λέγων· "ψυχῇσι γὰρ θάνατος ὕδωρ γενέσθαι."

Νουμίνιος, ἀπόσπ. 30, σ.81 (Πορφύριος, περὶ τοῦ ἐν Οδυσσεΐα τῶν Νυμφῶν Ἀντροῦ, 10 σ.62)

τοὺς τε Αἰγυπτίους διὰ τοῦτο τοὺς δαίμονας ἅπαντας οὐχ ἰστάναι ἐπὶ στερεοῦ, ἀλλὰ πάντας ἐπὶ πλοίου, καὶ τὸν Ἥλιον καὶ ἀπλῶς πάντας· οὐστίνας εἰδέναι χρὴ τὰς ψυχὰς ἐπι-

ποτωμένας τῷ ὕγρῳ τὰς εἰς γένεσιν κατιούσας· ὅθεν καὶ Ἡ-
ράκλειτος ψυχῇσι φάναι τέρψιν μὴ θάνατον ὕγρῃσι γενέ-
σθαι, τέρψιν δ' εἶναι αὐταῖς τὴν εἰς γένεσιν πτῶσιν, καὶ
ἀλλαχοῦ δὲ φάναι ζῆν ἡμᾶς τὸν ἐκείνων θάνατον καὶ ζῆν
ἐκείνας τὸν ἡμέτρον θάνατον.

Απόσπασμα 44

Στοβαίος Ανθολ. Γ V 7 (III σ.257)

Ἄνῆρ ὀκόταν μεθυσθῇ, ἄγεται ὑπὸ παιδὸς ἀνήβου σφαλ-
λόμενος, οὐκ ἐπαῖων ὅκη βαίνει, ὕγρην τὴν ψυχὴν ἔχων.

Απόσπασμα 45

Θεόφραστος, Περί ἱλίγγων ΕΦ 3082 Τομ.3 σ.438

εἰ καὶ μὴ καθάπερ Ἡράκλειτός φησι καὶ ὁ κυκεὼν διίστα-
ται μὴ κινούμενος

Ἦταν τελικά ευτύχημα που δεν διέθετα την νεότερη έκδοση του Θεόφραστου, γιατί μου δόθηκε έτσι η ευκαιρία να ψηλαφίσω την έκδοση του Μανούτziu που, μόνο αυτή (!), υπάρχει στην Εθνική Βιβλιοθήκη (ΕΦ 3082). Και αφού για δύο μέρες απολάμβανα την αφή του χαρτιού και το λίκνισμα των γραμ-μάτων, μετά ἄρχισα να οικτρίω αυτό το κράτος που παραδίδει στα χέρια του οποιουδήποτε (ζήτησα το βιβλίο ως απλὸς ἀναγνώστης), αὐτόν τον θερμό θησαυρό.

Απόσπασμα 46

Πλούταρχος, Κοριολανός XXII

Οὐ μὴν ἀλλὰ μέγεθος τι φρονήματος ἔχοντα τὸν Τύλλον ὀρῶν, καὶ μάλιστα δὴ Οὐολούσκων ἐπιθυμούντα Ρωμαῖους λαβὴν παρασχόντας ἐν μέρει κολοῦσαι, μαρτυρίαν ἀπέλιπε τῷ εἰπόντι· "Θυμῷ μάχεσθαι χαλεπὸν· ὁ γὰρ ἂν θέλει, ψυχῆς ὠνεῖται. "Λαβὼν γὰρ ἐσθῆτα καὶ σκευὴν, ἐν ἧ μάλιστα μὴ δόξειν ὅς ἦν ἑμελλεν ὀρώμενος, ὥσπερ Ὀδυσσεύς
Ἄνδρῶν δυσμενέων κατέδου πόλιν (Οδ. Δ 246)

Αριστοτέλης, Ηθικά Ευδ. 1223b 26

᾽Εοικε δὲ καὶ Ἑράκλειτος λέγειν εἰς τὴν ἰσχὺν τοῦ θυμοῦ βλέψας ὅτι λυπηρὰ ἢ κώλησις αὐτοῦ· "χαλεπὸν γάρ" φησι "θυμῷ μάχεσθαι, ψυχῆς γὰρ ὠνεῖται."

Αριστοτέλης, Πολιτ. V 1315a 27

Διὸ μάλιστα εὐλαβεῖσθαι δεῖ τοὺς ὑβρίζεσθαι νομίζον-τας ἢ αὐτοὺς ἢ ὧν κηδόμενοι τυγχάνουσιν· ἀφειδῶς γὰρ ἑαυτῶν ἔχουσιν οἱ διὰ θυμὸν ἐπιχειροῦντες, καθάπερ καὶ Ἑράκλει-τος εἶπε, χαλεπὸν φάσκων εἶναι θυμῷ μάχεσθαι, ψυχῆς γὰρ ὠνεῖσθαι.

Αριστοτέλης, Ηθ. Νικομ. II 1105a 8

εἰ δὲ χαλεπώτερον ἡδονὴ μάχεσθαι ἢ θυμῷ, καθάπερ φη-σὶν Ἑράκλειτος, περὶ δὲ τὸ χαλεπώτερον αἰεὶ καὶ τέχνη γί-νεται καὶ ἀρετὴ· καὶ γὰρ τὸ εὖ βέλτιον ἐν τοῦτῳ.

Απόσπασμα 47

Στοβαίος, Ανθολ. Γ I 176 (III σ.129)

ἀνθρώποισοι γίνεσθαι ὅκοσα θέλουσιν, οὐκ ἄμεινον.

Απόσπασμα 48

Στοβαίος, Ανθολ. Γ I 177 (III σ.129)

νοῦσος ὑγείην ἐποίησεν ἡδὺ καὶ ἀγαθόν, λιμὸς κόρον, κά-ματος ἀνάπανσιν.

Απόσπασμα 49

Κλήμης ο Αλεξανδρεὺς, Στρωματεῖς E XIV Τομ.8 σ.161

οἶδα ἐγὼ καὶ Πλάτωνα προσμαρτυροῦντα Ἑρακλείτῳ γρά-φοντι· "ἐν τὸ σοφὸν μῦθον λέγεσθαι οὐκ ἐθέλει καὶ ἐθέλει Ζηνὸς ὄνομα." καὶ πάλιν· "νόμος καὶ βουλὴ πείθεσθαι ἐ-νός." καὶ τὸ ρητὸν ἐκεῖνο ἀναγαγεῖν ἐθέλης "ὁ ἔχων ὧτα

ἀκούειν ἀκουέτω", εὖροις ἂν ὧδέ πως ἐμφαινόμενον πρὸς τοῦ Ἑφесίου· "ἄξύνετοι ἀκούσαντες κωφοῖς εἰκάσι· φάτις αὐτοῖσιν μαρτυρεῖ παρεόντας ἀπειναι."

Απόσπασμα 50

Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, Στρωματεῖς Β ΙΙ Τομ.7 σ.310

"οὐ γὰρ φρονέουσι τοιαῦτα <οί> πολλοὶ ὁκοίοισ' ἐγκυρεῦουσιν οὐδὲ μαθόντες γινώσκουσιν, ἐωυτοῖσι δὲ δοκέουσι", κατὰ τὸν γενναῖον Ἑράκλειτον. ἄρ' οὐ δοκεῖ σοι καὶ οὗτος τοὺς μὴ πιστεύοντας ψέγειν; "ὁ δὲ δίκαιός μου ἐκ πίστεως ζήσεται" (Αββ. 2 4), ὁ προφήτης εἶρηκεν.

Απόσπασμα 51

Αριστοτέλης, Περί αισθήσεως και αισθητών (Μικρά Φυσικά)
443a

Δοκεῖ δ' ἐνίοις ἡ καπνώδης ἀναθυμίασις εἶναι ὁσμή, οὗσα κοινή γῆς τε καὶ ἀέρος. [Καὶ πάντες ἐπιφέρονται ἐπὶ τοῦτο περὶ ὁσμῆς·] διὸ καὶ Ἑράκλειτος οὕτως εἶρηκεν, ὡς εἰ πάντα τὰ ὄντα καπνὸς γίγνοιτο, ῥῖνες ἂν διαγνοῖεν. Ὑπερὶ δὲ τὴν ὁσμὴν πάντες ἐπιφέρονται ἐπὶ τοῦτο οἱ μὲν ὡς ἀτμίδα, οἱ δ' ὡς ἀναθυμίασιν, οἱ δ' ὡς ἄμφω ταῦτα.

Απόσπασμα 52

Πλούταρχος, Περί του εμφανιζομένου προσώπου τω κύκλω της
σελήνης 943DE

δεύτερον, ἄκτινι τὴν ὄψιν εἰκυῖαι [αἱ ψυχαί] περὶ δὲ τὴν φύσιν ἄνω κουφισομένην ὥσπερ ἐνταῦθα τῷ περὶ τὴν σελήνην αἰθέρι, καὶ τόνον ἐπ' αὐτοῦ καὶ δύναμιν οἷον τὰ στομούμενα βαφὴν ἴσχουσι· τὰ γὰρ ἀραιὸν καὶ διακεχυμένον ῥώννυται καὶ γίγνεται σταθερὸν καὶ διαγνῆς ὥσθ' ὑπὸ τῆς τυχούσης ἀναθυμιάσεως τρέφεσθαι, καὶ καλῶς Ἑράκλειτος εἶπεν ὅτι αἱ ψυχαὶ ὁσμῶνται καθ' Ἄδην.

Απόσπασμα 53

Πλούταρχος, Συμποσιακῶν βιβλία Θ, Δ 668F669A

Οἱ γοῦν ἥρωες εὐτελοῦς καὶ λιτῆς ἐθάδες ὥσπερ ἀσκηταὶ διαίτης ὄντες καὶ τῆς τροφῆς πᾶσαν ἡδονὴν ἐπίθετον καὶ περίεργον ἀφελόντες, ὡς μὴδ' ἰχθύσι χρῆσθαι παρὰ τὴν Ἑλλησποντον στρατοπεδεύοντες, οὐχ ὑπέμενον τὰ κρέα χωρὶς ἁλῶν προσφέρεσθαι, μαρτυροῦντες ὅτι τοῦτο τῶν ὄψων μόνον ἀπαραίτητόν ἐστιν. ὥς γὰρ τὰ χρώματα τοῦ φωτός, οὕτως οἱ χυμοὶ τοῦ ἁλὸς δεόνται πρὸς τὸ κινῆσαι τὴν αἴσθησιν· εἰ δὲ μὴ, βαρεῖς τῇ γεύσει προσπίπτουσι καὶ ναυτιώδεις. "νέκυες γὰρ κοπρίων ἐκβλητότεροι," καθ' Ἡράκλειτον, κρέας δὲ πᾶν νεκρόν ἐστιν καὶ νεκροῦ μέρος· ἡ δὲ τῶν ἄλλων δύναμις, ὥσπερ ψυχὴ παραγενομένη, χάριν αὐτῷ καὶ ἡδονὴν προστίθησι.

Ωριγένης, Κατὰ Κέλσου, Ε XIV Τομ.10 σ.21

οὐ γὰρ τῆς πλημμελοῦς ὀρέξεως οὐδὲ τῆς πεπλανημένης ἀκοσμίας ἀλλὰ τῆς ὀρθῆς καὶ δικαίας φύσεως ὁ θεὸς ἐστιν ἀρχηγέτης. καὶ ψυχῆς μὲν αἰώνιον βιοτὴν δύναται ἂν παρασχέιν· "νέκυες δέ," φησὶν Ἡράκλειτος, "κοπρίων ἐκβλητότεροι." σάρκα δὴ, μεστὴν ὧν οὐδὲ εἰπεῖν καλόν, αἰώνιον ἀποφῆναι παραλόγως οὔτε βουλήσεται ὁ θεὸς οὔτε δυνήσεται.

Στράβων, Γεωγραφικά XVI 26

Ἰσα κοπρίαὶς ἡγοῦνται τὰ νεκρὰ σώματα, καθάπερ Ἡράκλειτός φησι· νέκυες κοπρίων ἐκβλητότεροι· διὸ καὶ παρὰ τοὺς κοπρῶνες κατορύττουσι καὶ τοὺς βασιλεῖς.

Απόσπασμα 54

Ωριγένης, Κατὰ Κέλσου ΣΤ XII Τομ. 10 σ.67

Διὸ καὶ μεταβαίνομεν ἐπ' ἄλλην Κέλσου κατηγορίαν, οὐδὲ τὰς λέξεις ἡμῶν εἰδότος ἀλλ' ἐκ παρακουσματίων φήσαντος

ὅτι φαμέν τὴν ἐν ἀνθρώποις σοφίαν μωρίαν εἶναι παρὰ θεῶ, τοῦ Παύλου λέγοντος· "ἡ σοφία τοῦ κόσμου μωρία παρὰ θεῶ ἐστὶ." καὶ φησιν ὁ Κέλσος ὅτι ἡ τοῦτου αἰτία καὶ πάλα εἴρηται. οἶται δὲ αἰτίαν εἶναι τὸ βούλεσθαι ἡμᾶς διὰ τῆς λέξεως ταύτης τοὺς ἀπαιδεύτους καὶ ἡλιθίους προσάγεσθαι μόνους, ἀλλ' ὥς καὶ αὐτὸς ἐσημειώσατο, ταῦτο εἶπεν ἀνωτέρω, καὶ ἡμεῖς πρὸς τὸν λόγον κατὰ τὸ δυνατόν ἡμῖν ἀπαντήσαμεν. ὁμῶς μέντοι ἐβουλήθη καὶ τοῦτο δεῖξαι πεπλασμένον ἡμῖν καὶ ληφθὲν ἀπὸ τῶν παρ' Ἑλλήσι σοφῶν, ἄλλην μὲν εἶναι φησάντων τὴν ἀνθρωπίνην σοφίαν, ἄλλην δὲ τὴν θείαν. καὶ ἐκτίθεται γε Ἡρακλείτου λέξεις, μίαν μὲν ἐν ᾗ φησὶν· "ἦθος γὰρ ἀνθρώπειον οὐκ ἔχει γνώμας / θεῖον δ' ἔχει", ἑτέραν δὲ· "νήπιος ἤκουσε πρὸς δαίμονος ὅκως περ παῖς πρὸς ἀνδρός."

Απόσπασμα 55

Πλούταρχος, Κοριολανός 38

Οὐδὲν γὰρ οὐδαμῶς ἀνθρωπίνῳ προσέοικεν οὔτε φύσιν οὔτε κίνησιν οὔτε τέχνην οὔτ' ἰσχύν, οὐδ' εἴ τι ποιεῖ τῶν ἡμῖν ἀποιήτων καὶ μηχανᾶται τῶν ἀμηχάνων, παράλογόν ἐστιν, ἀλλὰ μᾶλλον ἐν πᾶσι διαφέρων πολὺ μάλιστα τοῖς ἔργοις ἀνόμοιός ἐστι καὶ παρηλλαγμένος. Ἀλλὰ τῶν μὲν θεῶν τὰ πολλὰ, καθ' Ἡράκλειτον, ἀπιστίῃ διαφυγγάνει μὴ γινώσκεσθαι.

Κλήμης ο Αλεξανδρεὺς, Στρωματεῖς E XIII Τόμ.8 σ.149

ὅπως δὲ ἡ διανομὴ αὕτη καὶ ὅ τί ποτέ ἐστι τὸ ἅγιον πνεῦμα, ἐν τοῖς Περί προφητείας καὶ τοῖς Περί ψυχῆς ἐπιδειχθήσεται ἡμῖν. ἀλλὰ τὰ μὲν τῆς γνώσεως βάθη "κρύπτῃ ἀπιστίῃ ἀγαθὴ" καθ' Ἡράκλειτον, "ἀπιστίῃ γὰρ διαφυγάνει μὴ γινώσκεσθαι."

Απόσπασμα 56

Μάρκος Αυρήλιος, Τὰ εἰς εαυτόν IV 46

Δες Πηγές απόσπ. 14

Απόσπασμα 57

Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, Στρωματεῖς Δ XXII Τόμ.8 σ.98

ὅσα δ' αὐτὸν περὶ ὕπνου λέγουσι, τὰ αὐτὰ χρὴ καὶ περὶ θανάτου ἐξακούειν. ἑκάτερος γὰρ δηλοῖ τὴν ἀπόστασιν τῆς ψυχῆς, ὁ μὲν μᾶλλον, ὁ δὲ ἥττον, ὅπερ ἐστὶ καὶ παρὰ Ἡράκλειτον λαβεῖν· "ἄνθρωπος ἐν εὐφρόνῃ φάος ἄπτεται ἑαυτῷ ἀποθανών, ἀποσβεσθεὶς ὄψεις· ζῶν δὲ ἄπτεται τεθνεῶτος εὖδων, ἀποσβεσθεὶς ὄψεις· ἐγγηγορῶς ἄπτεται εὖδοντος."

Απόσπασμα 58

Ιππόλυτος, Κατὰ πασῶν αἱρέσεων ἐλεγχος Θ 10 Τόμ.5 σ.348

λέγει δὲ (Ἡράκλειτος) ὁμολογουμένως τὸ ἀθάνατον εἶναι θνητὸν καὶ τὸ θνητὸν ἀθάνατον διὰ τῶν τοιούτων λόγων· "ἀθάνατοι θνητοὶ, θνητοὶ ἀθάνατοι, ζῶντες τῶν ἐκείνων θάνατον, τὸν δὲ ἐκείνων βίον τεθνεῶτες."

Σέξτος ο Εμπειρικός, Πυρρώνειαι Ὑποτυπώσεις III 230

ὁ δὲ Ἡράκλειτός φησιν ὅτι καὶ τὸ ζῆν καὶ τὸ ἀποθανεῖν καὶ ἐν τῷ ζῆν ἡμᾶς ἐστὶ καὶ ἐν τῷ τεθνάναι· ὅτε μὲν γὰρ ἡμεῖς ζῶμεν, τὰς ψυχὰς ἡμῶν τεθνάναι καὶ ἐν ἡμῖν τεθῆναι, ὅτε δὲ ἡμεῖς ἀποθνήσκουμεν, τὰς ψυχὰς ἀναβιοῦν καὶ ζῆν.

Νουμήνιος, Απόσπ. 30 σ.81

καὶ ἀλλαχοῦ δὲ φάναι (Ἡράκλειτον) ζῆν ἡμᾶς τὸν ἐκείνων (ψυχῶν) θάνατον καὶ ζῆν ἐκείνας τὸν ἡμέτερον θάνατον

Ἡράκλειτος, Ομηρικά προβλήματα, 24 3 σ.29

ἀσαφῆ καὶ διὰ συμβόλων εἰκάζεται δυνάμενα θεολογεῖ τὰ φυσικὰ δι' ὧν φησί·

θεοὶ θνητοί· [τ'] ἄνθρωποι ἀθάνατοι, ζῶντες τὸν ἐκείνων θάνατον, θνήσκοντες τὴν ἐκείνων ζωὴν·

Απόσπασμα 59

Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, Στρωματεῖς Δ XXII Τόμ.8 σ.99

τέλος γὰρ κάκεῖνοι τὴν ἐλπίδα ὑπηγόρευον τοῖς φιλοσοφοῦ-

σιν, ὅπου γε καὶ ὁ Σωκράτης ἐν Φαίδωνι (67C) "μετὰ ἀγαθῆς ἐλπίδος" φησὶ τὰς καλὰς / ψυχὰς ἐνθένδε ἀπιέναι, καὶ πάλιν τοὺς πονηροὺς κακίζων ἀντιτίθησι "ζῶσι γὰρ μετὰ κακῆς ἐλπίδος" λέγων. συνάδειν τούτῳ καὶ ὁ Ἡράκλειτος φαίνεται δι' ὧν φησι περὶ τῶν ἀνθρώπων διαλεγόμενος · "ἀνθρώπους μένει ἀποθα-νόντας ἄσσα οὐκ ἔλπονται οὐδὲ δοκέουσιν."

Θεμιστιος, στον Στοβαίο Δ LII 49 (V σ.1092)

"κρύψαντες γὰρ ἔχουσι θεοὶ βίον ἀνθρώποισι" κατὰ τὸν σοφὸν Ἡσίοδον (Εργα 42), οὐ σαρκίνοις τισὶ δεσμοῖς πρὸς τὸ σῶμα τὴν ψυχὴν κατατείναντες, ἀλλ' ἓνα δεσμὸν αὐτῇ καὶ μίαν φυλακὴν μηχανισάμενοι καὶ περι-βαλόντες, τὴν ἀδηλότητα καὶ ἀπιστίαν τῶν μετὰ τὴν τελευτὴν· ἐπεὶ τὴν γε πεισθεῖσαν, ὅσα ἀνθρώποις περιμένει τελευτήσαντας καθ' Ἡράκλειτον, οὐδὲν ἂν κατάσχοι.

Απόσπασμα 60

Ιππόλυτος, Κατὰ πασῶν αἱρέσεων ἔλεγχος Θ 10 Τόμ.5 σ.348

λέγει δὲ (Ἡράκλειτος) καὶ σαρκὸς ἀνάστασιν ταύτης <τῆς> φανερᾶς ἐν ἣ γεγενήμεθα, καὶ τὸν θεὸν οἶδε ταύτης τῆς ἀναστάσεως αἴτιον οὕτως λέγων· "ἔνθα δ' ἐόντι ἐπανίστασθαι καὶ φύλακας γίνεσθαι ἐγερτὶ ζώντων καὶ νεκρῶν."

Απόσπασμα 61

Στοβαίος, Ανθολ. Δ XXXX 23 (III σ.925)

Ἡράκλειτος ἔφη ὥς ἦθος ἀνθρώπων δαίμων.

Πλούταρχος, Πλατωνικά ζητήμ. 999D

Πότερον οὖν ἑαυτοῦ φύσιν ὥς κριτικωτέραν ἢ γονιμωτέραν οὖσαν θεὸν προσεῖπε, καθάπερ Μένανδρος "ὁ νοὺς γὰρ ἡμῶν ὁ θεός" καὶ Ἡράκλειτος ἦθος ἀνθρώπου δαίμων".

Απόσπασμα 62

Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, Στρωματεῖς Δ VII Τόμ.8 σ.67

"μόροι γὰρ μέζονες μέζονας μοίρας λαγχάνουσι" καθ' Ἡρά-
κλειτον

Ιππόλυτος, Κατά πασῶν αιρέσεων ἐλεγχος Ε 8 Τόμ.5 σ.257

θέσμιον δέ ἐστι τὰ μικρά μεμνημένους αὐθις τὰ μεγάλα
μυεῖσθαι. "μόροι γὰρ μείζονες μείζονας μοίρας λαγχά-
νουσι." μικρά, φησίν, ἐστὶ τὰ μυστήρια τὰ τῆς Περσεφόνης
κάτω, περὶ ὧν μυστηρίων καὶ τῆς ὁδοῦ τῆς ἀγοῦσης ἐκεῖ,
οὔσης "πλατείας καὶ εὐρυχώρου" καὶ φερούσης τοὺς ἀπολ-
λυμένους ἐπὶ τὴν Περσεφόνην, καὶ ὁ ποιητὴς δὲ φησιν·

αὐτὰρ ὑπ' αὐτὴν ἔστιν ἀταρπιτὸς ὀκρυόεσσα,

κοίλῃ, πηλώδης· ἥ δ' ἠγήσασθαι ἄριστη

ἄλσος ἐς ἱμερόεν πολυτιμήτου Ἀφροδίτης.

ταῦτ' ἐστὶ, φησί, τὰ μικρά μυστήρια τὰ τῆς σαρκικῆς γενέ-
σεως, ἃ μυηθέντες οἱ ἄνθρωποι μικρὰ παύσασθαι οφείλου-
σι, <πρίν> καὶ μυεῖσθαι τὰ μεγάλα τὰ ἐπουράνια. οἱ γὰρ
τοὺς ἐκεῖ, φησί, λαχόντες "μόρους μείζονας μοίρας λαμβά-
νουσι." αὕτη γάρ, φησίν, ἐστὶν "ἡ πύλη τοῦ οὐρανοῦ" καὶ
οὗτος <ὁ> "οἶκος τοῦ θεοῦ", ὅπου ὁ ἀγαθὸς θεὸς κατοικεῖ
μόνος, εἰς ὃν οὐκ εἰσελεύσεται, φησίν, ἀκάθαρτος οὐδεὶς,
οὐ ψυχικός, οὐ σαρκικός, ἀλλὰ τηρεῖται πνευματικοῖς μό-
νοις, ὅπου δεῖ γενομένους βαλεῖν τὰ ἐνδύματα καὶ πάντα
γενέσθαι νυμφίους ἀπηρεσινωμένους διὰ τοῦ παρθενικοῦ
πνεύματος.

Απόσπασμα 63

Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, Στρωματεῖς Ε 1 Τόμ.8 σ.114

"δοκεόντων γὰρ ὁ δοκιμώτατος γινώσκει φυλάσσειν· καὶ
μέντοι καὶ δίκη καταλήψεται ψευδῶν τέκτονας καὶ μάρ-
τυρας", ὁ Ἐφέσιός φησιν. οἶδεν γὰρ καὶ οὗτος ἐκ τῆς βαρ-

βάρου φιλοσοφίας μαθὼν τὴν διὰ πυρὸς κάθαρσιν τῶν
κακῶς βεβιοκότων, ἣν ὕστερον ἐκπύρῳσιν ἐκάλεσαν οἱ
Στωϊκοί.

Απόσπασμα 64

Δες Απόσπ. 32

Απόσπασμα 65

Κλήμης ο Αλεξανδρεὺς, Παιδαγωγός Β Χ Τόμ. 7 σ.175

ταύτη τε πάλιν ὁ παιδαγωγὸς αὐτοῖς ἀπειλεῖ διὰ Ἡσαΐου
λέγων· "οὐαὶ οἱ ἐν κρυφῇ βουλὴν ποιοῦντες, καὶ ἔρουσι· τίς
ἡμᾶς ὀρά;" λήσεται μὲν γὰρ ἴσως τὸ αἰσθητὸν φῶς τις, τὸ
δὲ νοητὸν ἀδύνατόν ἐστιν, ἢ ὥς φησιν Ἡράκλειτος· "τὸ μὴ
δυνὸν ποτε πῶς ἂν τις λάθοι;"

Απόσπασμα 66

Αριστόκριτου, Θεοσοφία 68.

Δυστυχῶς δεν μπόρεσα να βρῶ το βιβλίο. Δες Marc. 86

271

Ωριγένης, Κατὰ Κέλσου Z LXII Τόμ.10 σ.169

καὶ μὴν καὶ Ἡράκλειτος ᾧδὲ πως ἀποφαίνεται· "καὶ τοῖς
ἀγάλμασι τουτέοισιν εὐχονται, ὁκοῖον εἴ τις τοῖς δόμοισι
λεσχηνεύοιτο, οὗ τι γινώσκων θεοὺς οὐδ' ἥρωας, οἵτινές
εἰσι." τί γοῦν σοφώτερον τοῦ Ἡρακλείτου ἡμᾶς διδάσκου-
σιν; ὁ μὲν γε μάλα ἀπορρήτως ὑποσημαίνει ἡλίθιον τὰ "τοῖς
ἀγάλμασιν", εὐχεσθαι, εἴαν μὴ γινώσκη τις "θεοὺς καὶ ἥ-
ρωας, οἵτινές εἰσιν."

Κλήμης ο Αλεξανδρεὺς, Προτρεπτικός IV Τόμ.7 σ.42

σὺ δὲ ἄλλ' εἰ μὴ προφήτιδος ἐπακούεις, τοῦ γε σοῦ ἄκουσον
φιλοσόφου, τοῦ Ἐφεσίου Ἡρακλείτου, τὴν ἀναισθησίαν

ὄνειδιζοντος τοῖς ἀγάλμασι· "καὶ τοῖς ἀγάλμασι τουτέοισιν
εὗχονται, ὁκοῖον εἴ τις <τοῖς> δόμοις λεσχηνεύοιτο."

Απόσπασμα 67

Κλήμης ο Αλεξανδρεὺς, Προτρεπτικός II Τόμ.7 σ.27

τίσι δὴ μαντεύεται Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος; "νυκτιπόλοις,
μάγοις, βάκχοις, λήναις, μύσταις", τούτοις ἀπειλεῖ τὰ μετὰ
θάνατον, τούτοις μαντεύεται τὸ πῦρ· "τὰ γὰρ νομιζόμενα
κατὰ ἀνθρώπους μυστήρια ἀνιερωστὶ μυοῦνται." νόμος οὖν
καὶ ὑπόληψις κενὴ τὰ μυστήρια καὶ τοῦ δράκοντος ἀπάτη
τίς ἐστὶν θρησκευομένη, τὰς ἀμυήτους ὥτως μύησεις καὶ
τὰς ἀνοργιάστους τελετὰς εὐσεβεῖα νόθῳ προστρεπομένων.

Απόσπασμα 68

Κλήμης ο Αλεξανδρεὺς, Προτρεπτικός II Τόμ.7 σ.33

Διόνυσος γὰρ κατελεθεῖν εἰς Ἄδου γλιχόμενος ἡγνόει τὴν
ὁδόν, ὑπισχνεῖται δ' αὐτῷ φράσειν <τις>, Πρόσυμνος τοῦ-
νομα, οὐκ ἀμισθί· ὁ δὲ μισθὸς οὐ καλός, ἀλλὰ Διονύσῳ
καλός· καὶ ἀφροδίσιος ἦν ἡ χάρις, ὁ μισθός, ὃν ἡτεῖτο
Διόνυσος· βουλωμένῳ δὲ τῷ θεῷ γέγονεν ἡ αἴτησις, καὶ δὴ
ὑπισχνεῖται παρέξειν αὐτῷ, εἰ ἀναζεύξοι, ὄρκῳ πιστω-
σάμενος τὴν ὑπόσχεσιν. μαθὼν ἀπῆρεν· ἐπανήλθεν αὐθις·
οὐ καταλαμβάνει τὸν Πρόσυμνον (ἐτεθνήκει γάρ)· ἀφο-
σιούμενος τῷ ἔραστῇ ὁ Διόνυσος ἐπὶ τὸ μνημεῖον ὄρμα καὶ
πασχητιᾶ. κλάδον οὖν συκῆς, ὡς ἔτυχεν, ἐκτεμὼν ἀνδρείου
μορίου σκευάζεται τρόπον ἐφέζεται τε τῷ κλάδῳ, τὴν ὑπό-
σχεσιν ἐκτελὼν τῷ νεκρῷ. ὑπόμνημα τοῦ πάθους τούτου
μυστικὸν φαλλοὶ κατὰ πόλεις ἀνίστανται Διονύσῳ· "εἰ μὴ
γὰρ Διονύσῳ πομπὴν ἐποιοῦντο καὶ ὕμνον ᾄσμα αἰδοί-
οισιν, ἀναιδέστατα εἴργαστ' ἄν", φησὶν Ἡράκλειτος, "ὥ-
τός δὲ Ἄδης καὶ Διόνυσος, ὅτεφ μαίνονται καὶ ληναῖ-

ζουσιν", οὐ διὰ τὴν μέθην τοῦ σώματος, ὥς ἐγὼ οἶμαι, το-
σοῦτον ὅσον διὰ τὴν ἐπονείδιστον τῆς ἀσελγείας ἱερο-
φαντίαν.

Απόσπασμα 69

Στοβαίος, Ανθολ. Γ I 179 σ. 129

Ξυνόν ἐστι πᾶσι τὸ φρονέειν. ξὺν νόφ λέγοντας ἰσχυρίζε-
σθαι χρή τῷ ξυνῷ πάντων, ὅκως περ νόμφ πόλις καὶ πολὺ
ἰσχυροτέρως. τρέφονται γὰρ πάντες οἱ ἀνθρώπειοι νόμοι
ὑπὸ ἑνὸς τοῦ θείου· κρατέει γὰρ τοσοῦτον ὁκόσον ἐθέλει
καὶ ἐξαρκείει πᾶσι καὶ περιγίνεται.

Απόσπασμα 70

Διογένης ο Λαέρτιος, IX 2

᾽Ελεγε δὲ καὶ "ὕβριν χρή σβεννύναι μᾶλλον ἢ πυρκαϊήν"
καὶ "μάχεσθαι χρή τὸν δῆμον ὑπὲρ τοῦ νόμου ὅκωσπερ τεί-
χεος".

Απόσπασμα 71

Δες απόσπ. 49

Απόσπασμα 72

Δέν μπόρεσα να βρω τα αντίστοιχα βιβλία. Δες Marc. 515

Απόσπασμα 73

Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, Στρωματεῖς Ε Χ Τόμ.8 σ.136

αἱ γοῦν ᾽Ιάδες μοῦσαι διαρρήδην λέγουσι τοὺς μεν πολ-
λοὺς καὶ δοκησισόφους δῆμων ἀοιδοῖσιν ἔπεσθαι καὶ νό-
μοισι χρέεσθαι, εἰδότας ὅτι πολλοὶ κακοί, ὀλίγοι δὲ ἀγαθοί·
τοὺς ἀρίστους δὲ τὸ κλέος μεταδιώκειν. "αἰρεῦνται γάρ",
φησίν, "ἐν ἀντὶ πάντων οἱ ἄριστοι κλέος ἀέναον θνητῶν, οἱ

δὲ πολλοὶ κεκόρηται ὅκωσπερ κτήνεα", "γαστρὶ καὶ αἰ-
δοίοις καὶ τοῖς αἰσχίστοις τῶν ἐν ἡμῖν μετρήσαντες τὴν εὐ-
δαιμονίαν."

Απόσπασμα 75

Δες απόσπ. 63

Απόσπασμα 76

Δες απόσπ. 70

Απόσπασμα 77

Πλούταρχος, Εἰ πρεσβυτέρω πολιτευτέον 787C

“Ο τοῖνυν μέγιστον κακὸν ἔχουσιν αἱ πολιτεῖαι, τὸν φθό-
νον, ἥκιστα διερείδεται πρὸς τὸ γῆρας· "κύνες γὰρ καὶ
βαῦζουσιν ὃν ἂν μὴ γινώσκωσι" καθ' ἥν Ἡράκλειτον, καὶ
πρὸς τὸν ἀρχόμενον ὥσπερ ἐν θύραις τοῦ βήματος μάχεται
καὶ πάροδον οὐ δίδωσι· τὴν δὲ σύντροφον καὶ συνήθη
δόξαν οὐκ ἀγρίως οὐδὲ χαλεπῶς ἀλλὰ πράως ἀνέχεται.

Απόσπασμα 78

Πρόκλος, Σχόλια στον Αλκιβιάδη Ι ΕΦ 10927α Τόμ.1 σ.255 .

Διὰ γὰρ τοῦτο καὶ δημοκρατίαν ἀγαθὴν καὶ σπουδαίαν
εὐρεῖν ἀδύνατον, ὅτι δεῖ μὲν ἐκάστην πολιτείαν τότε τοῦ εὖ
τυγχάνειν, ὅταν τὸ ἄρχον ἐν αὐτῇ τὴν προσήκου-σαν
ἐπιστήμην ἔχει. Τὸ δὲ ἐν ταῖς δημοκρατίαις ἄρχον ὁ δῆμος
ἐστίν· ὁ δὲ γε δῆμος ἐπιστήμην οὐ πέφυκεν ἰσχύειν, οὐδὲ κατ'
ἐπιστήμην ζῆν, ὥς τε οὐδὲ δημοκρατία ἂν γένοιτο ποτὲ
σπουδαία. Δεῖ δὲ καὶ εἰς τὸ πᾶν βλέψαντα εἶναι, ὅτι τὰ
ἐνικώτατα τῶν ἐν αὐτῷ νοῦν ἔχει καὶ φρόνησιν· ἃ δὲ μερικὰ
εἰσι καὶ διαφερόμενα καὶ ἄτακτα, γνώσεώς ἐστιν ἀληθοῦς
ἁμοῖρα καὶ ἐπιστήμης. ὀρθῶς οὖν καὶ ὁ γενναῖος Ἡρα-
κλείτης ἀποσκορακίζει τὸ πλῆθος ὥς ἄνουν καὶ ἀλόγιστον·
τίς γὰρ φησί, νόος ἢ φρήν δῆμων αἰδοῦς ἡπιόντων τε καὶ

διδασκάλων χρεῖων τε ὁμίλων, οὐκ εἰδότες ὅτι οἱ πολλοὶ
κακοὶ, ὀλίγοι δὲ ἀγαθοί. Ταῦτα μὲν Ἑράκλειτος. Διὸ καὶ
συλλογγράφος ὀχλολοῖδορον αὐτὸν ἀπεκάλεσεν.

Αὐτά ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ Brochner τοῦ 1820, τὴν μόνη που ὑπάρχει
στὴ Εθνικὴ μας Βιβλιοθήκη, ἓνα μουσικακὸ βιβλίον χωρὶς καμιά ἀπὸ
τὶς οὐσιαστικὰς διορθώσεις που ἔχουν γίνεῖ ἐκτοτε στο ἀπόσπασμα

Απόσπασμα 79

Δες Πηγὲς ἀποσπάσματος 11,1

Απόσπασμα 80

Δὲς Πηγὲς ἀποσπάσματος 6

Απόσπασμα 81

Πλούταρχος, Κάμιλος XIX

Περὶ δ' ἡμερῶν ἀποφράδων, εἴτε χρὴ τίθεσθαι τινας, εἴτε
ὀρθῶς Ἑράκλειτος ἐπέπληξεν Ἡσιόδῳ τὰς μὲν ἀγαθὰς
ποιουμένῳ, τὰς δὲ φαύλας, ὥς ἀγνοοῦντι φύσιν ἡμέρας
ἀπάσης μίαν οὖσαν, ἐτέρωθι διηπόρηται.

Απόσπασμα 82

Στράβων XIV 25 (C642)

Ἄνδρες δ' ἀξιόλογοι γεγονάσιν ἐν αὐτῇ τῶν μὲν παλαιῶν
Ἑράκλειτός τε ὁ σκοτεινὸς καλούμενος καὶ Ἑρμόδωρος
περὶ οὗ ὁ αὐτὸς οὗτός φησιν· Ἄξιον Ἐφεσίοις ἡβηδὸν ἀ-
πάγξασθαι, οἵτινες Ἑρμόδωρον ἄνδρα ἐωυτῶν ὀνήιστον
ἐξέβαλον, πάντες, ἡμῶν μηδεὶς ὀνήιστος ἔστω, εἰ δὲ μή,
ἄλλη τε καὶ μετ' ἄλλων· δοκεῖ δ' οὗτος ὁ ἀνὴρ νόμους τινὰς
Ρωμαίους συγγράψαι.

Διογένης ὁ Λαέρτιος, IX 2

καθάπτεται δὲ καὶ τῶν Ἐφεσίων ἐπὶ τῷ τὸν ἐταῖρον ἐκβα-
λεῖν Ἑρμόδωρον, ἐν οἷς φησιν, "ἄξιον Ἐφεσίοις ἡβηδὸν
ἀποθανεῖν πᾶσι καὶ τοῖς ἀνήβοις τὴν πόλιν καταλειπεῖν, οἷ-

τινες Ἑρμόδωρον ἄνδρα ἐφωτῶν ὀνήιστον ἐξέβαλον λέγοντες, Ἡμέων μηδὲ εἰς ὀνήιστος ἔστω· εἰ δέ τις τοιοῦτος, ἄλλη τε καὶ μετ' ἄλλων."

Ιάμβλιχος, Πυθαγορικός Βίος 172

καὶ πάντες οὗτοι (οἱ νομοθέται) παρὰ τοῖς αὐτῶν πολίταις ἰσοθέων τιμῶν ἔτυχον. οὐ γάρ, καθάπερ Ἡράκλειτος γράψειν Ἐφεσίοις ἔφη τοὺς νόμους, ἀπάγξασθαι τοὺς πολίτας ἡβηδὸν κελεύσας, ἀλλὰ μετὰ πολλῆς εὐνοίας καὶ πολιτικῆς ἐπιστήμης νομοθετεῖν ἐπεχείρησαν.

Απόσπασμα 83

Κλήμης ο Αλεξανδρεὺς, Στρωματεῖς Γ III Τόμ.8 σ.15

Ἡράκλειτος γοῦν κακίζων φαίνεται τὴν γένεσιν, ἐπειδὴν φη· "γενόμενοι ζῶειν ἐθέλουσι μόρους τ' ἔχειν, μᾶλλον δὲ ἀναπαύεσθαι, καὶ παῖδας καταλείπουσι μόρους γενέσθαι." δῆλος δὲ αὐτῷ συμφερόμενος καὶ Ἐμπεδοκλῆς λέγων:

κλαυσά τε καὶ κώκυσα ἰδῶν ἀσυνήθεα χῶρον.

(και ακολουθούν τα DK 125, 124.)

Απόσπασμα 84

Κλήμης ο Αλεξανδρεὺς, Στρωματεῖς Δ III Τόμ.8 σ.54

εἰ γὰρ "διὰ νόμου ἐπίγνωσις ἁμαρτίας" ὥς οἱ κατατρέχοντες τοῦ νόμου φασί, "καὶ >ἄχρι νόμου ἁμαρτία ἦν ἐν κόσμῳ <, ἀλλὰ >χωρὶς νόμου ἁμαρτία νεκρά <" ἀντάδομεν αὐτοῖς. ὅταν γὰρ ἀφέλῃς τὸ αἴτιον τοῦ φόβου, τὴν ἁμαρτίαν, ἀφεῖλες τὸν φόβον, πολὺ δὲ ἔτι <μᾶλλον τὴν> κόλασιν, ὅταν ἀπὴ τὸ πεφυκὸς ἐπιθυμεῖν· "δικαίῳ γὰρ οὐ κεῖται νόμος" ἢ γραφὴ φησιν. καλῶς οὖν Ἡράκλειτος "δίκης ὄνομα" φησὶν "οὐκ ἂν ἦδεσαν, εἰ ταῦτα μὴ ἦν", Σωκράτης δὲ νόμον ἔνεκα ἀγαθῶν οὐκ ἂν γενέσθαι.

Απόσπασμα 85

Ιππόλυτος, Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος Θ 10 Τόμ.5 σ.348
καὶ τὸ μιαρὸν φησιν καὶ τὸ καθαρὸν ἐν καὶ ταυτὸν εἶναι, καὶ
τὸ πότιμον καὶ τὸ ἄποτον ἐν καὶ τὸ αὐτὸ εἶναι· "θάλασσα",
φησὶν, "ὔδωρ καθαρώτατον καὶ μιαρώτατον, ἰχθύσι μὲν πό-
τιμον καὶ σωτήριον, ἀνθρώποις δὲ ἄποτον καὶ ὀλέθριον."

Σέξτος ο Εμπειρικός, Πυρρώνειαι υποτυπώσεις I 55
καὶ τὸ ἔλαιον τοὺς μὲν ἀνθρώπους ὠφελεῖ, σφῆκας δὲ καὶ
μελίσσας ἀναιρεῖ καταρραϊνόμενον· καὶ τὸ θαλάττιον ὕδωρ
ἀνθρώποις μὲν ἀηδὲς ἐστὶ πινόμενον καὶ φαρμακῶδες,
ἰχθύσι δὲ ἥδιστον καὶ πότιμον· σύες δὲ ἥδιον βορβόρῳ
λούονται δυσωδεστάτῳ ἢ ὕδατι διειδεῖ καὶ καθαρῷ.

Απόσπασμα 86

Κλήμης ο Αλεξανδρεὺς, Στρωματεῖς Α I Τόμ.7 σ.234
εἰ δὲ μὴ πάντων ἡ γνώσις, ὅνος λύρας, ἢ φασιν οἱ παροιμια-
ζόμενοι, τοῖς πολλοῖς τὰ συγγράμματα. ὕες γοῦν "βορβόρῳ
ἥδονται" μᾶλλον ἢ καθαρῷ ὕδατι.

Κλήμης ο Αλεξανδρεὺς, Προτρεπτικός Χ Τόμ.7 σ.64
οἱ δὲ σκολήκων δίκην περὶ τέλματα καὶ βορβόρους, τὰ ἡ-
δονῆς ρεύματα, καλινδούμενοι ἀνοήτους καὶ ἀνοήτους
ἐκβόσκονται τρυφᾶς, ὕδεις τινὲς ἄνθρωποι. ὕες γάρ, φη-
σὶν, "ἥδονται βορβόρῳ" μᾶλλον ἢ καθαρῷ ὕδατι καὶ "ἐπὶ
φορυτῷ μαργαίνουσιν" (DK 147) κατὰ Δημόκριτον.

Σέξτος ο Εμπειρικός, Πυρρώνειαι υποτυπώσεις I 55
Δες Πηγές απόσπ.85

Απόσπασμα 87

Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομάχεια Κ 5 1176a
Δοκεῖ δ' εἶναι ἐκάστῳ ζῶν καὶ ἡδονὴ οἰκεία, ὥσπερ καὶ
ἔργον· ἡ γὰρ κατὰ τὴν ἐνέργειαν. Καὶ ἐφ' ἐκάστῳ δὲ θεω-

ροῦντι τοῦτ' ἄν φανείη· ἑτέρα γὰρ ἵππου ἡδονὴ καὶ κυνὸς
καὶ ἀνθρώπου, καθάπερ Ἡράκλειτός φησιν ὄνον σύρματ'
ἀν ἐλέσθαι μᾶλλον ἢ χρυσόν· ἡδίων γὰρ χρυσοῦ τροφὴ
ὄνοις.

Απόσπασμα 88

Δες Πηγές απόσπ. 54

Απόσπασμα 89

Πορφύριος, Ομηρ. ζητήματα εις Ιλ. Δ 4, ΕΦ 10880 σ.69

(Καί πάλι στην Εθνική Βιβλιοθήκη, καί πάλι με έκδοση αδιόρθωτη του 1880, που αντιγράφω με το χέρι, γιατί η φωτοαντιγραφήση απαγορεύεται): 278

συντελεῖ γὰρ ὁ θεὸς πρὸς ἁρμονίαν τῶν ὅλων <ὅλων L> ἢ
καὶ ὅλων, οἰκονομῶν τὰ συμφέροντα <τὸ συμφέρον L>, ὅ-
περ καὶ Ἡράκλειτος λέγει, ὥς τῷ μὲν θεῷ καλὰ <καὶ ins
L> πάντα καὶ δίκαια, ἄνθρωποι δὲ ἅ μὲν <om. L Lp> ἄδικα
ὑπειλίφασιν ἅ δὲ δίκαια.

Αυτές οι παλιές αδιόρθωτες εκδόσεις έχουν τη γοητεία τους. Με τις επαναλήψεις, τις αγκύλες και τα κωδικά τους, δείχνουν την αγωνία της αναζήτησης του αληθινού αρχαίου λόγου, μέσα στη σκόνη και τα απορρίμματα (αλλά και απορήματα) του χρόνου. Βέβαια, αυτή τη γοητεία την αισθάνεσαι πλήρη όταν μπορείς να παραθέσεις και την διορθωμένη έκδοση. Και την διορθωμένη έκδοση η Βιβλιοθήκη μας, η Εθνική μας Βιβλιοθήκη, δεν την έχει. Ενώ την έχουν όλες οι ξένες Βιβλιοθήκες. Στην παρούσα περίπτωση δες την διορθωμένη περικοπή στον Marc. 480, ή τον Kirk 180).

Απόσπασμα 90

Ιππόλυτος, Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος Θ 10 Τόμ.5 σ.348

καὶ εὐθὺ δὲ φησί, καὶ στρεβλὸν τὸ αὐτὸ ἐστι. "γναφεῖω",
φησίν, "ὁδὸς εὐθεία καὶ σκολιή" ἢ τοῦ ὀργάνου τοῦ καλου-

μένου κοιλίου ἐν τῷ γναφείῳ περιστροφῇ εὐθεῖα καὶ σκο-
λή· ἄνω γὰρ ὁμοῦ καὶ κύκλῳ περιέρχεται "μία ἐστί, φησί,
"καὶ ἡ αὐτή". καὶ τὰ ἄνω καὶ τὰ κάτω ἐν ἐστί καὶ τὸ αὐτό·
"ὁδὸς ἄνω κάτω μία καὶ ὡυτή".

Απόσπασμα 91

Πορφύριος, Ομηρ. ζητήματα εἰς Ιλ. Ξ 200, ΕΦ 10880

τῆς δὲ ὅλης τοῦ κύκλου περιφερείας [...] οὐκέτι· πᾶν γὰρ ὃ
ἄν τις ἐπινοήσῃ σημείον ἀρχῇ τέ ἐστι καὶ πέρας· ξυνὸν γὰρ
ἀρχῇ καὶ πέρας ἐπὶ κύκλου περιφερείας κατὰ Ἡράκλειτον.

Απόσπασμα 92

Ιππόλυτος, Κατὰ πασῶν αἰρέσεων ἐλεγχος Θ 10 Τόμ.5 σ.348

(Δες Πηγές αποσπ. 90)

Απόσπασμα 93

Ἀριστοτέλης Περὶ κόσμου 5 396b 12

ἔοικε δὲ καὶ ἡ τέχνη τὴν φύσιν μιμουμένη τοῦτο ποιεῖν. ζω-
γραφία μὲν γὰρ λευκῶν τε καὶ μελάνων, ὠχρῶν τε καὶ ἐρυ-
θρῶν, χρωμάτων ἐγκερασασμένη φύσει τὰς εἰκόνας τοῖς
προηγούμενοις ἀπετέλεσε συμφώνους, μουσικὴ δὲ ὁξεῖς
ἅμα καὶ βαρεῖς, μακροὺς τε καὶ βραχεῖς φθόγγους μίξασα
ἐν διαφόροις φωναῖς μίαν ἀπετέλεσεν ἁρμονίαν, γραμματι-
κὴ δὲ ἐκ φωνηέντων καὶ ἀφώνων γραμμάτων κράσιν ποιη-
σασμένη τὴν ὅλην τέχνην ἀπ' αὐτῶν συνεστήσατο. ταῦτό δὲ
τοῦτο ἦν καὶ τὸ παρὰ τῷ σκοτεινῷ Ἡρακλείτῳ· "συνάγμιες
ὅλα καὶ οὐχ' ὅλα, συμφερόμενον διαφερόμενον, συνᾶδον
διαδόν· καὶ ἐκ πάντων ἐν καὶ ἐξ ἐνὸς πάντα."

Απόσπασμα 94

Πλούταρχος, Πρὸς Απολλώνιον 106DF

τί γὰρ θαυμαστὸν εἰ τὸ τμητὸν τέτμηται, εἰ τὸ τηκτὸν τέτη-

και, εἰ τὸ καυστὸν κέκαυται, εἰ τὸ φθαρτὸν ἔφθαρται; πότε γὰρ ἐν ἡμῖν αὐτοῖς οὐκ ἔστιν ὁ θάνατος; καί, ἡ φησιν Ἡράκλειτος, "ταὐτό γ' ἐνὶ ζῶν καὶ τεθνηκὸς καὶ τὸ ἐγρηγορὸς καὶ τὸ καθευδὸν καὶ νέον καὶ γηραιόν· τάδε γὰρ μεταπεσόντα ἐκεῖνα ἔστι, κἀκεῖνα πάλιν μεταπεσόντα ταῦτα." ὥς γὰρ ἐκ τοῦ αὐτοῦ πηλοῦ δύναται τις πλάττων ζῶα συγχεῖν καὶ πάλιν πλάττειν καὶ συγχεῖν καὶ τοῦθ' ἐν παρ' ἐν ποιεῖν ἀδιαλείπτως, οὕτω καὶ ἡ φύσις ἐκ τῆς αὐτῆς ὕλης πάλα μὲν τοὺς προγόνους ἡμῶν ἀνέσχευεν, εἴτα συνεχεῖς αὐτοῖς ἐγέννησεν τοὺς πατέρας, εἴθ' ἡμᾶς, εἴτ' ἄλλους ἐπ' ἄλλοις ἀνακυκλήσει.

Απόσπασμα 95

Ιππόλυτος, Κατὰ πασῶν αιρέσεων ἐλεγχος Θ 10 Τόμ.5 σ.348

τοιγαροῦν οὐδὲ σκότος οὐδὲ φῶς, οὐδὲ πονηρὸν οὐδὲ ἀγαθὸν ἑτερόν φησιν εἶναι ὁ Ἡράκλειτος, ἀλλὰ ἐν καὶ τὸ αὐτό. ἐπιτιμᾷ γοῦν Ἡσιόδῳ, ὅτι ἡμέραν καὶ νύκτα οἶδεν· ἡμέρα γὰρ, φησί, καὶ νύξ ἔστιν ἐν, λέγων ὧδέ πως· "διδάσκαλος δὲ πλείστων Ἡσιόδος· τούτων ἐπίστανται πλεῖστα εἰδέναι, ὅστις ἡμέρην καὶ εὐφρόνην οὐκ ἐγίγνωσκεν· ἔστι γὰρ ἐν".

Απόσπασμα 96

Μέγα Ετυμολογικόν (λέξη βίος). Αντιγράφω ἀπὸ τον Marc. 190

βίος [...] ἔοικε δὲ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ὁμωνύμως λέγεσθαι βίος τὸ τόξον καὶ ἡ ζωή. Ἡράκλειτος γοῦν ὁ σκοτεινός· τῷ οὖν τόξῳ ὄνομα βίος, ἔργον δὲ θάνατος. ἥτοι παρὰ τὴν βίαν τῆς τάσεως τὸ ὅπλον οὕτω κεκληθῆναι, ἐπειδὴ μετὰ βίας τείνεται, ἢ ὅτι δι' αὐτοῦ τὰ πρὸς τὸν βίον οἱ ἀρχαῖοι εἶχον ἐν ταῖς θήραις αὐτῷ χρώμενοι· τὰ <γὰρ> πρὸς τὸν βίον ἐπορίζοντο τοξεύοντες τὰ πτηνὰ καὶ τὰ τετράποδα.

Τζέτζης, Εξηγ. εἰς Ιλ. ΕΦ 46184618α Εθνικῆς Βιβλιοθήκης, σ.101
βίος δὲ τὸ τόξον λέγεται πρὸς ἀντιδιαστολὴν τοῦ βίου, ὃ σημαίνει τὴν ζωὴν. βίος γὰρ καὶ αὐτὸ ἐλέγετο [...] ὅτι δὲ

βίος ἐλέγετο καὶ αὐτό, φησὶν Ἡράκλειτος ὁ σκοτεινός· τῷ
δὲ τόξῳ ὄνομα βίος, ἔργον δὲ θάνατος.

Απόσπασμα 97

Δες ἀπόσπ. 11

Απόσπασμα 98

Ιππόλυτος, Κατὰ πασῶν αἰρέσεων ἐλεγχος Θ 9 Τόμ.5 σ.347

Ἡράκλειτος μὲν οὖν φησιν εἶναι τὸ πᾶν διαιρετὸν ἀδιαί-
ρετον, γενητὸν ἀγέννητον, θνητὸν ἀθάνατον, λόγον αἰῶνα,
πατέρα υἱόν, θεὸν δίκαιον. "οὐκ ἐμοῦ ἀλλὰ τοῦ λόγου ἀ-
κούσαντας ὁμολογεῖν σοφὸν ἐστίν, ἐν πάντα εἶναι, ὁ Ἡρά-
κλειτός φησι· καὶ ὅτι τοῦτο οὐκ ἴσασιν πάντες οὐδὲ ὁμο-
λογοῦσιν, ἐπιμέμφεται ὧδέ πως· "οὐ ξυνιᾶσιν ὅπως διαφε-
ρόμενον ἑωυτῷ ὁμολογέει· παλίντροπος ἁρμονίη ὅπως περ
τόξου καὶ λύρης."

Απόσπασμα 99

Δες ἀπόσπ. 98

Απόσπασμα 100

Δες ἀπόσπ. 49

Απόσπασμα 101

Διογένης ο Λαέρτιος, IX 1

μεγαλόφρων δὲ γέγονε παρ' ὄντιναοῦν καὶ ὑπερόπτης, ὥς
καὶ ἐκ τοῦ συγγράμματος αὐτοῦ δηλόν, ἐν ᾧ φησι, "πολυ-
μαθεὶς νόον οὐ διδάσκει· Ἡσίοδον γὰρ ἂν ἐδίδαξε καὶ Πυ-
θαγόρην, αὐτὶς τε Ξενοφάνεά τε καὶ Ἑκαταῖον." εἶναι γὰρ
"ἐν τὸ σοφόν, ἐπίστασθαι γνώμην, ὅτῃ ἐκυβέρνησε πάντα
διὰ πάντων." τὸν τε Ὅμηρον ἔφασκεν ἄξιον ἐκ τῶν ἀγῶ-
νων ἐκβάλλεσθαι καὶ ραπίζεσθαι, καὶ Ἀρχίλοχον ὁμοίως.

Απόσπασμα 102

Ιππόλυτος, Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος IX 10 Τόμ.5 σ.348
ἐν δὲ τούτῳ τῷ κεφαλαίῳ πάντα ὁμοῦ τὸν ἴδιον νοῦν ἐξέ-
θετο, ἅμα δὲ καὶ τὸν τῆς Νοητοῦ αἰρέσεως, <ὄν> δι' ολίγων
ἐπέδειξα οὐκ ὄντα Χριστοῦ ἀλλὰ Ἡρακλείτου μαθητὴν.
τὸν γὰρ ποιητὸν κόσμον αὐτὸν δημιουργὸν καὶ ποιητὴν
ἑαυτοῦ γινόμενον οὕτω λέγει· "ὁ θεὸς ἡμέρῃ εὐφρόνῃ, χει-
μῶν θέρος, πόλεμος εἰρήνῃ, κόρος λιμός" τάναντία ἅπαντα·
οὗτος ὁ νοῦς· "ἀλλοιοῦται δὲ ὅκωσπερ <πῦρ> ὁκόταν συμ-
μιγῇ θυώμασιν, ὀνομάζεται δὲ καθ' ἡδονὴν ἐκάστου."

Απόσπασμα 103

Πλούταρχος, Περί φυγῆς 604A

ὁ δὲ τοὺς περιτρέχοντας ἔξω καὶ τοῦ βίου τὶ πλεῖστον ἐν
πανδικείοις καὶ πορθμείοις ἀναλίσκοντας εὐδεμονίζων
ὁμοίος ἐστὶ τῷ τοὺς πλάνητας οἰωμένῳ τῶν ἀπλανῶν ἀστέ-
ρων πράττειν ἄμεινον. καίτοι τῶν πλανήτων ἕκαστος, ἐν
μῇ σφαίρᾳ, καθάπερ ἐν νήσῳ, περιπολῶν, διαφυλάττει
τὴν τάξιν· "ἥλιος γὰρ οὐχ ὑπερβήσεται μέτρα," φησὶν ὁ
Ἡράκλειτος· "εἰ δὲ μὴ Ἐρινύες μιν, Δίκης ἐπίκουροι
ἐξευρήσουσι."

Πλούταρχος, Περί Ἰσίδος καὶ Οσίριδος 370D

Ἡράκλειτος μὲν γὰρ ἄντικρυς "πόλεμον" ὀνομάζει "πα-
τέρα καὶ βασιλέα καὶ κύριον πάντων", καὶ τὸν μὲν Ὀμηρον
εὐχόμενον "ἐκ τε θεῶν ἔριν ἐκ τ' ἀνθρώπων ἀπολέσθαι"
"λανθάνειν" φησὶ "τῇ πάντων γενέσει καταρώμενον, ἐκ μά-
χης καὶ ἀντιπαθείας τὴν γένεσιν ἐχόντων, ἥλιον δὲ μὴ
ὑπερβήσεται τοὺς προσήκοντας ὅρους· εἰ δὲ μὴ, Λύττας μιν
Δίκης ἐπίκουροι ἐξευρήσειν".

Απόσπασμα 104

Πλούταρχος, Πλατωνικά 1007D

ὁ χρόνος οὐχ ἀπλῶς ἐστὶ κίνησις ἀλλὰ ὥσπερ εἴρηται κίνη-

σὺς ἐν τάξει μέτρον ἐχούσῃ καὶ πέρατα καὶ περιόδους· ὧν ὁ ἥλιος ἐπιστάτης ὢν καὶ σκοπὸς ὀρίζειν καὶ βραβεύειν καὶ ἀναδεικνύναι καὶ ἀναφαίνειν μεταβολὰς καὶ ὥρας, αἱ πάντα φέρουσι καθ' ἣ Ἡράκλειτον οὐ φαύλων οὐδὲ μικρῶν ἀλλὰ τῶν μεγίστων καὶ κυριωτάτων τῷ ἡγεμόνι καὶ πρώτῳ θεῷ γίγνεται συνεργός.

Απόσπασμα 105

Μάρκος Αυρήλιος, Τα εἰς εαυτὸν VI42

πάντες εἰς ἐν ἀποτέλεσμα συνεργοῦμεν, οἱ μὲν εἰδότες καὶ παρακολουθητικῶς, οἱ δὲ ἀνεπιστάτως, ὥσπερ καὶ "τοὺς καθεύδοντας" οἶμαι, ὁ ἣ Ἡράκλειτος "ἐργάτας εἶναι" λέγει καὶ συνεργοὺς τῶν ἐν τῷ κόσμῳ γινομένων.

Απόσπασμα 106

Διογένης ὁ Λαέρτιος, I 88

μέμνηται τοῦ Βιάντος καὶ ἣ Ἰπῶναξ, ὡς προεῖρηται, καὶ ὁ δυσάρεστος ἣ Ἡράκλειτος μάλιστα αὐτὸν ἐπῆνεσε γράψας· "ἐν Πριήνῃ Βίας ἐγένετο ὁ Τευτάμεω, οὗ πλέων λόγος ἢ τῶν ἄλλων." καὶ οἱ Πριηνεῖς δὲ αὐτῷ τέμενος καθιέρωσαν τὸ Τευτάμειον λεγόμενον. ἀπεφθέγγετο· οἱ πλείστοι κακοί.

Απόσπασμα 107

Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομάχεια Θ 1 1155b5

καὶ ἣ Ἡράκλειτος τὸ ἀντίξουν συμφέρον καὶ ἐκ τῶν διαφερόντων καλλίστην ἁρμονίαν καὶ πάντα κατ' ἔριν γίνεσθαι

Απόσπασμα 108

Διογένης ὁ Λαέρτιος VIII 6

Ἔνιοι μὲν οὖν Πυθαγόραν μὴδὲ ἐν καταλιπεῖν σύγγραμμά φασιν παίζοντες. ἣ Ἡράκλειτος γοῦν ὁ φυσικὸς μονονουχὶ κέκραγε καὶ φησι· "Πυθαγόρης Μνησάρχου ἱστορίην ἤσκησεν ἀνθρώπων μάλιστα πάντων καὶ ἐκλεξάμενος ταύτας τὰς συγγραφὰς ἐποίησατο ἑαυτοῦ σοφίην, πολυμαθεῖν κακοτεχνίην.

ΣΑΝ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Απόσπ. DK 1.
Ζᾷς μὲν καὶ χρόνος ἦσαν ἀεὶ καὶ Χθονίη· Χθονίη δὲ ὄνομα ἐγένετο Γῆ, ἐπειδὴ αὐτῇ Ζὰς γῆν γέρας διδοῖ.
2. DK 7 A 8
3. Απόσπ. DK 2.
Μεταφέρω σε πρόχειρη απόδοση:
"Αφού για τον Ζάντα ετοιμάστηκαν οικήματα πολλά και μεγάλα που συμπληρώθηκαν με τα αναγκαία πράγματα και υπηρέτες και υπηρέτριες, έγινε ο γάμος του με την Χθονίη. Την τρίτη μέρα μετά τον γάμο ο Ζάς φτιάχνει ένδυμα μεγάλο και ωραίο που το στολίζει με την Γη και τον Ωκεανό" [...]"θέλοντας οι γάμοι αυτοί να είναι δικοί σου σε τιμώ με αυτό, Χαίρε και γίνου γυναίκα μου [...]"
Έτσι λοιπόν ο Ζας δημιούργησε τον κόσμο (γη και ωκεανό) και τον χάρισε στην γυναίκα του, που έκτοτε ονομάστηκε (σύμφωνα με το DK 1) Γη.
4. Αριστοτέλης. Μετά τα Φυσικά N 1091 b 10
οἷ γε μεμιγμένοι αὐτῶν τῶν θεολόγων καὶ τῷ μὴ μυθικῶς ἅπαντα λέγειν, οἷον Φερεκύδης καὶ ἕτεροι τινες,
5. Μετά τα Φυσικά A 983 b 25.
6. Διατύπωσε την πρόταση της ισότητας των τριγώνων που έχουν μια πλευρά ίση και τις παρακείμενες γωνίες ίσες, μέτρησε το ύψος των πυραμίδων από την σκιά τους, κατασκεύασε μια διώρυγα, όρισε την μικρή 'Αρκτο κ.ά.
7. Απόσπ. DK 1,
αρχὴν [...] τῶν ὄντων τὸ ἄπειρον [...] ἐξ ὧν δὲ ἡ γένεσις ἐστὶ τοῖς οὖσι, καὶ τὴν φθορὰν εἰς ταῦτα γίνεσθαι κατὰ τὸ χρεών· διδόναι γὰρ αὐτὰ δίκην καὶ τίσιν ἀλλήλοις τῆς ἀδικίας κατὰ τὴν τοῦ χρόνου τάξιν.
8. Dox. 476. Ο Σιμπλίκιος υποτίθεται πως μεταφέρει απόψεις του Θεόφραστου.

9. Εκτενή ανάπτυξη δεξ στο K.R 105 κ.ε.
10. Διογ. Λαέρτ. VIII 9
11. Ιάμβλιχος, Πυθαγορικός βίος 82
12. Ιάμβλιχος, Πυθαγορικός βίος 134. Δες Σημ.2 αποσπ. 108
13. Διογ. Λαέρτ. VIII 11
14. Ιάμβλιχος, Πυθαγορικός Βίος 144
"Δίποδα είναι ο άνθρωπος, τα πουλιά και το τρίτον άλλο".
15. Απόσπ. DK 34. Δες Σημ.2 Αποσπ. 6
16. Απόσπ. DK 18. Δες Απόσπ. 4
17. Απόσπ. DK 38
εἰ μὴ χλωρὸν ἔφυσε θεὸς μέλι, πολλὸν ἔφασκον
γλύσσονα σῦκα πέλεσθαι.
18. Απόσπ. DK 23
εἷς θεός, ἔν τε θεοῖσι καὶ ἀνθρώποισι μέγιστος,
οὔτι δέμας θνητοῖσιν ὁμοίος οὐδὲ νόημα.
19. Απόσπ. DK 14
ἀλλ' οἱ βροτοὶ δοκέουσι γεννᾶσθαι θεούς,
.....
20. Απόσπ. DK 26
ἀεὶ δ' ἐν ταῦτῳ μίμνει κινούμενος οὐδέν
.....
21. Απόσπ. DK 24
"Ολόκληρος βλέπει, ολόκληρος νοεῖ και ολόκληρος ακούει".
22. Δες Σημ. 1 Απόσπ.72
23. Διογ. Λαέρτ. IX 5
24. Σελ. 6
25. Σελ. 7
26. IX 15
27. Διογ. Λαέρτ. IX 6
28. Στοβαίος, Ανθολ. Γ XX 53
Τοῖς δὲ σοφοῖς ἀντὶ ὀργῆς Ἡρακλείτῳ μὲν δάκρυα, Δημο-
κρίτῳ δὲ γέλως ἐπῆει.
29. IX 6.
Αντιλαμβάνομαι το "δυνάμενοι" ως οι πνευματικῶς δυνάμενοι

- και όχι οι κοινωνικώς δυνάμενοι (η άρχουσα τάξη), παρ' όσα γράφει ο Kirk (σ.8).
30. Ο Έρμιππος έζησε τον 3ο μ.Χ. αιώνα και έγραψε βίους μεγάλων ανδρών.
 31. Ο Νεάνθης έζησε τον 2ο μ.Χ. αιώνα και έγραψε βίους ενδόξων ανδρών.
 32. Διογένης ο Λαέρτιος, IX 4
 33. Ο Ιππόβοτος ήταν ιστορικός και έγραψε γύρω στο 200 π.Χ.
 34. Στρωματείς, Α XV Τομ.7 σ.261
 35. DK 22 A 9
 36. Περί αδολεσχίας, 511B
 37. DK 22 A 3b
 38. Παραδείγματος χάριν, το ότι ήταν μισάνθρωπος προέρχεται από το απόσπ. 72 όπου προτιμά τον έναν άξιο από τους μύριους, η προσβολή από υδρωπικία προέρχεται από το απόσπ. 43 "για την ψυχή είναι θάνατος να γίνει νερό ...", το επεισόδιο με την κοπριά από το απόσπ. 53 "οι πεθαμένοι εκβλητότεροι κι απ' την κοπριά" κ.λπ.
 39. Διογένης ο Λαέρτιος, II 22. Λένε, γράφει ο Διογένης, πως αφού ο Ευριπίδης έδωσε στον Σωκράτη να διαβάσει το βιβλίο του Ηράκλειτου και τον ρώτησε μετά για τις εντυπώσεις του, εκείνος απάντησε: "Όσα κατάλαβα είναι θαυμάσια, όσα δεν κατάλαβα φαντάζομαι πως θα είναι επίσης θαυμάσια, μόνο που χρειάζονται Δήλιο κολυμβητή" (οι Δήλιοι φημίζονταν ως άριστοι δύτες και κολυμβητές).
 40. Ο Πλάτων, αναφερόμενος στους ηρακλειτικούς, λέει πως εκτοξεύουν ρηματίσκια αίνιγματώδη (Θεαίτ.180a) και ο Διογένης ο Λαέρτιος (IX 16) παραθέτει το ακόλουθο επίγραμμα
 'Ηράκλειτος ἐγώ· τί μ' ἄνω κάτω ἔλκετ' ἄμουσοι;
 οὐχ ὕμιν ἐπόνουν, τοῖς δ' ἔμ' ἐπισταμένοις.
 εἷς ἐμοὶ ἄνθρωπος τρισμῦριοι, οἱ δ' ἀνάρητοι
 οὐδεῖς. ταῦτ' αὐδῶ καὶ παρὰ Φερσεφόνη.
 (Ο Ηράκλειτος εγώ, τι με τραβάτε πάνω κάτω αγράμματοι;
 δεν μόχθησα για σας αλλά γι' αυτούς που με καταλαβαί-

νουν. Για μένα ένας άνθρωπος τρισμύριοι και οι αναρίθμητοι
κανείς. Αυτά φωνάζω και εδώ στις Περσεφόνης.)

Όπου γελοιοποιείται το ὁδὸς ἄνω κάτω μία καὶ ὠυτή, το εἶς
ἐμοὶ μύριοι (που γίνεται "τρισμύριοι"), τονίζεται ο ελιτισμός
του βιβλίου, και το γεγονός ότι και στον κάτω κόσμο πάλι δεν
τον καταλαβαίνουν, παρότι τα "φωνάζει" όλα αυ-τά (δεν τα
εἶχε "φωνάζει" ούτε στον επάνω κόσμο).

Απόσπασμα 1

1. Δες "Πηγές"
2. Δες "Πηγές"
3. Ρητορική Γ 5 1407b 15
Τὰ γὰρ Ἡρακλείτου διαστίξαι ἔργον διὰ τὸ ἄδηλον
εἶναι ποτέρῳ πρόσκειται, τῷ ὕστερον ἢ τῷ πρότερον,
οἷον ἐν τῇ ἀρχῇ αὐτοῦ τοῦ συγγράμματος· φησὶ γὰρ
"τοῦ λόγου τοῦδ' ἐόντος αἰεὶ ἄξύνετοι ἄνθρωποι
γίγνονται"· ἄδηλον γὰρ τὸ αἰεὶ, πρὸς προτέρῳ <δει>
διαστίξαι
4. Στρωματεῖς, E XIV Τομ.8 σ.160
ἄντικρυς δὲ ὁ μὲν Ἡράκλειτος "τοῦ λόγου τοῦδ' ἐόντος αἰεὶ"
φησὶν "ἄξύνετοι γίνονται ἄνθρωποι καὶ πρόσθεν ἢ ἀκούσας
καὶ ἀκούσαντες τὸ πρῶτον."
5. Burnet 133, Frankel 371, Guthrie 424
6. Kirk 33, Marc. 6
7. Burnet 133
8. Kirk 38
9. Ηρόδοτος, I 30
10. Αριστοφάνης, Βάτραχοι 1052
11. Κρατύλος 412α
12. Εισαγωγή στην Μεταφυσική, σ.163 της σοβαρῆς μετάφρασης
Χ. Μαλεβίτση (Δωδώνη 1973)
13. Ηθικά Νικομάχεια Z 1143α 7
οὐκ ἔστιν δὲ τὸ αὐτὸ σύνεσις καὶ φρόνησις.

Απόσπασμα 2

1. Οδ. Γ 244, Δ 258
2. Ιπποκράτης, Περί διαίτης 10,1 (DK 22 C 1 10)
ψυχή, νόος, φρόνησις, κίνησις
3. Ηθικά Νικομ. Z 1140b 23
4. Ηθικά Νικομ. Z 1143a 9
5. Ηθικά Νικομ. Z 1141b 5

Απόσπασμα 3

1. Marc. 26
2. Οπως στον Πλατωνικό Παρμενίδη 126b
3. IX 8
4. I 12
5. Πυθαγορικός βίος, IB 58
6. Bollack 143, Marc. 26

Απόσπασμα 4

1. Απόσπ. DK 18
2. Ματθ. 7,7

Απόσπασμα 5

1. Κυρίως φιλολογικούς (το "συμβάλλεσθαι", όταν έχει την σημασία του "εικάζω", συντάσσεται με αιτιατική). Marc. 572, Bollack 167

Απόσπασμα 6

1. Δες Πηγές.
2. Απόσπ. DK 34
καὶ τὸ μὲν οὖν σαφὲς οὗτις ἀνὴρ ἴδεν οὐδὲ τις ἔσται εἰδὼς
ἀμφὶ θεῶν τε καὶ ἄσσα λέγω περὶ πάντων·
εἰ γὰρ καὶ τὸ μάλιστα τύχοι τετελεσμένον εἰπών,
αὐτὸς ὅμως οὐκ οἶδε· δόκος δ' ἐπὶ πᾶσι τέτυκται.

3. Απόσπ. DK 11

πάντα θεοῖσ' ἀνέθηκαν Ὅμηρός θ' Ἡσίοδός τε,
ὅσσα παρ' ἀνθρώποισιν ὄνειδεα καὶ ψόγος ἐστίν,
κλέπτειν μοιχεύειν τε καὶ ἀλλήλους ἀπατεῦειν.

4. Διογένης ο Λαέρτιος IX 18

5. Μετά τα Φυσικά A 986b 31

6. Στοβαίος, Ανθολ. Γ III 11 (Απόσπ. 390 N)

Ὁ χρήσιμ' εἰδώς, οὐχ ὁ πόλλ' εἰδώς σοφός.

7. Αποσπ. DK 64 και 65

Απόσπασμα 7

1. Απόσπ. DK 12

νοῦς δέ ἐστιν ἄπειρον καὶ αὐτοκρατὲς καὶ μέμικται οὐδενί
χρήματι

2. Frankel 389

Απόσπασμα 8

1. IX 5

2. Δες Πηγές

3. Ηρόδ. VII 142 και L.S. II

4. Ιλ. Δ 88, L.S. I, Barnes XVII

5. Απόσπ. 2

6. Απόσπ. 44

Απόσπασμα 10

1. Ο Marc. (96) γράφει πως το ἀληθέα ποιεῖν δεν φαίνεται να ἔχει
πολύ νόημα, και ο Kahn (122) ὅτι δεν βρήκε ἄλλη παράλληλη
ελληνική έκφραση.

2. Σοφ. Αἴας 1263,

τὴν βάρβαρον γὰρ γλῶσσαν οὐκ ἐπαῖω.

Απόσπασμα 11

1. Δες Πηγές

2. Και απορώ γιατί υπαινίσσεται κάτι τέτοιο ο Kirk (222).
3. Ο Marc. (21) θίγει το θέμα χωρίς να το ερευνά.

Απόσπασμα 12

1. Δες Πηγές
2. I, 8
3. Marc. 23

Απόσπασμα 13

1. Δες Πηγές
2. Σέξτος ο Εμπειρικός, Προς λογικούς I 138
 ἐν δὲ τοῖς κανόσι δύο φησὶν [Δημόκριτος] εἶναι γνώσεις, τὴν μὲν διὰ τῶν αἰσθήσεων τὴν δὲ διὰ τῆς διανοίας, ὧν τὴν μὲν διὰ τῆς διανοίας γνησίην καλεῖ, προσμαρτυρῶν αὐτῇ τὸ πιστὸν εἰς ἀληθείας κρίσιν, τὴν δὲ διὰ τῶν αἰσθήσεων σκοτίην ὀνομάζει, ἀφαιρούμενος αὐτῆς τὸ πρὸς διάγνωσιν τοῦ ἀληθοῦς ἀπλανές. λέγει δὲ κατὰ λέξιν "γνώμης δὲ δύο εἰσὶν ἰδέαι, ἡ μὲν γνησίη ἡ δὲ σκοτίη· καὶ σκοτίης μὲν τάδε σύμπαντα, ὅψις ἀκοὴ ὁδμὴ γεῦσις ψαῦσις, ἡ δὲ γνησίη, ἀποκεκριμένη δὲ ταύτης." εἶτα προκρίνων τῆς σκοτίης τὴν γνησίην ἐπιφέρει λέγων "ὅταν ἡ σκοτίη μηκέτι δύναται μήτε ὀρῆν ἐπ' ἔλαττον μήτε ἀκούειν μήτε ὁδμαῖσθαι μήτε γεύεσθαι μήτε ἐν τῇ ψαύσει αἰσθάνεσθαι, ἀλλ' ἐπὶ λεπτότερον". οὐκοῦν καὶ κατὰ τοῦτον ὁ λόγος ἐστὶ κριτήριον, ὅν γνησίην γνῶμην καλεῖ.
3. Βάρβαρος είναι εκείνος που ενώ ακούει τους ήχους της γλώσσας ενός πολιτισμένου (έλληνα), δεν μπορεί να αντιληφθεί την σημασία τους (Guthrie I 415n). Αργότερα η σημασία θα διευρυνθεί περιλαμβάνοντας κάθε μη έλληνα.
4. Απόσπ.39

Απόσπασμα 14

1. Δες Πηγές
2. Kirk 44

Απόσπασμα 15

1. Marc. 98, Burnet 140
2. DK, Ramnoux 427 κ.ά.
3. Kirk 63, Kahn 104
4. Kirk 313
5. Marc. 98
6. Απόσπ. DK 8 34
7. Berkeley, On the principal of human knowledge, Part I, p.133
8. Δες Πηγές: "ούτε κι όταν κοιμάται απαλλάσσεται από την ταραχή, γιατί ονειρεύεται ο λογισμός αλλά αγρυπνά ο φόβος."

Απόσπασμα 16

1. Ιλ. Ξ 482
2. Στρωματείς, Ε XIV Τομ.8 σ.156
3. Δες Πηγές
4. Marc. 248
5. Από την χαμένη τραγωδία "Ο Πολύειδος" (Πλάτων, Γοργίας 492E, Διογένης ο Λαέρτ. IX 73)

Απόσπασμα 17

1. Kahn, Αναξίμ. 327
2. Μετά τα Φυσικά 1014-1015 και αλλού.
3. Απόσπ. DK 8
 δεν υπάρχει (γέννηση) των θνητών
 ούτε, με τον ολέθριο θάνατο, τέλος,
 αλλά μόνο μίξη και εναλλαγή των μιγέντων
 που από τους ανθρώπους ονομάζεται (γέννηση).
4. Προς Κωλώτην 1112A
5. Μετά τα φυσικά 1014B, 1015A
6. Περισσότερα για την σημασία της λέξης φύσις, Burnet 11, 363 και Kahn, Αναξίμ. 74

Απόσπασμα 18

1. Δες Πηγές

2. Κατά μία εκδοχή, οι υποφύται, οι οποίοι αναφέρονται στην θαυμάσια προσευχή του Αχιλλέα στον Δωδωναίο Δία,

[Ιλ. Π 233:

Ζεῦ ἄνα, Δωδωναῖε, Πελασγικέ, τηλόθι ναίων, Δωδώνης μεδέων δυσχειμέρου· ἀμφὲ δὲ Σελλοὶ σοὶ ναίουσ' ὑποφῆται ἀνιπτόποδες χαμαιεῦνται

(Ἀρχοντα Δία, Δωδωναῖε, Πελασγικέ, που ζεις μακριά και κυβερνάς την βαρυχείμωνη Δωδώνη όπου γύρω κατοικούνε οι Σελλοί οι ερμηνευτές (του λόγου) σου, που δεν πλένουν τα πόδια τους και κοιμούνται κατάχαμα)]

δεν είναι "εκείνοι που μιλούν εκ μέρους του θεού" (προφῆτες) αλλά "εκείνοι που προτείνουν μια ερμηνεία". (Τα ελληνικά Δελφικά μαντεία, H.W.Parke, Καρδαμίτσα 1979, σ.22)

3. Μεταξύ των άλλων δεσ και Marc. 51

4. A. Hartley, Mallarmé, Penguin 1965 , σ. xi

("Toute chose sacrée et qui veut demeurer sacrée s'enveloppe de mystere.")

Απόσπασμα 19

1. Σημ.3 Αποσπ. 1.

2. Freeman, δεσ Wheelwrite 138

3. Το "εξευρίσκω" με την σημασία του "ανερευνώ, εξερευνώ" (L.S. II)

4. Δες Πηγές

Απόσπασμα 20

1. Δες Πηγές αποσπ. 43

2. Απόσπ.9, Belle Lettre σ.51 και Κλήμης ο Αλεξ. Στρωματείς Α XXIII Τόμ.7 σ.294

3. Δες Πηγές

4. Barnes 65, Wheelwright 138

5. Kirk 15 και 19

6. Πλάτ. Απολογία 26D

7. Το έργο των Πατέρων της εκκλησίας αποτελεί μια επιμνημό-
συνη δέηση του ελληνικού πνεύματος, σε υψηλούς τόνους, δέη-
ση που κορυφώνεται και τελειώνει με τον Πλωτίνο.
8. Φυσικά 253b 11
καί φασί τινές κινεῖσθαι τῶν ὄντων οὐ τὰ μὲν τὰ δ' οὐ, ἀλλὰ
πάντα καὶ αἰεὶ, ἀλλὰ λανθάνειν τοῦτο τὴν ἡμετέραν
αἴσθησιν.
9. Περί ουρανοῦ I X 279B 13
Γενόμενον μὲν οὖν ἅπαντες εἶναι φασιν, ἀλλὰ γενόμενον οἱ
μὲν αἴδιον, οἱ δὲ φθαρτὸν ὥσπερ ὅτιοῦν ἄλλο τῶν φύσει
συνισταμένων, οἱ δ' ἐναλλάξ ὅτε μὲν οὕτως ὅτε δὲ ἄλλως
ἔχειν φθειρόμενον, καὶ τοῦτο αἰεὶ διατελεῖν οὕτως, ὥσπερ
'Εμπεδοκλῆς ὁ 'Ακαργαντῖνος καὶ 'Ηράκλειτος ὁ 'Εφέσιος.
10. Μετά τα Φυσικά K 1062a 37
Ταχέως δ' ἂν τις καὶ αὐτὸν τὸν 'Ηράκλειτον τοῦτον ἐρωτή-
σας τὸν τρόπον ἠνάγκασεν ὁμολογεῖν μηδέποτε τὰς ἀντικει-
μένας φάσεις δυνατόν εἶναι κατὰ τῶν αὐτῶν ἀληθεύεσθαι·
11. Διογένης ο Λαέρτιος IX 8
γενᾶσθαι τε αὐτὸν [τὸν κόσμον] ἐκ πυρὸς καὶ πάλιν ἐκπυ-
ροῦσθαι κατὰ τινας περιόδους ἐναλλάξ τὸν σύμπαντα
αἰῶνα.
- Αέτιος I 3 11 (Dox. 284)
πάλιν δὲ τὸν κόσμον καὶ τὰ σώματα πάντα ὑπὸ τοῦ πυρὸς
ἀναλοῦσθαι ἐν τῇ ἐκπυρώσει.
12. Σέξτος ο Εμπειρικός, Πυρρώνειαι Υποτυπώσεις I 212
Μήποτε δὲ οὐ μόνον οὐ συνεργεῖ πρὸς τὴν γνῶσιν τῆς
'Ηρακλειτείου φιλοσοφίας ἡ σκεπτικὴ ἀγωγή, ἀλλὰ καὶ
ἀποσυνεργεῖ, εἶγε ὁ σκεπτικὸς πάντα τὰ ὑπὸ τοῦ 'Ηρακλεί-
του δογματιζόμενα ὡς προπετῶς λεγόμενα διαβάλλει, ἐναν-
τιούμενος μὲν τῇ ἐκπυρώσει ἐναντιούμενος δὲ τῷ τὰ ἀναν-
τία περὶ τὸ αὐτὸ ὑπάρχειν, καὶ ἐπὶ παντὸς δόγματος τοῦ 'Η-
ρακλείτου τὴν μὲν δογματικὴν προπέτειαν διασύρων,[...]
- 13 Δες πιο πάνω, 9
14. Αέτιος II 4 3 (Dox.331)

15. Burnet 158, Kirk 322-324, κ.ά. Άλλωστε, σύμφωνα με τον Αέτιο πάλι, η εκτύρωση αποδίδεται στους Στωϊκούς (II 9 2, Dox.338).

Απόσπασμα 21

1. Οπως ο Ramnoux 221
2. Οπως ο Bollack 268
3. Kirk 200
4. Δες Πηγές (Αριστ. Μετά τα Φυσ. 1010a 11)
5. Π.χ. DK, Battistini 44
6. Ομηρ. Προβλ., 24 5, σ.30
καὶ πάλιν ποταμοῖς τοῖς αὐτοῖς ἐμβαίνομέν τε καὶ οὐκ ἐμ-
βαίνομεν, εἶμέν τε καὶ οὐκ εἶμεν ὅλον τε τὸ περὶ φύσεως
αἰνιγματῶδες ἀλληγορεῖ.
7. Τον ισχυρισμό του Ζήνωνα ανασκευάζει ο Αριστοτέλης (Φυσικά 239b 30).
8. Πλάτ. Κρατ.411B, Θεαίτ. 160D, Αριστ. Περί Ουρανού III I 298b 30.
9. K.R. 197
10. Marc. 213

Απόσπασμα 22

1. Αν μετρώ σωστά είναι τα, ἀνέλπιστον, ἀνεξερεύνητον, ἄπορον (απ.19), σοφόν (απ.100, 101, 7), φανερῶν (απ.79), νέον, γηραιόν (απ.94), ψυχρά, θερμόν, ὑγρόν, καρφαλέον (απ.22), ἡδύ, ἀγαθόν (απ.48)
2. Δες Marc. 220
3. Ιλ. Φ 345
4. Ο Αριστοτέλης στα Μετεωρολογικά (II III 357b 15-19 αλλά και αλλού) αναφέρει το ὑγραίνομαι ως αντίθετο του ξηραίνομαι
- 5 Δες 4 προηγούμενως.
6. Οδ. E 369
7. Έργα 588
8. Οδ. Θ 50, Αισχ. Προμ. 402

Απόσπασμα 23

1. Δες Πηγές
2. Δες Πηγές
3. Kirk 252
4. Marc. 303
5. Marc. 303

Απόσπασμα 24

1. Έλιοτ, Τέσσερα κουαρτέτα, Burnt Norton V
2. Δες Πηγές
3. Κλήμης ο Αλεξανδρεὺς, Παιδαγωγός Α V Τομ.7 σ.90
τοιαύτην τινὰ παίζειν παιδιὰν τὸν ἑαυτοῦ Δία Ἡράκλειτος
λέγει.
4. Frankel 393
5. Marc. 394
6. Marc. 395
7. Η Γέννηση της φιλοσοφίας, μετάφραση Αιμ. Χουρμούζιου, Εκδ.
Ν.Δ.Νίκα σ.60
8. Πίνδαρος, Ισθμ. ΙΙΙ 18
9. Ιλ. Ο 362
10. Διογένης ο Λαέρτιος ΙΧ 3

Απόσπασμα 25

1. Οδ. Α 1
2. Προμ. Δεσμ. 88
3. Dox. 548b c.14 21
ἐν δὲ τῷ τρίτῳ τὸ(ν) κ(όσμ)ον ἓνα τῶν φ(ρο)νίμ(ων), συν-
πολιτευόμενον θεοῖς καὶ ἀνθρώποις καὶ τὸν πόλεμ(ον) καὶ
τὸν Δία τὸν α(ὐ)τὸν εἶναι, καθάπ(ε)ρ καὶ τὸν Ἡράκλειτον
λέγειν·
4. Marc. 146, Guthrie 447
5. Burnet 164, Voilquin 77

Απόσπασμα 26

1. Σ 107

ὥς ἔρις ἔκ τε θεῶν ἔκ τ' ἀνθρώπων ἀπόλοιτο

2. Ηθικά Ευδήμεια, Η 1 1235 a 36

οἱ δὲ τὰ ἐναντία φίλα καὶ Ἡράκλειτος ἐπιτιμᾷ τῷ ποιήσαντι
"ὥς ἔρις ἔκ τε θεῶν καὶ ἀνθρώπων ἀπόλοιτο," οὐ γὰρ ἂν
εἶναι ἁρμονίαν μὴ ὄντος ὀξέος καὶ βαρέος, οὐδὲ τὰ ζῶα
ἄνευ θήλεως καὶ ἄρρενος ἐναντίον ὄντων.

3. Περί Ίσιδ. και Οσ. 370D 48

καὶ τὸν μὲν Ὅμηρον εὐχόμενον "ἔκ τε θεῶν ἔριν ἔκ τ' ἀν-
θρώπων ἀπολέσθαι" "λανθάνειν" φησὶ Ἡράκλειτος "τῇ
πάντων γενέσει καταρώμενον, ἐκ μάχης καὶ ἀντιπαθείας τὴν
γένεσιν ἐχόντων [...] ἐξευρήσειν".

4. Απόσπ. 52 (30 L) 60 σ.97

Numenius laudat Heraklitum reprehendentem Homerum,
qui optaverit interitum ac vastitatem malis vitae, quod non
intellexeret mundum sibi deleri placere, siquidem silva,
quae malorum fons est, exterminaretur.

(Μεταφράζω ἀπὸ τὴν γαλλικὴ ἀπόδοση μιὰ καὶ τὰ λατινικά
μου χωλαίνουν) : "Ὁ Νουμήνιος ἐπαινεῖ τὸν Ἡράκλειτο
ὅταν ψέγει τὸν Ὁμηρο, ποὺ ευχήθηκε κατάλυση καὶ αφα-
νισμό τῶν κακῶν τῆς ζωῆς. Δὲν καταλάβαινε ὅτι ζητούσε
ἐπὶ τὸ τέλος τοῦ κόσμου, εφόσον ἡ ὕλη, ποὺ εἶναι ἡ αἰτία
τοῦ κακοῦ, θὰ εξαφανιζόταν."

5. Περί των κατηγοριῶν (Kirk 243)

[...] οἱ Ἡρακλείτειοι· εἰ γὰρ τὸ ἕτερον τῶν ἐναντίων ἐπι-
λείψει οἴχοιτο ἂν πάντα ἀφανισθέντα. διὸ καὶ μέμφεται τῷ
Ὁμήρῳ Ἡράκλειτος εἰπόντι "ὥς ἔρις ἔκ τε θεῶν ἔκ τ' ἀν-
θρώπων ἀπόλοιτο" οἰχήσεσθαι γάρ φησι πάντα.

6. Ἔργα καὶ Ἡμέρες 24

ἀγαθὴ Ἔρις ἦδε βροτοῖσι.

Απόσπασμα 27

1. Περί του Ε του εν Δελφοίς, 388C

Ὡς οὖν ἄρρενός τε τοῦ πρώτου καὶ θήλεος ὁμιλία τὸ πέντε

γιννόμενα γάμον οἱ Πυθαγόρειοι προσεῖπον.

Δες και Πηγές.

2. Δες Πηγές.

3. Σιμπλίκιος, Θεοφράστου φυσικῶν δόξαι I (Dox.475 14)

Ἦ Ἰππασος δὲ ὁ Μεταποντῖνος καὶ Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος ἔν καὶ οὗτοι καὶ κινούμενον καὶ πεπερασμένον, ἀλλὰ πῦρ ἐποίησαν τὴν ἀρχὴν καὶ ἐκ πυρὸς ποιοῦσι τὰ ὄντα πυκνώσει καὶ μανώσει καὶ διαλύουσι πάλιν εἰς πῦρ ὡς ταύτης μιᾶς οὐσης φύσεως τῆς ὑποκειμένης· πυρὸς γὰρ ἀμοιβὴν εἶναι φησιν Ἡράκλειτος πάντα· ποιεῖ δὲ καὶ τάξιν τινὰ καὶ χρόνον ὥρισμένον τῆς τοῦ κόσμου μεταβολῆς κατὰ τινὰ εἰμαρμένην ἀνάγκην.

4. Φυσικῆς ακρόασεως 205α

ὥσπερ Ἡράκλειτός φησιν ἅπαντα γίνεσθαι ποτε πῦρ. Ὁ δὲ αὐτὸς λόγος καὶ ἐπὶ τοῦ ἑνός, οἷον ποιοῦσι παρὰ τὰ στοιχεῖα οἱ φυσικοί. Πάντα γὰρ μεταβάλλει ἐξ ἐναντίου εἰς ἐναντίον, οἷον ἐκ θερμοῦ εἰς ψυχρόν.

5. Δες και απόσπ. 20

Απόσπασμα 28

1. Kirk 308 και ἄλλοι

2. Πλούταρχος, Περί της εν τῷ Τιμαίῳ ψυχογονίας 1014A

"κόσμον τόνδε" φησὶν Ἡράκλειτος "οὔτε τις θεῶν οὔτ' ἀνθρώπων ἐποίησεν," ὥσπερ φοβηθεὶς μὴ θεοῦ ἀπογνόντες ἄνθρωπόν τινα γεγονέναι τοῦ κόσμου δημιουργόν ὑπονοήσωμεν.

3. Bollack 131, Kahn 44

4. Περί ουρανοῦ σ.294 13

καὶ Ἡράκλειτος δὲ δ' αἰνιγμῶν τὴν ἑαυτοῦ σοφίαν ἐκφέρων οὐ ταῦτα, ἅπερ δοκεῖ τοῖς πολλοῖς, σημαίνει· ὁ γοῦν ἐκεῖνα εἰπὼν περὶ γενέσεως, ὡς δοκεῖ, τοῦ κόσμου καὶ τάδε γέγραφε· "κόσμον τόνδε οὔτε τις θεῶν οὔτε ἀνθρώπων ἐποίησεν, ἀλλ' ἦν αἰεί".

5. Marc. 261

6. Dox. 475 18. Δες Σημ. 3 αποσπ.27
7. IX 8. Δες Σημ. 11 αποσπ. 20
8. Περί ουρανού σ.294 4
καὶ Ἡράκλειτος δὲ ποτὲ μὲν ἐκπυροῦσθαι λέγει τὸν κόσμον, ποτὲ δὲ ἐκ τοῦ πυρὸς συνίστασθαι πάλιν αὐτὸν κατὰ τινες χρόνων περιόδους, ἐν οἷς φησι "μέτρα ἀπτόμενος καὶ μέτρα σβεννύμενος". ταύτης δὲ τῆς δόξης ὕστερον ἐγένοντο καὶ οἱ Στωϊκοί.
9. Αἰτίος, II 1 1 (Dox. 327)
Πυθαγόρας πρῶτος ὠνόμασε τὴν τῶν ὅλων περιοχὴν κόσμον ἐκ τῆς ἐν αὐτῷ τάξεως.
10. Περί Ισιδος καὶ Οσίριδος 382bc
Ἡ δὲ ζῶσα καὶ βλέπουσα καὶ κινήσεως ἀρχὴν ἐξ αὐτῆς ἔχουσα καὶ γινῶσιν οἰκείων καὶ ἀλλοτρίων φύσις κάλλους τ' ἔσπακεν ἀπορροὴν καὶ μοῖραν ἐκ τοῦ φρονοῦντος, "ὅτ' αὖ κυβερνᾶται τὸ σύμπαν" καθ' Ἡράκλειτον.
11. Ζαχαρόπουλος, Πλουτάρχου Ηθικά Τομ.96
12. Απόσπ. DK 1, καὶ Σημ. 1 Εἰσαγ.

Απόσπασμα 29

1. Kirk 357
2. ό.π.
3. VIII, 33
Σπαρτιῆται δὲ πρῶτα μὲν ἀκούσαντες δεινὰ ἐποιεῦντο καὶ μετίεσαν τῆς χρησιμοσύνης τὸ παράπαν, τέλος δὲ δείματος μεγάλου ἐπικρεμαμένου τοῦ Περσικοῦ τούτου στρατεύματος καταίνεον μετιόντες.
4. Δες Πηγές
5. Περί του E, 389AC

Απόσπασμα 30

1. Δες Πηγές Αποσπ. 28
2. σ.135

3. Δες Marc. 282
4. ο.π. 283
5. Dox.369
6. ό.π.
7. Μετεωρ. II IX 369a 10
Περὶ δὲ ἀστραπῆς καὶ βροντῆς, ἔτι δὲ περὶ τυφῶνος καὶ
πρηστήρος καὶ κεραυνῶν λέγωμεν·
8. Μετεωρ. III I 371a 16
Ὅταν δὲ κατασπώμενον ἐκπυρωθῇ (τοῦτο δ' ἐστὶν ἐὰν
λεπτότερον τὸ πνεῦμα γένηται), καλεῖται πρηστήρ·
συνεκπίμπρησι γὰρ τὸν ἀέρα τῇ πυρώσει χρωματίζων.
9. VII 42
Καὶ πρῶτα μὲν οἱ ὑπὸ τῇ Ἰδῇ νύκτα ἀναμείναντι βρονταὶ τε
καὶ πρηστήρες ἐπεσπίπτουσι καὶ τινὰ αὐτοῦ ταύτη συχνὸν
ὄμιλον διέφθειραν.
10. K.R. 198
11. Ιππόλυτος, Κατὰ πασῶν αἰρέσεων ἐλεγχος A 7 Τομ.5 σ.204
πυκνούμενον γὰρ ἄερα καὶ ἀραιούμενον διάφορον
φαίνεσθαι· ὅταν γὰρ εἰς τὸ ἀραιότερον διαχυθῇ, πῦρ
γίνεσθαι, ἀνέμους δὲ πάλιν εἰς ἀέρα πυκνούμενον, ἐξ ἀέρος
<δὲ> νέφος ἀποτελεῖσθαι κατὰ τὴν πίλησιν, ἔτι δὲ μᾶλλον
ὔδωρ, ἐπὶ πλεῖον πυκνωθέντα γῆν καὶ εἰς τὸ μάλιστα
πυκνότατον λίθους.
12. Εἰσαγ. στην Μεταφυσική 159

Απόσπασμα 31

1. Δες Πηγές
2. Προς Φυσικούς, I 360
3. Προς Φυσικούς, II 233
τὸ τε ὃν κατὰ τὸν Ἡράκλειτον ἀήρ ἐστιν, ὡς φησὶν ὁ
Ἀἰνισίδημος
4. I 3 11 (Dox. 284)
ἐκ πυρὸς γὰρ τὰ πάντα γίνεσθαι καὶ εἰς πῦρ τελευτᾶν λέγου-
σι [Ἡράκλειτος καὶ Ἰππασος ὁ Μεταποντῖνος] τούτου δὲ

κατασβεννυμένου κοσμοποιεῖσθαι τὰ πάντα· πρῶτον μὲν γὰρ τὸ παχυμερέστατον αὐτοῦ εἰς αὐτὸ συστελλόμενον γῆ γίγνεται, ἔπειτα ἀναχαλωμένην τὴν γῆν ὑπὸ τοῦ πυρὸς φύσει ὕδωρ ἀποτελεῖσθαι, ἀναθυμιάμενον δὲ ἀέρα γίνεσθαι, πάλιν δὲ τὸν κόσμον καὶ πάντα τὰ σώματα ὑπὸ πυρὸς ἀναλῶσθαι ἐν τῇ ἐκπυρώσει·

Απόσπασμα 32

1. Δες Πηγές
2. Kirk 355

Απόσπασμα 33

1. IX 9

εἶναι μέντοι ἐν αὐτῷ σκάφας ἐπεστραμμένας κατὰ κοῖλον πρὸς ἡμᾶς, ἐν αἷς ἀθροιζομένας τὰς λαμπρὰς ἀναθυμιάσεις ἀποτελεῖν φλόγας, αἷς εἶναι τὰ ἄστρα. λαμπροτάτην δὲ εἶναι τὴν τοῦ ἡλίου φλόγα καὶ θερμοτάτην. τὰ μὲν γὰρ ἄλλα ἄστρα πλεῖον ἀπέχουν ἀπὸ γῆς καὶ διὰ τοῦτο ἥττον λάμπειν καὶ θάλλειν, [...] τὸν μέντοι ἥλιον ἐν διαυγεῖ καὶ ἀμιγεῖ κινεῖσθαι καὶ σύμμετρον ἀφ' ἡμῶν ἔχειν διάστημα· τοιγάρτι μᾶλλον θερμαίνειν τε καὶ φωτίζειν. ἐκλείπειν τε ἥλιον καὶ σελήνην, ἄνω στρεφομένων τῶν σκαφῶν·

2. Μετεωρ. II II 354b 34

Διὸ καὶ γελοῖοι πάντες ὅσοι τῶν προτέρων ὑπέλαβον τὸν ἥλιον τρέφεσθαι τῷ ὑγρῷ·

3. Kirk 367
4. Marc. 317
- 5 II 14 (Dox. 343)

Απόσπασμα 34

1. α) II 22 1 (Dox.352)

Ἀναξιμένης πλατὺν ὥς πέταλον τὸν ἥλιον. Ἡράκλειτος σκαφοειδῆ, ὑπόκυρτον.

- β) Δες Πηγές.

2. Μετεωρ. I VIII 345b 2

3. Kirk 282, Guthrie 486

κ.ά.

4. Marc. 311

5. Περί Ψυχής, 428b

Φαίνεται δέ γε καὶ ψευδῇ, περὶ ὧν ἅμα ὑπόληψιν ἀληθῇ ἔχει, οἷον φαίνεται μὲν ὁ ἥλιος ποδιαῖος, πεπίστευται δ' εἶναι μείζω τῆς οἰκουμένης.

6. Μετεωρ. I III 339b 30

Ὅσοι δὲ πῦρ καθαρὸν εἶναί φασι τὸ περιέχον καὶ μὴ μόνον τὰ φερόμενα σώματα, τὸ δὲ μεταξὺ γῆς καὶ τῶν ἄστρον ἄερα, θεωρήσαντες ἂν τὰ νῦν δεικνύμενα διὰ τῶν μαθημάτων ἱκανῶς ἴσως ἂν ἐπαύσαντο ταύτης τῆς παιδικῆς δόξης· λίαν γὰρ ἀπλοῦν τὸ νομίζειν μικρὸν τοῖς μεγέθεσιν εἶναι τῶν φερομένων ἕκαστον, ὅτι φαίνεται θεωροῦσιν ἐντεῦθεν ἡμῖν οὕτως.

7. Διογένης ο Λαέρτιος, IX. Δες Σημ. 1 Απόσπ. 33

8. Marc. 311

9. Δες Σημ. 1 Απόσπ. 33

Απόσπασμα 35

1. Δες Πηγές

2. Όπως, λόγου χάριν, ο Kirk 162-163

3. Δεν θα ήταν η πρώτη φορά. Το γεγονός ότι σε διαφορετικά κείμενά του δίνει διαφορετικές εκδοχές αποσπασμάτων, όπως εδώ, ίσως δεν οφείλεται στην βιασύνη του ή την αμέλειά του να ελέγξει, αλλά στο ότι συνειδητά παραφράζει χάριν του δικού του κειμένου.

4. II 28 6 (Dox. 359)

Απόσπασμα 36

1. II 12 1 (Dox. 340)

Θαλῆς Πυθαγόρας οἱ ἀπ' αὐτοῦ μεμερίσθαι τὴν τοῦ παντός

οὐρανοῦ σφαῖραν εἰς κύκλους πέντε, οὗστινας προσαγο-
ρεύουσι ζώνας· καλεῖται δὲ αὐτῶν ὁ μὲν ἄρκτικός τε καὶ
ἀειφανής, ὁ δὲ θερινὸς τροπικός, ὁ δὲ ἰσημερινός, ὁ δὲ
χειμερινὸς τροπικός, ὁ δὲ ἀνταρκτικός τε καὶ ἄφανής. λοξὸς
δὲ τοῖς τρισὶ μέσοις ὁ καλούμενος ζωδιακὸς ὑποβέβληται
παρεπιψαύων τῶν μέσων τριῶν. πάντα δὲ αὐτοὺς ὁ
μεσημβρινὸς πρὸς ὀρθὰς ἀπὸ τῶν ἄρκτων ἐπὶ τὸ ἀντίξουν
τέμνει.

Απόσπασμα 37

1. Marc. 548

Απόσπασμα 38

1. Ιλ. Μ 37, Ιλ Ν 812
2. Αγαμ. 367, Προμ. 682
3. Αἴας 137,278
4. Δες Πηγές
5. Οδ. Σ 131, Ιλ. Ρ 447
6. Marc. 430

Αποσπάσμα 39

1. Marc. 366
2. Λειτουργία Μεγάλης Πέμπτης
3. Παλαμά, Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου
4. "γράμματα μνημόσυνα λήθης" Ευριπίδης, Απόσπ. 578 στον Πλούτ. 957B
5. Αλκαίος, Βουτιερίδη 134
6. "Αλφάβητος της αγάπης", Η Ελληνική ποίηση ανθολογημένη, Β Τομ. Μεσαίωνα, Κυψέλη 1958, σ.488

Απόσπασμα 40

1. Διογένης ο Λαέρτιος VII 174
2. Marc. 194

3. Νουμήνιος, απόσπ. 30 σ.81 - Πορφύριος, Αντρον Νυμφ. 10 σ.63
 Ἦγουντο γὰρ προσιζάνειν τῷ ὕδατι τὰς ψυχὰς θεοπνόφ
 ὄντι, ὥς φησιν ὁ Νουμήνιος, διὰ τοῦτο λέγων καὶ τὸν προ-
 φήτην εἰρηκέναι ἐμφέρεσθαι ἐπάνω τοῦ ὕδατος θεοῦ πνεῦ-
 μα· τοὺς τε Αἰγυπτίους διὰ τοῦτο τοὺς δαίμονας ἅπαντας
 οὐχ ἰστάναι ἐπὶ στερεοῦ, ἀλλὰ πάντας ἐπὶ πλοίου, καὶ τὸν
 ἥλιον καὶ ἀπλῶς πάντας. οὐστίνας εἰδέναι χρή τὰς ψυχὰς
 ἐπιποτωμένας τῷ ὕγρῳ τὰς εἰς γένεσιν κατιούσας· ὅθεν καὶ
 Ἡράκλειτον ψυχῇσι φάναι τέρψιν μὴ θάνατον ὑγρῇσι
 γενέσθαι, τέρψιν δ' εἶναι αὐταῖς τὴν εἰς γένεσιν πῶσιν, καὶ
 ἀλλαχοῦ δὲ φάναι ζῆν ἡμᾶς τὸν ἐκείνων θάνατον καὶ ζῆν
 ἐκείνας τὸν ἡμέτερον θάνατον· παρὸ καὶ διεροὺς τοὺς ἐν
 γενέσει ὄντας καλεῖν τὸν ποιητὴν τοὺς διύγρους τὰς ψυχὰς
 ἔχοντας. Αἶμά τε γὰρ ταύταις καὶ ὁ δίωγρος γόνος φίλος,
 ταῖς δὲ τῶν φυτῶν τροφή τὸ ὕδωρ.
4. Γεν. Α 2

Απόσπασμα 41

1. DK 22 C 6
2. Hense, Schenkl, Diels (Marc.569)
3. Kirk 21
4. Bywater
5. Marc. 569
6. Kirk 39, Marc. 569
7. Φυσικά 202b 39

Απόσπασμα 42

1. Marc. 371
2. Δες Πηγές
3. σ.138
4. 761C
5. Δες Πηγές
6. Δες Πηγές

7. σ.138

8. Πορφ. Περί του εν Ουσσεία των Νυμφών άντρου 12 σ.65

9. 1 8

10. Marc. 520

11. I III 340b 24

... τοῦ λεγομένου ὑφ' ἡμῶν ἀέρος τὸ μὲν περὶ τὴν γῆν οἶον ὑγρὸν καὶ θερμὸν εἶναι διὰ τὸ ἀτμίζειν τε καὶ ἀναθυμιάσιν ἔχειν γῆς, τὸ δὲ ὑπὲρ τοῦτο θερμὸν ἤδη καὶ ξηρόν. ἔστιν γὰρ ἀτμίδος μὲν φύσις ὑγρὸν καὶ ψυχρόν, ἀναθυμιάσεως δὲ θερμὸν καὶ ξηρόν· καὶ ἔστιν ἀτμὶς μὲν δυνάμει οἶον ὕδωρ, ἀναθυμιάσις δὲ δυνάμει οἶον πῦρ.

I IV 341b 14

πρῶτον μὲν γὰρ ὑπὸ τὴν ἐγκύκλιον φοράν ἐστιν τὸ θερμὸν καὶ ξηρόν, ὃ λέγομεν πῦρ [...], ὑπὸ δὲ ταύτην τὴν φύσιν ἀήρ.

Απόσπασμα 43

1. Marc. 363

2. Γεν. B 7

3. Ιλ. H 99

4. Γράφει ο Φίλων (δες Marc. 353):

εὐ καὶ ὁ Ἡράκλειτος ἐν οἷς φησι· ψυχῇσι θάνατος ὕδωρ γενέσθαι, ὕδατι θάνατος γῆν γενέσθαι. ψυχὴν γὰρ οἰόμενος εἶναι τὸ πνεῦμα, τὴν μὲν ἀέρος τελευτὴν γένεσιν ὕδατος, τὴν δὲ ὕδατος γῆς πάλιν γένεσιν αἰνίττεται· θάνατον οὐ τὴν εἰς ἅπαν ἀναίρεσιν ὀνομάζων, ἀλλὰ τὴν εἰς ἕτερον στοιχεῖον μεταβολήν.

Απόσπασμα 44

1. Πυθαγόρας, (Ιάμβλιχος, Πυθαγορικός βίος, 211)

προσάγειν αὐτὸν πρὸς τὴν τεκνοποιάν [...] μήτι δὴ μεθύοντά γε

- Πλάτων, Νόμοι 775b
 πίνειν δὲ εἰς μέθην οὔτε ἄλλοθί που πρέπει, πλὴν ἐν ταῖς
 τοῦ τὸν οἶνον δόντος θεοῦ ἑορταῖς
2. K.R. 204
 3. Απόσπ. 79, 82, 88, 24.
 4. Διογένης ο Λαέρτιος, IX 3
 ἀναχωρήσας εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Ἀρτέμιδος, μετὰ τῶν παίδων
 ἡστραγάλιζε·
 5. Kahn, 244
 6. Παρατήρηση του Bollack 324
 7. Εκτός του Bollack που μεταφράζει, il ne voit pas où il pose
 son pied.
 8. L.S. 2

Απόσπασμα 45

1. Λ 638
2. K 234
3. Marc. 156
4. Αέτιος II 16 5 (Dox. 345)
5. Kahn 194
6. Ιππόλυτος, Κατά πασών αιρέσεων Α 6 Τομ.5 σ.203
 τὴν δὲ γῆν εἶναι μετέωρον ὑπὸ μηδενὸς κρατουμένην, μέ-
 νουσιν δὲ διὰ τὴν ὁμοίαν πάντων ἀπόστασιν·

Απόσπασμα 46

1. Δες Πηγές
2. Απόσπ. DK 31
3. Απόσπ. 47
4. Δες Σημ. 3 Αποσπ. 40

Απόσπασμα 47

1. Η Γέννηση της Φιλοσοφίας σ.60 μετ Α. Χουρμουζίου

Απόσπασμα 48

1. 60C

Απόσπασμα 49

1. Marc. 13
2. Δες Πηγές
3. Λουκ. ιδ 35
4. Εισαγ. στην Μεταφ. σ.126
5. Θεαίτ. 118a
6. Διογένης ο Λαέρτιος IX 16

Απόσπασμα 50

1. Οδ. Σ 136
2. Απόσπ.70
3. Kirk 138

Απόσπασμα 51

1. Marc. 419
2. Marc. 420

Απόσπασμα 52

1. Οδ. Α 35

Απόσπασμα 53

1. Δες Marc. 407
2. Κατά Κέλσου Ζ XV Τομ.10 σ.186
φαμέν τόν υἱόν οὐκ ἰσχυρότερον τοῦ πατρὸς ἀλλ'
ὑποδεέστερον.
3. Τρωάδες 1248

Απόσπασμα 54

1. Το παρόν και το 101
2. Απόσπ. DK 8 61

3. Απόσπ. DK 191
4. Απόσπ. DK 12
5. Ελεγ. 1171
6. Απόσπ. DK 1 28
7. Απόσπ. DK 2 7
8. Στον Ιππία (Ιππίας Μείζ. 289B) ο Σωκράτης επικαλείται την γνώμη του Ηράκλειτου, ότι άνθρωπον ὁ σοφώτατος πρὸς θεὸν πίθηκος φανεῖται καὶ σοφία καὶ κάλλει καὶ τοῖς ἄλλοις πᾶσιν (DK 83). Η φρασεολογία δεν είναι ηρακλειτική απηχεί όμως απόψεις του Ηράκλειτου.

Απόσπασμα 55

1. Δες Πηγές

Απόσπασμα 57

1. Ο Αριστοτέλης (Περὶ ψυχῆς 417a 8 κ.ε.) γράφει πὼς ἡ αἴσθησις διακρίνεται σε "δυνάμει" καὶ "ενεργεία". Η "δυνάμει" υπάρχει στον άνθρωπο με την γέννησή του, ἡ "ενεργεία" δημιουργείται με την παρουσία του αισθητοῦ.

Απόσπασμα 58

1. Δες Πηγές
2. Δες Πηγές
3. Δες Πηγές
4. Marc. 240
5. Guthrie 478

Απόσπασμα 59

1. Δες Πηγές
2. Προτρεπτικός, II Τόμ.7 σ.26 κ.ε.
3. Δες Πηγές

Απόσπασμα 60

1. Εννοώ στην επίσημη θρησκεία.
2. Έργα 171
3. Έργα 121

Απόσπασμα 61

1. 165
2. Νόμοι 732C, Φαίδων 107d, Κρατύλος 398b όπου και η λέξη δαίμονες ετυμολογείται (δαήμονες=σοφοί), κ.α.
3. Στοβαίος, Γ XXXVII 18
 Ὁ τρόπος ἀνθρώποισι δαίμων ἀγαθός, οἷς δὲ καὶ κακός.
4. Επιτρέποντες 735
 ἐκάστω τὸν τρόπον συνώκισαν (οἱ θεοί) φρούραρχον.

Απόσπασμα 62

1. Οδ. Α 118
2. Κρατύλος 398b
3. Δες Πηγές
4. Απόσπ DK 20 και Πηγές
5. Χοηφ.911

Απόσπασμα 63

1. Δες Πηγές
2. Στοβαίος, Ανθολ. Γ ΙΧ 29 (Απόσπ. DK 62)
3. Πλάτ. Πολιτεία 350c
 Ὁ μὲν ἄρα δίκαιος ἡμῖν ἀναπέφανται ὢν ἀγαθός τε καὶ σοφός, ὁ δὲ ἄδικος ἀμαθής τε καὶ κακός.

Απόσπασμα 64

1. Όπως ο Kahn 135
2. Δες Σημ. 3 αποσπ. 27

Απόσπασμα 65

1. Δες Πηγές

2. Προμ. 91

καὶ τὸν πανόπτην κύκλον ἡλίου καλῶ

Εὐμεν.1045

Ζεὺς Παντόπτας / οὕτω Μοῖρά τε συγκατέβα.

3. Ιλ. Γ 276

4. Οδ. Ν 214

5. Marc. 433

6. Κρατύλος 413b

ὁ μὲν γὰρ τίς φησιν τοῦτο εἶναι δίκαιον, τὸν ἥλιον· τοῦτο
γὰρ μόνον διαίοντα καὶ κάοντα ἐπιτροπεύειν τὰ ὄντα.
Ἐπειδὰν οὖν τῷ λέγω αὐτὸ ἄσμενος ὥς καλὸν τι ἀκηκόως,
καταγελᾷ μου οὗτος ἀκούσας καὶ ἐρωτᾷ εἰ οὐδὲν δίκαιον
οἶμαι εἶναι ἐν τοῖς ἀνθρώποις ἐπειδὰν ὁ ἥλιος δύῃ.
Λιπαροῦντος οὖν ἐμοῦ ὅτι αὐτὸς ἐκεῖνος λέγει αὐτό, τὸ πῦρ
φησιν·

Απόσπασμα 66

1. Αλλά και τους Ramnoux, Frankel.

2. Π.χ. οι Marcovich, Kahn, Guthrie.

3. Απόσπ. DK 14, 15, 16

ἀλλ' οἱ βρωτοὶ δοκέουσι γεννᾶσθαι θεούς,
τὴν σφετέρην δ' ἐσθῆτα ἔχειν φωνήν τε δέμας τε.
ἀλλ' εἰ χεῖρας ἔχον βόες <ἵπποι τ'> ἢ λέοντες
ἢ γράψαι χεῖρεςσι καὶ ἔργα τελεῖν ἄπερ ἄνδρες,
ἵπποι μὲν ἵπποισι βόες δέ τε βουσὶν ὁμοίας
καὶ <κε> θεῶν ἰδέας ἔγραφον καὶ σώματ' ἐποιοῦν
τοιαῦθ' οἷόν περ καὶ τοὶ δέμας εἶχον <ἕκαστοι>.

Αἰθιοπές τε <θεοὺς σφετέρους> σιμὸν μέλανά τε Θρηῆκές
τε γλαυκοὺς καὶ πυρροὺς <φασὶ πέλεσθαι>.

4. Guthrie 475 n2

Απόσπασμα 67

1. Όπως θέλει ο Guthrie 473

2. Έτσι το θέλει ο Marc. 467
3. Θρήνοι, απόσπ.137 (δες και Κλήμ. Αλεξ. Στρωμ. Γ ΙΙΙ Τόμ.8 σ.16)
(Ευτυχισμένος όποιος τα είδε αυτά πριν κατεβεί στην κοίλη γη· γνώρισε και το τέλος της ζωής και την θεόδοτη αρχή της.)
4. Ύμνος στην Δήμητρα 480
(Ευτυχισμένος όποιος από τους γήινους ανθρώπους τα είδε· όποιος όμως είναι αμύητος, όποιος αμέτοχος, δεν θάχει ίδια μοίρα, όταν χαθεί στο μουχλιασμένο έρεβος του 'Αδη.)

Απόσπασμα 68

1. Ο Ηρόδοτος (ΙΙ 48), περιγράφοντας πώς οι Αιγύπτιοι γιόρτα-ζαν τον Διόνυσο, χρησιμοποιεί την λέξη "αιδοίον", αλλά και την λέξη "φαλλός", που είναι νεότερη (στον Όμηρο δεν υπάρχει) και σημαίνει μόνο το ανδρικό γεννητικό μόριο. (Και τις δύο επίσης λέξεις χρησιμοποιεί και ο Πλούταρχος (Περί Ισιδ. και Οσίρ. 358b), χωρίς αυστηρή διάκριση, όταν αναφέρει τον μύθο που καθιερώνει τον φαλλό ως σύμβολο του Όσιρι). Την εποχή του Ηράκλειτου η λέξη φαλλός ίσως ήταν άγνωστη, εντούτοις εδώ προτιμώ την καθιερωμένη σε μας έκφραση "φαλλικό ύμνο" από την ομόσημή της, νεοελληνικώς βαρβα-ρίζουσα, "ύμνο στα αιδοία".
2. Marc. 253
3. Bollack 95, Ramnoux 97
4. Για τον παθ. παρακείμενο είργασμαι δες L.S. ΙΙΙ,2
5. Ανάλογη ανάγνωση στον Marc. 253
6. L.S. Ι,2
7. Δες Πηγές
8. Α 321
9. Μ.Ρ.Νίλσον, Ιστορία της αρχαίας ελληνικής θρησκείας, (Μετ. Αικ. Παπαθωμοπούλου, Παπαδήμας)
10. J. Rishopin, Ελληνική Μυθολογία, (Μετ. Ν.Τετενέ, Βίβλος, Τομ. Α σ.492)

11. Κρατύλος, 406C
12. Δες Πηγές
13. II 49

Απόσπασμα 69

1. Όπως στην Πλατ. Πολιτ. 619B και Ηροδ. VIII 86
2. Kirk 253
3. Πίνδ. απόσπ. 169
νόμος ὁ πάντων βασιλεύς
θνατῶν τε καὶ ἀθανάτων ...

Απόσπασμα 71

1. Ιλ. M 241
2. Bollack 139

Απόσπασμα 72

1. Στράβων XIV I 3 C632 (DK 22 A 2)
Ἄνδροκλον τῆς τῶν Ἰώνων ἀποικίας, ὕστερον τῆς Αἰολικῆς, υἱὸν γνήσιον Κόδρου τοῦ Ἀθηνῶν βασιλέως, γενέσθαι δὲ τοῦτον Ἐφέσου κτίστην. διόπερ τό βασιλεῖον τῶν Ἰώνων ἐκεῖ συστήναι φασί, καὶ ἔτι νῦν οἱ ἐκ τοῦ γένους ὀνομάζονται βασιλεῖς ἔχοντές τινας τιμάς, προεδρίαν τε ἐν ἀγῶσι καὶ πορφύραν ἐπίσημον τοῦ βασιλικοῦ γένους, σκίπωνα ἀντὶ σκήπτρου, καὶ τὰ ἱερά τῆς Ἐλευσινίας Δήμητρος.
2. Ἵσως βακτηρία ἢ ράβδος.
3. IX 6
4. Κατά λογικῶν I 329
5. Γοργίας 490A. Ο Σωκράτης βάζει τα λόγια στο στόμα του Καλλικλή για να τα αναιρέσει:
Πολλάκις ἄρα εἷς φρονῶν μυρίων μὴ φρονούντων κρείττων ἐστὶ κατὰ τὸν σὸν λόγον, καὶ τοῦτον ἄρχειν δεῖ, [...] εἷς τῶν μυρίων κρείττων.

6. Διογένης ο Λαέρτιος IX 14. Τόσο το γράμμα του Δαρείου όσο και η απάντηση του Ηράκλειτου είναι χαρακτηριστικά του εκατέρωθεν ύφους και της νοοτροπίας γι' αυτό και αξίζει να διαβαστούν.
7. Διογένης ο Λαέρτιος IX 2
8. VI 16
9. XII 525d
10. σ.174

Απόσπασμα 73

1. Δες Πηγές
2. 242D. Δες Σημ.1 Απόσπ. 93
3. Δες Πηγές
4. Περί του Στεφάνου 296 (Πλουτ. Περί τύχης 97D)
τῇ γαστρὶ μετροῦντες καὶ τοῖς αἰσχίστοις τὴν εὐδαιμονίαν
5. Δ II Τόμ.8 σ.68
κάντεῦθεν Ἡράκλειτος ἐν ἀντὶ πάντων κλέος ἡρεῖτο, τοῖς δὲ πολλοῖς παραχωρεῖν ὁμολογεῖ "κεκόρησθαι ὅκωσπερ κτήγεσι".
6. Διογένης ο Λαέρτιος IX 2
7. Διογένης ο Λαέρτιος IX 2
8. Ολ. II 87

Απόσπασμα 74

1. Πολιτ. 468e, Μετ. Γρυπάρη
2. Αγαμέμνων 438

Απόσπασμα 75

1. Δες Πηγές
2. Marc. 79 και Burnet 141
3. Απόσπ. 34

Απόσπασμα 76

1. Marc. 532

Απόσπασμα 77

1. Δες Πηγές
2. Όπως ο Marc. και ο Bollack
3. Εισαγωγή στην Μεταφυσική σ.167, της μετάφρασης Μαλεβίτση.
4. Marc. 86
5. Διογένης ο Λαέρτιος IX 4

Απόσπασμα 78

1. Απόσπ. DK 25
 ἀλλ' ἀπάνευθε πόνοιο νόου φρενὶ πάντα κραδαίνει.
2. Περί του Στεφάνου 324
3. Οδ. Α 43
4. Οδ Α 88
5. Διογένης ο Λαέρτιος I 87 : οἱ πλείστοι κακοί.
 Στοβαίος Γ I 172 ζ: οι πλείστοι άνθρωποι κακοί.
6. Δες Πηγές
7. Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, Στρωματεῖς Ε VI Τόμ.8 σ.118 8. Δες Πηγές
9. Οι "σίλλοι" ήταν σατυρικά ποιήματα και εξάμετρα λιβελλογραφήματα. Εννοεί τον Τίμωνα τον Φλιάσιον (Δ.Λ. IX 102,105) που αποκαλεί τον Ηράκλειτο "οχλολοΐδορον" (Δ.Λ. IX 6)

Απόσπασμα 80

1. Απόσπ. 59 Loeb
 ἐπτά γὰρ νεκρῶν πεσόντων, οὓς ἐμάρψαμεν ποσὶν
 χίλιοι φονῆες ἔσμέν.
 (Για εφτά που πέσανε νεκροί και πάνω τους πατήσαμε,
 χίλιοι παρυσιαστήκαμε φονιάδες τους.)

2. Απόσπ. 63

οὐ τις αἰδοῖος μετ' ἀστῶν οὐδὲ περίφημος
θανὼν γίγνεται· χάριν δὲ μᾶλλον τοῦ ζοοῦ διώκομεν
ζῶντες ἔτι· κάκιστα δ' αἰεὶ τῷ θανόντι γίγνεται.
(κανεῖς αξιοσέβαστος και φημισμένος, ανάμεσα στους
συμπολίτες του, όταν πεθάνει· οι ζωντανοὶ του ζωντανοῦ
επιζητούμε την εὐνοια· για τον νεκρό, όλα πάνε στο
χειρότερο.)

3. Απόσπ. 6

ἀσπίδι μεν Σαῖων τις ἀγάλλεται, ἦν παρὰ θάμνω
ἔντος ἀμώμητον κάλλιπον οὐκ ἐθέλων·
αὐτὸν δ' ἔκ ἐσάωσα· τί μοι μέλει ἀσπίς ἐκείνη;
ἐρρέτω· ἐξαῦτις κτήσομαι οὐ κακίω.
(ὅσο για την την ασπίδα μου, κάποιος από τους Σαῖες θα
την χαίρεται, ἀμεμπτο ὄπλο, που ἀφησα ἀθελα κοντά στους
θάμνους, ἐγὼ ὁμως σώθηκα. Και τι με μέλει ἐκείνη η ασπί-
δα; στα κομμάτια! Ἄλλη, καλύτερη θα βρῶ.)

4. Απόσπ. 16

Πάντα τύχη καὶ μοῖρα, Περικλεες, ἀνδρὶ δίδωσιν
(ὅλα η τύχη και η μοίρα, μας τα δίνουν, Περικλή)

5. Απόσπ. 25

οὐ μοι τὰ Γύγῳ τοῦ πολυχρύσου μέλει,
οὐδ' εἶλέ πώ με ζῆλος, οὐδ' ἀγαίομαι
θεῶν ἔργα, μεγάλης οὐκ ἐρέω τυραννίδος·
ἀπόπροθεν γάρ ἔστιν ὀφθαλμῶν ἐμῶν.
(δεν μ' ενδιαφέρουν τα καλά του πάμπλουτου Γύγη ούτε τα
ζήλεψα ποτέ, ούτε τα ἔργα των θεῶν φθονῶ, ούτε ἔχω ἔρω-
τα με την μεγάλη εξουσία· μακριά απ' τα μάτια μου ὅλα
αυτά.)

6. Απόσπ. 27

ἄναξ Ἄπολλον, καὶ σὺ τοὺς μὲν αἰτίους
σήμαινε καὶ σφεας ὅλλ' ὥσπερ ὀλλύεις.
(ἄρχοντα Απόλλωνα, ἀποκάλυψε τους αἰτίους και ἐξολό-
θρεψέ τους, ὅπως ξέρεις.)

Απόσπ. 65

ἐν δ' ἐπίσταμαι μέγα,
τὸν κακῶς <με> δρῶντα δέννοις ἀνταμοίβεσθαι κακοῖς.
(ένα, σπουδαίο, γνωρίζω:
αὐτόν που μούκανε κακό, με άσχημες βρισιές θα
ανταμείνω.)

7. Απόσπ. 70

τοῖος γάρ νόος ἐστὶν ἐπιχθονίων ἀνθρώπων
οἷον ἐπ' ἡμάρ ἄγησι πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε (Οδ. Σ 136)
Τοῖος ἀνθρώποισι θυμός, Γλαῦκε, Λεπτίνεω πάϊ,
γίγνεται θνητοῖς, ὀκοῖον Ζεὺς ἐφ' ἡμέρην ἄγη,
καὶ φρονεῦσι τοῖ ὀκοῖοις ἐγκυρέωσιν ἔργμασιν. (Αρχίλ. 70)
Άλλες συγκρίσεις, στον Marc. 151

8. Στρωματεῖς, ΣΤ II Τόμ.8 σ.175-176

Αὐθὶς τε ὁ Ἀρχίλοχος τό Ὀμηρικὸν ἐκεῖνο μεταφέρων·
ἀασάμην, οὐδ' αὐτὸς ἀναίνομαι· ἀντί νυ πολλῶν
(Ιλ I 116)
ὥδέ πως γράφει·
ἥμβλακον, καὶ πού τινα ἄλλον ἥδ' ἄτη κιχήσατο·
(απόσπ. 73)

· · · · ·
ἔτι κακεῖνο μεταφράζων·
νίκης ἀνθρώποισι<ν> θεῶν ἐν πείρα κεῖται, (Ιλ. Η 102)
διὰ τοῦδε τοῦ ἱάμβου δηλὸς ἐστὶ·
καὶ νέους θάρρυνε· νίκης δ' ἐν θεοῖσι πείρατα.
(απόσπ. 55).

Ο στίχος 102 από την Ιλιάδα είναι παραφρασμένος, (νίκης πείρατ' ἔχονται ἐν ἀθανάτοισι θεοῖσιν) πράγμα που σημαίνει ότι ο Κλήμης ἔχει μπροστά του κάποια σύνοψη της Ιλιάδας, και ακόμη, ότι οι συγκρίσεις είναι δικές του, κάτι που επιβεβαιώνει την ευσυνειδησία με την οποία εργάζεται.

9. Περί Ύψους 14,3

Απόσπασμα 81

1. Marc. 320, Bollack 106
2. Δες Πηγές
3. 765
4. Οδ. Κ 303. Δες Kahn, Αναξίμ. 327
5. Δες Σημ.6 απόσπ. 17 και Kahn Αναξίμ. 2,32,274,327

Απόσπασμα 82

1. L.S.
2. Ἐφέσιοί σε (Ἑρμόδωρε) ἀνδρῶν ὄντα ἄριστον ἐλαύνουσιν.
3. VIII 49
4. Marc. 542
5. Δες Πηγές

317

Απόσπασμα 83

1. Σχεδόν ολόκληρη η βιβλιογραφία.
2. Marc. 522-523
3. Marc. 522 και άλλοι.
4. Για την σύνταξη του γίγνομαι με απαρέμφατο, που είναι συνηθισμένη στην σημερινή μας γλώσσα ("γεννήθηκε να με βασανίζει"), δες L.S. II 1
5. Δες Πηγές
6. Τα DK 118, 125 και 124

Απόσπασμα 84

1. Ο Kahn θέλει υποκείμενο το "οι έλληνες"
2. Σέξτος ο Εμπειρικός, Προς λογικούς II 11
3. Στρωματείς, Δ III Τόμ.8 σ.53-54
4. Δες Πηγές
5. Ρωμ. 3,20
6. Ρωμ. 5,13
7. Ρωμ. 7,8

315

8. Τιμ. Α 1,9
9. Στοβαίος, Γ ΙΧ 15

Απόσπασμα 85

1. Αέτιος, Ι 28 1 (Dox. 323)
2. Αέτιος, ΙΙ 4 3 (Dox. 331). Δες και απόσπ. 20 σ.67

Απόσπασμα 86

1. Πλωτίνος, Εννεάδες Α 6 (1) 5 - Α 6 (1) 6
οἷον εἴ τις δὺς εἰς πηλὸν ἢ βόρβορον τὸ μὲν ὅπερ εἶχε κάλ-
λος μηκέτι προφαίνοι, τοῦτο δὲ ὀρῶτο, ὃ παρὰ τοῦ πηλοῦ ἢ
βορβόρου ἀπεμάξατο· - Διό και αἱ τελεταὶ ὀρθῶς αἰνίτ-
τονται τὸ μὴ κεκαθαρμένον καὶ εἰς ἄδου κείσεσθαι ἐν
βορβόρῳ ὅτι τὸ μὴ καθαρὸν βορβόρῳ διὰ κακὴν φίλον· οἷα
δὴ καὶ ὕες, οὐ καθαραὶ τὸ σῶμα, χαίρουσι τῷ τοιούτῳ.

Απόσπασμα 87

1. Kirk 81. Μόνο που εκεί σημαίνει απολέπιση του δέρματος.
2. Έργα 606
Χόρτον ἔσκομίσαι καὶ συρφετόν, ὅφρα τοι εἴη βουσί καὶ
ἡμιόνουσιν ἐπηετανόν.

Απόσπασμα 88

1. Α Κορ. γ 19
2. Αντίθετα προς αυτό, ο Marcovich (488) μιλά για "φολκλορικές συγκρίσεις" (!) και ο Frankel (382) για "τέχνασμα συλλογισμού" (trick of thought), του αναλογικού μέσου (παιδί-άντρας, άντρας-θεός).

Απόσπασμα 89

1. Δες Πηγές

2. Οι "πολλοί" που αναφέροντα στα αποσπάσματα 50, 2,114 και 8.
3. Ερμείας, Διασυρμός των έξω φιλοσόφων 13 (Dox. 654)
 ἴσως ἂν πεισθεῖην τῷ καλῷ Δημοκρίτῳ καὶ βουλοίμην ἂν
 σὺν αὐτῷ γελᾶν, εἰ μὴ μεταπεῖθοι με Ἡράκλειτος κλαίων
 ὁμοῦ καὶ λέγων· ἀρχὴ τῶν ὅλων τὸ πῦρ, ...
 Ἰππόλυτος, Ἐλεγχος, Α 4 Τόμ.5 σ.202
 Ἡράκλειτος δὲ φυσικὸς φιλόσοφος, ὁ Ἐφέσιος, τὰ πάντα
 ἔκλαιεν ἄνοιαν τοῦ παντὸς βίου καταγινώσκων καὶ πάντων
 ἀνθρώπων, ἐλεῶν δὲ τὸν τῶν θνητῶν βίον.
 Σωτίων, Περί οργῆς β, στον Στοβαίῳ, Ανθολ. Γ XX 53
 Τοῖς δὲ σοφοῖς ἀντὶ ὀργῆς Ἡρακλείτῳ μὲν δάκρυα,
 Δημοκρίτῳ δὲ γέλως ἐπήει.

Απόσπασμα 90

1. Διογένης ο Λαέρτιος IX 8-9
2. Απόσπ. 43
3. Διογένης ο Λαέρτιος, IX 7 4
 διὰ τῆς ἐναντιοδρομίας ἡρμόσθαι τὰ ὄντα·
4. Ο Marcovich (165 κ.ε) αναφέρει δέκα επτά συγγραφείς που θα μπορούσαν να θεωρηθούν και ως πηγές του αποσπάσματος γιατί το παραθέτουν ολόκληρο, ή σχεδόν ολόκληρο, παραλείποντας πολλούς άλλους (όπως π.χ. τον Πλάτωνα, Φιλ. 43α) που το υπαινίσσονται.

Απόσπασμα 91

1. Δες Kirk 113
2. II 20 1 (Dox. 348)
 Περί οὐσίας ἡλίου· Ἀναξίμανδρος κύκλον εἶναι ὀκτωκαι-
 εικοσαπλασίονα τῆς γῆς, ἄρματιῷ τροχῷ παραπλήσιον,
 ἔχοντα κοίλην περιφέρειαν, πλήρη πυρός, κατὰ μέρος ἐκ-
 φαίνουσιν διὰ στομίου τὸ πῦρ ὥσπερ διὰ πρηστῆρος.
3. Kirk 113

4. Απόσπ. DK 2

τοὺς ἄνθρωπους φησὶν Ἀλκμαίων "διὰ τοῦτο ἀπόλλυσθαι,
ὅτι οὐ δύνανται τὴν ἀρχὴν τῷ τέλει προσάγειν".

5. Απόσπ. DK 5

ξυνὸν δὲ μοί ἐστιν
ὀππόθεν ἄρξωμαι· τόθι γὰρ πάλιν ἵζομαι αὐθις.

6. Απόσπ. 83

7. Δες Marc. 174

Απόσπασμα 92

1. Γράφει ο Ηρόδοτος (I 92):

τὸν ἄνθρωπον τὸν ἀντιπρήσσοντα ἐπὶ κνάφου ἔλκων διέ-
φθειρε (τον ἄνθρωπο που ἀντέδρασε τον σκότωσε πάνω
στον κνάφο).

2. Marc. 163

3. Bollack 202, Kirk 101

4. Μετά τα Φυσικά A 986a 25

Ἔτεροι δὲ τῶν αὐτῶν τούτων (τῶν πυθαγορείων) τὰς
ἀρχὰς δέκα λέγουσιν εἶναι τὰς κατὰ συστοιχίαν λεγομένας,
πέρας καὶ ἄπειρον, περιττὸν καὶ ἄρτιον, ἓν καὶ πλῆθος, δε-
ξιὸν καὶ ἀριστερόν, ἄρρεν καὶ θῆλυ, ἡρεμοῦν καὶ κινούμε-
νον, εὐθὺ καὶ καμπύλον, φῶς καὶ σκότος, ἀγαθὸν καὶ κα-
κόν, τετράγωνον καὶ ἑτερόμηκες.

Απόσπασμα 93

1. 242D

Ἰάδες δὲ καὶ Σικελικαὶ τινες ὕστερον Μοῦσαι ξυννενόηκα-
σιν ὅτι συμπλέκειν ἀσφαλέστατον ἀμφοτέρω καὶ λέγειν ὥς
τὸ ὄν πολλά τε καὶ ἓν ἐστίν, ἔχθρα δὲ καὶ φιλία συνέχεται.
Διαφερόμενον γὰρ αἰεὶ ξυμφέρεται, φασὶν αἱ συντονώτεραι
τῶν Μουσῶν· αἱ δὲ μαλακώτεραι τὸ μὲν αἰεὶ ταῦτα οὕτως
ἔχειν ἐχάλασαν, ἐν μέρει δὲ τότε μὲν ἓν εἶναι φασιν τὸ πᾶν
καὶ φίλον ὑπ' Ἀφροδίτης, τότε δὲ πολλὰ καὶ πολέμιον αὐτό

αὐτῷ διὰ νεϊκός τι. (Δες Εμπεδοκλή απόσπ. DK 17 7 : ἄλλοτε μὲν Φιλότητι συνερχόμεν' εἰς ἓν ἅπαντα, / ἄλλοτε αὖ δίχ' ἕκαστα φορεῦμενα Νείκεος ἔχθει.)

2. Εννοεῖ τον Ηράκλειτο.
3. Εννοεῖ τον Εμπεδοκλή (δες προηγούμενη σημ. 1)
4. Δες Πηγές
5. Περί Υψους, 21 XXII 1
6. Δες Πηγές

Απόσπασμα 94

1. Ιλ. Ξ 141: ἐπεὶ οὐ οἶ ἔνι φρένες, Ιλ. Σ 53: ὅς' ἐμῷ ἔνι κήδεα θυμῷ, Αἰσχ. Πέρσαι 738 : Ναί' λόγος κρατεῖ σαφηνῆς τοῦτο κοῦκ ἔνι στάσις.
2. Marc. 218, Burnet 139, Kirk 135
3. Δες Kirk 137. Bollack 259, Frankel 373, Battistini 43 4. Περί του E, 392C
'Ἄλλ' ἡμεῖς ἓνα φοβούμεθα γελοίως θάνατον, ἥδη τοσούτους τεθνηκότες καὶ θνήσκοντες. Οὐ γὰρ μόνον, ὥς Ἡράκλειτος ἔλεγε, "πυρὸς θάνατος ἄερι γένεσις, καὶ ἄερος θάνατος ὕδατι γένεσις", ἀλλ' ἔτι σαφέστερον ἐπ' αὐτῶν ἡμῶν· φθείρεται μὲν γὰρ ὁ ἀκμάζων γενομένου γέροντος, ἐφθάρη ὁ νέος εἰς τὸν ἀκμάζοντα, καὶ ὁ παῖς εἰς τὸν νέον, εἰς δὲ τὸν παῖδα τὸ νήπιον· ὁ τ' ἐχθὲς εἰς τὸν σήμερον τέθηκεν, ὁ δὲ σήμερον εἰς τὸν αὔριον ἀποθνήσκει· μένει δ' οὐδεις οὐδ' ἔστιν εἷς, ἀλλὰ γινόμεθα πολλοί, περὶ ἓν τι φάντασμα καὶ κοινὸν ἐκμαγεῖον ὕλης περιελαυνομένης καὶ ὀλισθανούσης.
5. Φαίδων, 70C, 72A
6. IX 16
7. Περί φύσεως, 2, Loeb, Elegy and Iambus II 246
"Υστατον πρῶτον τε πάντων ἔστιν <ἄνθρωποις> χρόνος, πᾶντ' ἔχων ἐν αὐτῷ, κᾶστιν εἷς κοῦκ ἔστ' αἰεί.
καὶ παρῳκῶς <πάρεστι καὶ παρεὼν παροίχεται,>
ἐκ <δ> ἐνεόντος αὐτὸς αὐτῷ <νεῖτ'> ἐναντίην ὁδόν.

τῷυριον γὰρ ἡμῖν ἔργω χθές, τὸ δὲ χθές αὔριον.
καὶ μετὰ τις διορθώσεις του Wilamowitz, που υιοθετήθηκαν ἀ-
πό τους DK (DK22 C 3 2)

... πάντων χρόνος
ὑστατον καὶ πρῶτόν ἐστι, κὰν ἑαυτῷ πάντ' ἔχει
κάστιν εἷς κοῦκ ἔστιν· ἀεὶ δ' ἐξ ἐόντος οἴχεται καὶ
πάρεστιν αὐτὸς αὐτῷ τὴν ἐναντίην ὁδόν.
αὔριον γὰρ ἡμῖν ἔργω χθές, τὸ δὲ χθές αὔριον.

8. Wittgenstein, Tractatus 1.,1
9. Απόσπ. DK 1
10. Science and the Common Understanding, Oxford University,
1954 σ.42-43

Απόσπασμα 95

1. Θεογονία 123
2. Δες Απόσπ. 81
3. Δες Απόσπ. 81

Απόσπασμα 96

1. Ιλ. Α 49
2. Marc. 192
3. Φιλοκ. 931

ἀποστέρικας τὸν βίον τὰ τόξ' ἐλών.
Ἄποδος [...] τὸν βίον με μὴ ἀφέλης.

Καὶ ο Αριστοφάνης παρωδεῖ (Εκκλ. 563):
μήδ' ἀφέλη μου τὸν βίον.

4. 383a

ὀνόματος ὀρθότητα εἶναι ἐκάστῳ τῶν ὄντων φύσει
πεφυκυῖαν

390e

φύσει τὰ ὀνόματα εἶναι τοῖς πράγμασι

5. Αγαμ. 687
6. Χοηφ. 949
7. Απόσπ. 84 καὶ 100

Απόσπασμα 97

1. Πολιτ. 591d
2. Wheelwright 153
3. Νεμ. IV 45
4. Marc. 36, Kirk 224
5. Απόσπ 2,7
6. Στοβαίος Γ 1 172
7. DK 10 β 20 (I σ.63)
8. Απόσπ. 210
9. Δες πηγές

Απόσπασμα 98

1. Περί Ευθυμίας, 473F
"παλίντροπος γάρ ἄρμονή κόσμου, ὅκωσπερ λύρης καὶ τόξου," καὶ τῶν ἀνθρωπίνων καθαρὸν οὐδὲν οὐδ' ἀμιγές. ἀλλ' ὥσπερ ἐν μουσικῇ βαρεῖς φθόγγοι καὶ ὀξεῖς ἐν δὲ γραμματικῇ φωνήεντα καὶ ἄφωνα γράμματα, μουσικὸς δὲ καὶ γραμματικὸς οὐχ ὁ θάτερα δυσχεραίνων καὶ ὑποφεύγων ἀλλ' ὁ πᾶσι χρῆσθαι καὶ μιγνύναι πρὸς τὸ οἰκεῖον ἐπιστάμενος, οὕτω καὶ τῶν πραγμάτων ἀντιστοιχίας ἐχόντων...
2. Δες Πηγές
3. Περί Ἰσίδος καὶ Οσίριδος 369a
Ἐδύνατον γὰρ ἢ φλαῦρον ὁτιοῦν, ὅπου πάντων, ἢ χρηστόν, ὅπου μηδενὸς ὁ θεὸς αἴτιος, ἐγγενέσθαι. "Παλίντονος" γὰρ "ἄρμονή κόσμου, ὅκωσπερ λύρης καὶ τόξου" καθ' Ἡράκλειτον·
4. Περί του ἐν Οδυσσεΐα των νυμφῶν ἄντρου 29
καὶ διὰ τοῦτο παλίντονος ἡ ἄρμονία καὶ τοξεύει διὰ τῶν ἐναντίων.
5. Συμπόσιον 187a
μουσικὴ δὲ καὶ παντὶ κατάδηλος τῷ καὶ σμικρὸν προσέχοντι τὸν νοῦν ὅτι κατὰ ταῦτά ἔχει τούτοις, ὥσπερ ἴσως καὶ Ἡράκλειτος βούλεται λέγειν· ἐπεὶ τοῖς γε ρήμασιν οὐ καλῶς λέ-

γει. τὸ ἓν γάρ φησι διαφερόμενον αὐτὸ αὐτῷ συμφέρεσθαι, ὥσπερ ἁρμονίαν τόξου τε καὶ λύρας. ἔστι δὲ πολλὴ ἀλογία ἁρμονίαν φάναι διαφέρεισθαι ἢ ἐκ διαφορομένων ἔτι εἶναι. ἀλλὰ ἴσως τόδε ἐβούλετο λέγειν, ὅτι ἐκ διαφορομένων πρότερον τοῦ ὀξέος καὶ βαρέος, ἔπειτα ὕστερον ὁμολογησάντων γέγονεν ὑπὸ τῆς μουσικῆς τέχνης· οὐ γὰρ δήπου ἐκ διαφορομένων γε ἔτι τοῦ ὀξέος καὶ βαρέος ἁρμονία ἂν εἴη. ἢ γὰρ ἁρμονία συμφωνία ἐστίν, συμφωνία δὲ ὁμολογία τις, ὁμολογίαν δὲ ἐκ διαφορομένων, ἕως ἂν διαφέρωνται, ἀδύνατον εἶναι, διαφερόμενον δὲ αὐτὸ καὶ μὴ ὁμολογοῦν ἀδύνατον ἁρμόσαι (Αὐτὰ λέει ὁ ὀρθολογισμὸς τοῦ Πλάτωνα που εκφράζεται δια στόματος Ἑρυξιμάχου.)

6. Ο Kahn (195) εξοργίζεται μέχρι παραφοράς (κατὰ την ταπεινὴ μου γνώμη, δικαίως) γι' αὐτὴν τὴν διόρθωση.
7. Kirk 15
8. Απόσπ. 94
9. Το "τυγχάνον" τῶν Στωϊκῶν (Σέξτ. Πρὸς λογικοὺς II 11) 10. Η παρατήρηση εἶναι τοῦ Frankel 377
11. Marc. 126
12. Ομηρ. Ὑμν. Απολ. 131
13. Αριστ. Ρητορική Γ 11 1413a
14. Απόσπ. 96

Απόσπασμα 99

1. Απόσπ. DK 34. Δες Σημ.2 απόσπ. 6
2. Απόσπ. 93
3. Kirk 70, Marc.117

Απόσπασμα 100

1. Οἱ δύο πρώτες ἀναγνώσεις, με διαφορετικὸ σχολιασμό, δίνονται ἀπὸ τὸν Kirk 393
2. Διογένης ὁ Λαέρτιος, I, 12
3. Απόσπ. 23

4. 396ab
5. Απόσπ. DK 1
6. 584

Απόσπασμα 101

1. Δες λεπτομέρειες στον Marc. 447 και Kirk 387
2. Διογένης ο Λαέρτιος II 22. Δες Σημ.39 Εισαγ.
3. Μετά τα Φυσικά 1005b 27
 Ἀδύνατον γὰρ ὄντινοῦν ταῦτόν ὑπολαμβάνειν εἶναι καὶ μὴ
 εἶναι, καθάπερ τινὲς οἴονται λέγειν Ἡράκλειτον· οὐκ ἔστι
 γὰρ ἀναγκαῖον, ἅ τις λέγει, ταῦτα καὶ ὑπολαμ-βάνειν.

Απόσπασμα 102

1. Kirk 184
2. Μαζί με τον Frankel 388
3. Γλ. Ξ 171
 ,
 ἀλείψατο δὲ λίπ' ἐλαίῳ
 ἄμβροσίῳ ἔδανῳ, τό ῥά οἱ τεθυμένον ἦεν·
4. Έχει σημειωθεί από τον Kirk 415 και άλλους.
5. Kahn 277, Kirk 200
6. Kirk 188 : "...unless strict logic is demanded from Heraclitus."
7. Kirk 187 : "... how can god be described as `peace` when fr. 25 (DK 53) asserted that `War is the father and king of all`, [...] Yet this difficulty is perhaps created by trying to impose upon Heraclitus a consistency, and a precision of vocabulary, to which he never aspired and which he certainly fails to achieve in some other passages."
8. Δες πηγές
9. Μετά τα Φυσικά 1005b 27. Δες Σημ. απόσπ. 101,3
10. Kirk 396: "Above all it is important to remember that Heraclitus did not possess our own logical apparatus. Precise identification, the distinction between an activity, a mode of activity, and

a concrete object, or exact knowledge of where literal description ended and metaphor began, were beyond his logical range
..."

11. Απόσπ. 18

Απόσπασμα 103

1. Απόσπ. 35
2. Marc. 276
3. Δες Πηγές
4. Κατά πασών αιρέσεων ΣΤ 26 Τόμ.5 σ.295
5. Ο Ιάμβλιχος (DK 58 C 6, I σ.466 25) δίνει την παραλλαγή:
ἀποδημῶν τῆς οἰκίας μὴ ἐπιστρέφου, Ἐρινύες γὰρ
μετέρχονται.
6. Marc. 275
7. IX 9 : τὸ δὲ περιέχον ὁποῖόν ἐστι οὐ δηλοῖ.

Απόσπασμα 104

1. Πλάτων. ζητήματα 1007B
2. Dox. 461
3. Δες Πηγές
4. Φυσικά 221b 9 - 4
Ἐπεὶ δ' ἐστὶν ὁ χρόνος μέτρον κινήσεως, ἔσται καὶ ἡρεμίας
μέτρον κατὰ συμβεβηκός· πᾶσα γὰρ ἡρεμία ἐν χρόνῳ.
5. Ὅπως φαντάζομαι.
6. 62: Ἡέλιον δ' ἵκοντο θεῶν σκοπὸν ἥδ' ἐκαὶ ἀνδρῶν.
7. Δες Πηγές: ὧν ὁ ἥλιος ἐπιστάτης ὧν καὶ σκοπός
8. Περί των εκλειοιπότων χρηστηρίων 416A
πάντων ὧν φέρουσιν ὄραι γῆ δέ φύει.
Δες Kirk 296-297, Marc. 344
9. Θεογ. 902

Απόσπασμα 105

1. Δες Πηγές

Απόσπασμα 106

1. Kirk 525. Δες και Ηρόδ. IX 78
2. Δες απόσπ. 78
3. I 88
4. Δες Πηγές

Απόσπασμα 107

1. Kirk 220, Marc. 124

Απόσπασμα 108

1. Δες απόσπ. 7
2. Ιάμβλιχος, Πυθαγορικός βίος 134, Διογένης ο Λαέρτιος VIII 11.
Δες και Εισαγωγή.
3. Ιάμβλιχος, Πυθ. βίος 36
4. Διογένης ο Λαέρτιος VIII 4
5. Διογένης ο Λαέρτιος VIII 14
6. Ιάμβλιχος, Πυθ. βίος 72
7. Ο Ιάμβλιχος αναφέρει (Πυθ. βίος 56) ότι, έπειτα από κάποιο λόγο του για την γυναικεία ευσέβεια, καμιά γυναίκα δεν τολμούσε να φορέσει πολυτελή ρούχα, με αποτέλεσμα, το ιερό της Ήρας να γεμίσει "πολλές μυριάδες" αφιερωμένα φορέματα.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΧΩΡΙΩΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΟΓΡΑΦΙΑΣ

Ζαχ. : Έκδοση ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, Παπ.. Έκδοση ΠΑΠΥΡΟΥ, Loeb
: Έκδοση Loeb Classical Labrary, Λειψ. : Έκδοση Λειψίας, ΕΦ : Αρ.
Βιβλ. Εθν. Βιβλιοθήκης, - : Απλή αναφορά .

Τα αποσπάσματα που διασώθηκαν από τους Πατέρες της Εκκλησίας
παίρνω από την φροντισμένη έκδοση της Αποστολικής Διακονίας.

ΑΔΗΣ 161

ΑΛΚΜΑΙΩΝ 201

ΑΕΤΙΟΣ, Doxographi Graeci

ΑΛΚΑΙΟΣ 304

I (3,11) 294, (28,1) 318

II (4,3) 70,295, (9,2) 295, (12,1) 102, 303
(13,14) 96 302, (16,5) 306, (20,1) 201

ΑΝΑΞΑΓΟΡΑΣ

320

-41, 68, 121

(21,4) 98 302, (22,1) 98, (28,6) 101

Απόσπ. (1) 209, (12) 48

303

ΑΘΗΝΑ 178

ΑΝΑΞΙΜΑΝΔΡΟΣ

-xxvii, xxxiii, 49, 62, 98, 121, 220

ΑΘΗΝΑΙΟΣ Loeb

Απόσπ. (1) xxvii, 285

Δειπν. XII 255c 170 313

ΑΝΑΞΙΜΕΝΗΣ

ΑΙΝΗΣΙΔΗΜΟΣ 93 301

-xxvii, xxviii, xxxiii, 46, 49, 92, 93, 185

ΑΙΣΧΥΛΟΣ Παπ.

ΑΝΔΡΟΚΛΟΣ xxix, 169

-xxii, xxviii, 92, 161

Αγαμ. (438) 174, (687) 212

ΑΝΤΙΣΘΕΝΗΣ 169

Ευμεν. (1045) 155

ΑΝΤΙΦΑΝΗΣ 191

Πέρσαι (738) 207

Προμ. (88) 296, (91) 155, (402) 296

ΑΞΕΛΟΣ 171

Χοηφ. (911) 152, (949) 212

ΑΠΟΛΛΟΔΩΡΟΣ 233

Απόσπ. (390N, Στοβ.Γ 3 11) 47

ΑΙΣΩΠΟΣ 146

ΑΠΟΛΛΩΝ xxviii, 80, 146, 218

ΑΡΕΙΟΣ ΔΙΔΥΜΟΣ 110	(Γ 7 1408a 14) 188, (Γ 11 1413a1) 325 Φυσικά, Ζαχ. (202b 39) 113, (221b9) 233, (239b 30) 295, (253b 11) 294
ΑΡΗΣ 174	
ΑΡΙΑΔΝΗ 161	ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ -xxii Βάτρ. Παπ. (1052) 39,288 Εκκλ. Παπ. (563) 212,323
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ	
Ηθικά Ευδ., Παπ.. (1223b 26) 263, (H 1 1235a 36) 84, 297	ΑΡΙΣΤΩΝ xxxii
Ηθικά Νικ., Παπ. (B 1105a 7) 264, (Z 1140b 23) 41, (Z 1141b 5) 41, (Z 1143a 7) 39, 289 (Z 1143a 9) 41, (K 1176a 4) 278,194	ΑΡΤΕΜΙΣ 80, 87, 161
Μετά τα Φυσικά, Παπ. (A 983b 25) xxvi, (A 986a 25) 204, (A 986b 31) 47, (A 987a 37) 251, (Γ 1005b 27) 229, (Γ 1010a 11) 252, (Δ 1014-1015) 61, (K 1062a 37) 69, 294, (N 1091b 10) xxvi,285	ΑΡΧΙΛΟΧΟΣ, Loeb, Greek elegy and iambus II -xxiii,128, 181 Απόσπ. (6,59,63) 315 (16,25,27,65,70) 316
Μετεωρ. Loeb VII (II II 354b 35) 96,302, (II II 355a 14) 96,257, (II III 357b 15-19) 296, (I III 339b 30) 98, (I III 340b 24) 116	ΑΦΡΟΔΙΤΗ 152 BARNES (xvii) 290, (65) 294
Περί Αισθ. (Μικρά Φυσ.), Ζαχ. (443a) 130	BATTISTINI (44) 295, (43) 322
Περί κόσμου, Loeb III (5 396b 21) 205, (6 401a 11) 98	BERKELEY G. On the Principles of human knowledge, Mentor Philosophers (131) 292
Περί Ουρανού, Loeb VI (I X 279b 13) 294, (II I 298b 30) 251, 302	BΙΑΣ 179, 236
Περί Ψυχής, Ζαχ. (417a 9) 308	ΒΟΥΔΑΣ, ΒΟΥΔΙΣΜΟΣ xxx, 220
Πολιτ. Ζαχ. (V 11 1315a 27) 263	BOLLACK -314
Ρητορ. Ζαχ. (Γ 5 1407b 15) 37,288	(95) 312, (106) 317,

(131) 299, (139) 312, (143) 289, (167) 289, (202) 320,(259) 322, (268) 295, (324) 306	ΔΙΑΣ 82,95,102,106,147,153,155,212,221, 222,234
BURNET (11) 293, (133) 288, (138) 114, (139) 321, (140) 292, (141) 314, (158) 295, (164) 297, (363) 293	ΔΙΚΗ 190, 191, 212, 231, 234 DK 67, 113, 110, 156, 292
CARNAP R. 190	ΔΙΟΓΕΝΗΣ Ο ΛΑΕΡΤΙΟΣ, Loeb I-II -xxx, xxxi, xxxii
ΓΛΗΝΟΣ 206	I (88) 236, (12) 42,325, (87) 315 II (22) 287
Γένεσις, (A 2) 110, 304 (B 7) 117, 305	VII (174) 304 VIII (4) 328, (6) 238, (9) 286, (11) 286, (14) 328
GUTHRIE I (415n2) 295, (424) 288, (447) 297, (473) 311, (475n2) 311, (478) 309, (486) 302	IX (1) 46, (2) 166, 176, 185 224,276,314, (3) 296,306 (4) 287, 314, (5) 49, (6) 169,286, (7) 107,319, (8) 42, 252,294,319, (9) 96, 302, 319 (14) 313, (16) 208 287,307, (18) 290,(73) 45
ΔΑΡΕΙΟΣ 169	
Δευτεροψηφίας xxii	
ΔΕΛΦΟΙ 63	ΔΙΟΝΥΣΟΣ 141, 158, 160, 161, 162, 163, 170
ΔΗΜΗΤΡΑ 158, 169	ΕΙΡΗΝΗ 153, 234
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ο ΦΑΛΗΡΕΥΣ 215	ΕΛΕΝΗ 212
ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ 172, 178 Περί Στεφ. (286)172, (324)178	ΕΛΕΥΘΕΡΟΠΟΥΛΟΣ 171
ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ - 137 (DK 11)56, 293 Απόσπ.(62) 153, (64,65) 47, (191) 135,308	ΕΛΙΟΤ 296 ΕΛΥΤΗΣ 215

ΕΜΠΕΔΟΚΛΗΣ
-69, 93, 94, 135, 205,
Απόσπ. (2,7) 136, (8) 61, (118,
124, 125) 189, 276, (177) 321

ΕΠΙΚΤΗΤΟΣ 57

ΕΠΙΧΑΡΜΟΣ 100, 149

ΕΡΜΕΙΑΣ 198

ΕΡΜΙΠΠΟΣ xxxii

ΕΥΝΟΜΙΑ 153

ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ
-xxii, xxxi, 159, 162
Πολύειδος 60
Τρωάδες (1248) 134
Απόσπ. (578) 304

ΕΦΕΣΟΣ 169,177,186

ΕΡΜΟΔΩΡΟΣ 185

ΖΗΝΩΝ 50, 233, 295

ΖΩΡΟΑΣΤΡΗΣ xxii

ΗΛΙΟΣ 155, 233

ΗΡΑΚΛΕΙΔΗΣ ΠΟΝΤΙΚΟΣ 42, 222

ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ [ΨΕΥΔΟ] 74
ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ ΟΜΗΡΙΚΟΣ,, Ομηρικά
Προβλ. (Allegories d' HomereBelles
Lettres) (24 5) 72, 295(24 3) 268

ΗΡΟΔΟΤΟΣ, Ζαχ.

-91

I (8) 55, (29) 320, (30) 39

II (48) 311,

VII (42) 92,300(142) 290

VIII (86) 312

VIII (33) 89, (78) 327

ΗΣΑΙΑΣ 155

ΗΣΙΟΔΟΣ, Ζαχ.

-xxvi, 46, 47, 61, 184, 198, 220

Εργα, (24) 84,298, (121) 147,309
(171) 146,309 (588)75, 296, (765)

183

Θεογ. (123) 210 (902) 234

ΗΦΑΙΣΤΟΣ 85

ΘΑΛΗΣ -xxvi, 41, 49

ΘΕΜΙΣΤΙΟΣ

-xxix, xxxii, 144, 269

Λογοι, (III) 61, 269

ΘΕΟΓΝΙΣ Loeb, Greek Elegy and Iambus
Ελεγ. (1171)135, (161)148

ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΣ

-xxxi, 48

Μεταφυσικά, ΕΦ 3169 (σ.314) 103
Περὶ Ιλίων, ΕΦ 3082 (σ.438) 121
Φυσικῶν δόξαι, (Dox. 475) 164,298
ΘΕΩΝ, Loeb, Greek Elegy and Iambus
II(σ.132) 182

ΘΟΥΚΙΔΙΔΗΣ 91

ΙΑΜΒΛΙΧΟΣ

Προτρ. (DK 58 C 6, Τομ.Ι σ.466 25)326
Πυθ. Βίος (36,56,72) 328, (82) 286,
(134) 239,286,328,
(144) xxviii, (172) 276,
(211) 306

ΙΛΙΑΔΑ (Δ 88) 290, (Λ 638) 121 (Σ 107)
83

ΙΠΠΙΑΣ 53

ΙΠΠΟΒΟΤΟΣ xxxii

ΙΠΠΟΛΥΤΟΣ, Κατά πασών αἰρέσεων
ἐλεγχος, Τομ.5 Αποστολική Διακονία 1955
-198,

Α (1 σ.200)252 (6 σ.203) 306,
Ε (7σ.204) 300 (8 σ.257) 151, 270,
Θ (16 σ.266)262 (9 σ.347) 37, 53, 79,
81, 180, 214, 215, 219 (10 σ.348) 89,
95,
141, 146, 192, 199, 203, 210, 226, 227
ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΗΣ 38

ΚΑΗΝ C.H.
- 310,317

Heracl. (44) 299, (104) 292, (122)
290, (194) 306, (195) 325,
(244) 306, (277) 326

Αναξιμανδρος, ΠΟΛΥΤΥΠΟ 1982
(2,32) 317, (74) 293, (274) 317,
(327)
292,317

ΚΕΛΣΟΣ 134, 195

KIRK G.S. Cosm. Fg.

(7) xxix, (8) 287, (15,19) 68,294,
(15) 325, (21) 304, (33,38) 288, (39)
305 (44,63) 292, (70) 325, (81) 319,
(101) 320, (113) 320, (135) 321, (137)
322,
(138) 307, (162,163) 303, (184) 326,
(184) 326,314 (188) 326, (200) 295,
326, (220) 327, (222) 291, (224) 323,
(243) 297, (252) 296, (253) 312, (282)
(282) 302, (308) 298, (322-324) 295,
(333) 292, (355) 301, (357) 299, (367)
302, (387) 325, (393) 325, (396) 326,
415) 326, (525) 327, (187)228, 326

KIRK-RAVEN The Pres. Phil.
(197) 295, (198) 300, (204) 306

ΚΛΕΑΝΘΗΣ -110, 179

ΚΛΗΜΗΣ Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΥΣ

Παιδαγωγός, Τόμ. 7
Αποστολική Διακονία 1956

Α (V σ.90) 79
Β (II σ.143) 261, (X σ.175) 155

Προτρεπτικός, Αποστολική Διακονία
Τόμ. 7 1956
II (σ.27) 158, (σ.33) 160
IX (σ.42) 272, X (σ.64) 277
XI (σ.73) 101
Στρωματείς, Αποστολική Διακονία
Τόμ. 7, 8 1956
Α (I σ.234) 193, (XXIII σ.294) 294,
(XIX σ.272) 246, (XIX σ.292) 46
Β (II σ.310) 65,128
Γ (III σ.15) 187, (III σ.54) 190,
(IV σ.19) 60
Δ (II σ.52) 44, (IV σ.56) 174 ,(VII σ.67)
150, (XXII σ.98) 139, (XXII σ.99) 144
Ε I (σ.114) 175,153
X (σ.136) 172
XIV
(σ.156) 86,91,292 (σ.160) 37
(σ.161) 127,167,221,(σ.172) 42
ΣΤ II (175-176) 182,317, (σ.182) 117
ΚΟΡΟΙΒΟΣ 146
ΚΡΑΤΥΛΟΣ, Ζαχ.
-71, 72, 157
(383a, 390a) 211, (398b) 151,309
(406c)
312, (412a) 288, (413b) 155,310
ΚΥΚΕΩΝ 121
ΛΑΪΜΠΙΝΙΤΣ 79, 165
ΛΑΟ ΤΣΕ, xxii

ΛΟΓΓΙΝΟΣ, 182, 206
ΛΟΥΚΑΣ Ο ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΗΣ
(ιδ 35) 307
ΜΑΛΛΑΡΜΕ 64, 293
ΜΑΞΙΜΟΣ ΤΥΡΙΟΣ 93
ΜΑΡΚΟΣ ΑΥΡΗΛΙΟΣ, Loeb
- 93, 94
IV (46) 57, 138, 257
VI (42) 235
MARCOVICH M., Heraclitus
- 67, 310, 314
(6) 288,, (13) 307,(21) 291,
(23) 291, (26) 289, (36) 323, (51)
293, (79) 314, (86) 314,
(96) 290, (98) 292, (117) 325, (126)
325, (146)297, (156)306, (163) 320,
(165)320
(174) 320, (192) 323, (213) 295, (218)
321, (220) 295, (240) 309, (248) 292,
(253) 312, (275) 327, (276) 326,
(282) 227, (282) 300, (303) 296, (311)
98,302, (317) 302, (320) 317, (344) 327
304, (353) 305, (363) 305, (366) 303,
(371) 305, (394) 296, (395) 296, (407)
308, (419) 307, (420) 307, (430) 303,
(433) 310, (467) 311, (522) 318, (532)
314, (542) 185,317, (548) 103,303 (569)
304,305, (572), 289 (194)304, (311) 302
(418) 339, (447) 325
ΜΑΤΘΑΙΟΣ Ο ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΗΣ
(7,7) 289

ΜΕΛΑΜΠΟΥΣ, 163

ΜΕΝΑΝΔΡΟΣ, Ζαχ.

Επιτρέποντες, (735) 149, 309

ΜΥΙΑΓΡΟΣ, 147

ΜΩΥΣΗΣ, 67

ΝΑΪΑΔΕΣ, 115

ΝΕΑΝΘΗΣ Ο ΚΥΖΙΚΙΝΟΣ, xxxii

ΝΕΚΥΙΑ 132

NILLSON M.P. Ιστορία της Αρχαίας
Ελληνικής Θρησκείας, Παπαδήμας 1984
312

ΝΙΤΣΕ

Γέννηση της Φιλοσοφίας, (Μετ. Αιμ.

Χουρούζιου), Νίκας

(60) 79, 124, 296,

Ζαρατούστρας, 219

ΝΟΗΤΟΣ, 53

ΝΟΥΜΗΝΙΟΣ Αποσπ., Belles Lettres,
1973

(9 σ.81) 55, (30 σ.81) 110, 141,

268, 304, (52 σ.97) 84, 297

ΞΕΝΟΦΑΝΗΣ

- xxviii, 49, 62, 217

Απόσπ. (2) 215, (11) 47, 289, (14) 157,
286,310, (15) 156,310, (16) 157,
310, (18) xxviii,44, (23) xxviii,
286, (24) xxviii,286, (25) 178,314
(26) xxviii,286, (34)

xxviii,46,219,

289, (38) 286

ΟΔΥΣΣΕΑΣ 132

ΟΔΥΣΣΕΙΑ

(Α 10) 195, (Α 43,48) 178

(Κ 234) 121, (Λ 321) 161

ΟΜΗΡΟΣ

-47, 62, 83, 84, 132, 135, 137, 180, 181,
195, 198, 207, 215, 216

Ιλ. (Γ 276) 155,210, (Η 99) 305,

(Μ 37) 106,303, (Ν 812) 106,303,

(Ξ 171) 226,326, (Ο 362) 80,296,)

(Φ 345) 75, 296

Οδ. (Α 1) 2296, (Α 118) 309, (Γ 244)

41,289, (Δ 258) 289, (Ε 369)

75,296, (Θ 50) 75,296, (Λ 35) 307

(Σ 136) 128,307

Ύμνος στην Δήμητρα, (62) 233, 327

ΟΡΦΙΚΟΣ ΥΜΝΟΣ 95

ΟΠΙΕΝΧΑΙΜΕΡ, Science and the Common
Understanding, Oxford 1954.

(42) 209

ΠΑΛΑΜΑΣ

Δωδεκάλογος του Γύφτου 304

ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ

- 50

Απόσπ. (1 28) 136, (5) 201, 320,
(8 34) 58, (8 61) 135

ΠΑΛΛΑΙΑ ΔΙΑΘΗΚΗ 183

ΠΕΡΣΕΣ 169, 170

ΠΕΡΣΕΦΟΝΗ 152

ΠΙΝΔΑΡΟΣ, Loeb

Ισθμ. (III,18) 296

Νεμ. (IV,45) 214

Ολυμπ. (II,87) 173

Αποσπ. (137) 158, (169) 312

ΠΛΑΤΩΝ

-xxxiv, xxxv, 53, 60, 72, 92, 126,134
206

Απολογία, Ζαχ.
(26D) 294

Γοργίας, Παπ..
(490A) 169, 313

Θεαίτητος, Ζαχ.
(118A) 127, (160D) 295, (182C) 251

Κρατύλος, Ζαχ.
(398B) 309,151, (402A) 252, (406C)
162, (411B) 295, (412A) 39, 288,
(440C) 67.

Νόμοι, Loeb
(732C) 309, (761C) 114,

Παρμενίδης, Ζαχ.
(126B) 289

Πολιτεία, Ζαχ.
(350C) 310, (468E) 174, (591D) 214,
(619B) 312

Πολιτεία, Ζαχ.
(350C) 310, (468E) 174, (591D) 214,
(619B) 312

Σοφιστής, Ζαχ.
(242D) 172, 205, 321

Φαίδων, Ζαχ.
(70C, 72A) 322 (107D) 309

ΠΛΕΧΑΝΩΦ 171

ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ

-101, 134, 184

Βίοι, Ζαχ.
Κάμ. (XIX)183
Κοριολ. (XXII) 123, (XXXVIII) 137
Ρωμύλος (28) 261

Ηθικά, Loeb
Αιτίαι Φυσ. (912A) 253
Ει πρεσβ. (787C) 177, 274
Παραμ. προς Απ. (106E) 207, 280
Περί αδολ. (511B) xxxi, 287
Περί δεισ. (166C) 58, 249
Περί Ευθ. (473F) 216, 323
Περί Ισ. (370D) 83, 231, 283, 297
Περί Σαρκοφ. (995E) 114, 261
Περί της εν Τιμ. (1014A) 86, 298
Περί του Ε (329B) 71, 252, (388C)
85, 298, (392C) 256
Περί του εμφ. προσ. (943D) 132,265
Περί του μη χραν (404E) 63, 250

Περί του πότ. υδωρ (957B) 304	Μετ. Ν.Τετενέ, Βίβλος 1953
Περί τύχης (89C) 100,258	(492) 312
Περί των υπό του θείου (559C) 253	
Πλατ. ζητ. (999D) 270, (1007E) 233	ΡΩΤΑΣ 87
Προς Κωλ. (1112A) 61, (1118C) 49	
Συμπος. (669A) 133	ΣΑΙΞΠΗΡ 80
ΠΑΩΤΙΝΟΣ, Εννεάδες	
(Α 6 (1) 5 Παπ.) 318	ΣΑΠΦΩ 108
(Α 6 (1) 6 Παπ.) 318	
(IV 8 (6) 1 14 Loeb) 76, 77	ΣΕΞΤΟΣ Ο ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ, Loeb
ΠΟΛΥΒΙΟΣ Παπ.	Προς Λογ. (I 126) 56, 248
(IB 27 1) 55	(I 132) 37, 38, 245, (I 133) 40,
	245, (I 138) 291, (II 11) 318
	(I 329) 169, 313
ΠΟΡΦΥΡΙΟΣ, Λειψ.	Προς Φυσ. (I 360, II 233) 93, 301
Ομηρ. Ζητήμ. (Δ 4) 197, (Ξ 200) 201	Πυρ. Υποτ. (I 55) 277, (I 212) 294,
Περί του εν Οδ. άντρου (11) 114, 261, (12)	(III 230) 141, 268
115, (29) 216	
Πυθ. Βίος (IB 58) 42, 289	ΣΙΜΠΑΙΚΙΟΣ
	-xxvii, 48, 298
ΠΡΟΚΛΟΣ 178, 179	Περί κατηγ. Kalbfleisch (Kirk 243)
	(σ. 412) 84
ΠΡΩΤΑΓΟΡΑΣ 50	Περί ουραν. Heilberg, VII
	(σ.294 4) 86,299, (σ.294 13) 86,299
ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ -ΕΙΟΙ xxvii, 42, 46, 49,	Περί Φυσ. ακρ. Diels (Marc. 202)
85, 86,185, 214, 220, 222, 231, 238	(σ.887 1) 252
RAMNOUX C. Heraclite, ou L' homme	ΣΟΦΙΣΤΗΣ 172
entre les choses et les mots,Belle Lettres	
1968	ΣΟΦΟΚΛΗΣ
-310	-xxii, 212
(97) 312, (221) 295, (427) 292	Αίας (1263) 290
PENAN 57	
RICHEPIN J. Ελληνική Μυθολογία,	ΣΤΟΒΑΙΟΣ Ανθολ., Hense

Γ (I 172 ζ) 393, (I 174) 48, 247 (I 176) 124, 264, (I 177) 125,264 (I 178) 52,247, (I 179) 164, 273, (I 180) 112,260, (I 199) 250, (III 11) 290, (IV 54) 249, (V 6) 51, 247, (V 7) 119, 262, (V 8) 114, 260, (IX 15) 318, (XX 53) 286, (XXXVII 18) 309	ΤΥΡΤΑΙΟΣ 89
Δ (XXXX 23) 148, 270	ΦΕΡΕΚΥΔΗΣ Απόσπ. (1) xxv, 87, 285, (2) xxv, 285
ΣΤΩΙΚΟΙ 85, 89, 93, 154, 190,	ΦΙΛΩΝ 118
ΣΤΡΑΒΩΝ Loeb (I 1 6 C3) 102, 258, (XIV 1 25 C642) 185, 186, 275, (XIV 1 3 C632) (XVI 4 26 C784) 266	FRANKEL I (371) 288, (373) 322, (377) 325, (382) 319, (388) 326, (389) 290, (393) 296
ΣΩΚΡΑΤΗΣ xxx, xxxv, 112, 149, 155 208, 225, 308	VOILQUIN (77) 297
ΣΩΛΩΝ 215	WHEELWRITE (138) 293
ΣΩΤΙΩΝ xxxi, 198	WILAMOWITZ 201
ΤΑΟΪΣΜΟΣ 220	WITTGENSTEIN 190 Tractatus 1.1
THOM R. xxiv	ΧΑΙΝΤΕΓΚΕΡ Μ. Εισαγωγή στην Μετα- φυσική (Μετ. Χ.Μαλεβίτση) Δωδώνη 1973 (126) 127, 307, (159) 92, 301, (163) 39, 288, (167) 177, 314
ΤΖΕΤΖΗΣ, ΕΦ 4816 Εξ. εις Ιλ. (σ.101) 281, (σ.126) 74, 75, 253	ΧΡΥΣΙΠΠΙΟΣ 82, 233
ΤΙΜΑΙΟΣ 233	ΩΡΙΓΕΝΗΣ -127 Κατά Κέλσου, Τομ.10 Αποστολική Διακονία
ΤΡΟΙΑ 174	Ε (XIV σ.21) 134, 266

Z (LXII σ.169) 271

ΣΤ (XII σ.67-68) 135, 195, 266

(XLII σ.91) 83, 254

ΩΡΕΣ 233

ΛΕΞΙΛΟΓΙΟ

Στο παρόν λεξικό περιλαμβάνονται οι λέξεις των αποσπασμάτων 1-117, με τον αριθμό του αποσπάσματος στον οποίο ανήκουν

αγαθά 89	ἀγαθοί 78	ἀγαθόν 48	ἀμαθείην 115
ἀγάλασι 66			ἄμεινον 47, 115
ἀγέλαστα 114			ἄν 6,35,39,46,51,65,66,68,77,87,89
ἀγχιβασίην 116			ἀναιδέστατα 68
ἄγεται 44			ἄναξ 18
ἀγώνων 80			ἀναπαύεται 23
ἄδικα 89			ἀνάπυσιν 48
Ἄϊδην 52	Ἄϊδος 68		ἀνέλπιστον 19
ἄεί 1,28			ἀνεξερεύνητον 19
ἀείζων 28			ἀνήβου 44
ἄεναν 73			ἀνήβοις 82
ἄήρ 31, ἄερος 31			ἀνήρ 44,88
ἄθάνatoi 58			ἄνδρα 82 -ας 3 -ός 88
αἰδοίοισιν 68			ἀνθρωπείου 34 -πειοι 69 -πειον 54
αἰθρίου 36			ἄνθρωπος 57,113
αἵματι 66			ἀνθρώπῳ 61
αἶρέω: αἶρεῦνται 73	ἐλέσθαι 87		ἄνθρωποι 1,79,89,74
αἰών 24			ἀνθρώπους 1,25,59,67
ἄκοή 11			ἀνθρώπων 108, 28,66
ἀκούω: ἤκουσα 7	ἤκουσε 88		ἀνθρώποις 85,47
ἀκούσαι 1	ἀκούσαντες 1,49		ἀνθρώποισι(ν) 9,13
ἀκούσαντας 99			ἀνιερωστί 67
ἀκριβέστεροι 12			ἀνταμοιβή 27
ἄληθέα 10			ἀντί 73
ἄλλά 18,28,99			ἀντίξουν 107
ἄλλη 82			ἀντίον 36
ἄλλοιοῦται 102			ἄνω 90
ἄλλους 1	ἄλλων 35,82,106		ἄξιον 80,82,109
ἄλλως 66			ἄξύνετοι 49
			ἄοιδοῖσι 78
			ἀπάγξασθαι 82
			ἀπάντων 27,28,73, ἀπάσης 81 °
			ἄπειμι: ἀπεῖναι 49
			ἄπεισι 21

ἀπείροισιν 1
 ἀπιστίη 55
 ἀποθανόντας 59
 ἀπολείπομεν 79
 ἀπονίζοιτο 66
 ἄπορον 19
 ἀποσβεννύμενον 28 ἀποσβεσθεῖς 57
 ἀποστρέφεσθαι 15
 ἄποτον 85
 ἄπτεται 57 ἀπτόμενον 28
 ἀρετή 10
 ἀρηιφράτους 74
 ἄριστος 72 ἄριστοι 73 ἄριστη 42
 ἄρκτος 36 ἄρκτου 36
 ἄρμονίη 97,98 ἄρμονίαν 107
 ἄρχεσθαι 23
 ἀρχή 91
 ἀρχηγός 112
 Ἀρχιλόχον 80
 ἀσκέω: ἡσκησεν 108
 ἄσμα 68
 ἄστρον 35
 ἀυαίνεται 22
 αὔη 42
 αὔτις 6
 αὐτός: αὐτή 92 αὐτοῖς 23 αὐτοῖσι
 49 αὐτοῖσιν 40 αὐτόν 28,30
 αὐτῷ 21 αὐτῶν 78 ταῦτά 109
 ταυτό 44 ὡ ηγῆ 90 ὡ ητός 68
 αὔξω, αὔξων 41
 ἀφανής 97
 ἀφικνεῖται 7
 βαθύν 39
 βαίνει 44
 βάκχοις 67
 βαρβάρους 13
 βασιλεύς 25
 βασιληίη 24
 Βίας 106
 βίον 58, βίος 96
 βλάξ 113
 βορβόρω 86
 βουλῇ 71
 γάρ 1,3,4,6,12,21,46,50,53,
 54,69,78,79,94,95
 γῆ 30,31 γῆν 4,43 γῆς 43,31
 γηραιόν 94
 γίνομαι: γίνεται 43 γίνονται 1
 γίνεσθαι 47,60,107 γινόμενα 26
 γινομένων 1,105 ἐγένετο 79,106
 γένοιτο 51 γενέσθαι 30,43,83
 γενόμενοι 83
 γιγνώσκεισθαι 55 γινώσκει 75
 γινώσκουσιν 50 γινώσκωσι 77
 γινώσκειν 7,9
 γινώσκων 66 ἐγίνωσκεν 95
 γνώφων 92
 γνώμην 101 γνώμας 54
 γνῶσιν 79
 δαίμων 61 δαίμονος 88
 δέ 1,2,15,16,25,30,32,43,50,54,57,
 58,60,66,68,73,78,82,85,89,95,96,
 102
 δεῖ 2,14
 δείκνυμι: ἔδειξε 25
 Δελφοῖς 18
 δῆμον 70 δῆμων 78
 διαγινώσκω, διαγνοῖεν 51
 διάδον 93

διαιρέων 1	ἐθέλω: ἐθέλει 69,100 ἐθέλουσι 83
διαφέρω: διαφερόμενον 93,98	θέλουσιν 47 θέλη 46
διαφέρονται 56 διαφερόντων 107	εἰ 35,51,66,68,82,84,103
διαφυγάνει 55	εἰδέναι 26,95 εἰδότες 78 εἶδομεν
διαχέεται 30	79 ἦδεσαν 84
διδάσκαλος 95 διδασκάλῳ 78	εἰκῇ 5,37
διδάσκει 6 ἐδίδαξε 6	εἰμί: ἐστί 7,16,18,23,24,25,28,
διζήμα διζήμενοι 4 ἐδιζησά- μην 8	33,41,92,94,95,99 ἐστιν 21
διηγεῖμαι 1	εἰσί 66 εἶναι 3,15,99,105
διηνεκῶς 56	ἐόν 19 ἐόντα 26 ἐόντος 1,2 ἐόντι
δίσταται 45	60 ἔσται 28 ἔστω 82
δίκαια 89	ἢ 72 ἦν 28,30,35,84
Δίκη 63 Δίκης 84,103	εἶμι: ἰών 39
δίκην 26	εἰπόντες 79
διά 101	εἰρήνη 102
διό 2	εἰς 7,15,30,66
δῖς 21	εἰς 72,82 ἐν 73,93,99,95,100,
Διόνυσος 68 Διονύσῳ 68	101 ἓνα 15 ἐνός 69,71,72,82
δοκέουσι 50,59 δοκοίη 66	93 μία 81,90,92
δοκέοντα 75	ἐκ (ἐξ) 43,80,93,107
δοκιμώτατος 75	ἕκαστον 1,15 ἐκάστου 102
δόμοισι 66	ἑκαταῖον 6
δούλους 25	ἐκβάλλεσθαι 80 ἐξέβαλον 82
δύνω: δύνων 65	ἐκβλητότεροι 53
	ἐκεῖνον 79 ἐκεῖνων 58
	ἐκεῖνα 12,94
	ἐκλεζόμενος 108
ἐάν 19,72	ἔλαιον 102
ἐαυτόν 41 ἐαυτοῦ 108 ἐαυτῷ 57	ἐλευθέρους 25
ἐαυτῶ 98 ἐαυτῶν 82 ἐαυτοῖσι 50	ἐλέσθαι, δεῖ αἰρεῦνται
ἐαυτούς 9	Ἑλλήνων 79
ἐγείρω: ἐγερθέντες 1,16 ἐγρηγορός	ἐλποντα 59 ἐλπιeta 19
94 ἐγρηγορόσιν 15 ἐγρηγορώς 57	ἐμβαίνουσι 40 ἐμβάς 66 ἐμβῆναι 21
ἐγερτί 60	ἐμεωυτόν 8
ἐγκυρέουσιν 50	ἐν 18,57,105,106
ἐγώ 1,11 ἐμοῦ 99 ἐμοί 72	ἐνεκα 35

ἔνθα 60
 ἔνι 94
 ἐξαπατάω: ἐξηπάτησαν 79
 ἐξηπάτηνται 79
 ἐξαρκεῖ 69
 ἐξελέγχω, ἐξελέγχουσθε 117
 ἐξευρίσκω, ἐξευρήσει 19
 ἐξευρήσουσιν 103 ἐξεύροιο 39
 εὐόικασι 1,49
 ἐπαιτιῶνται 109
 ἐπαῖων 44 ἐπαίοντας 10
 ἐπανίστασθαι 60
 ἐπέρχομαι, ἐπελθόν 64
 ἐπί 33,91,113
 ἐπίκουροι 103
 ἐπιλανθάνονται 1
 ἐπιδείπω: ἐπιλοιποὶ 117
 ἐπιπορευόμενος 39
 ἐπιρρεῖ 40
 ἐπίστανται 95 ἐπίστασθαι 101
 ἐπιφράσσαιτο 66
 ἔπος, ἐπέων 1
 ἔπομαι, ἔπεσθαι 2
 ἐργαζόμενοι 109 εἵργασται 68
 ἐργάτας 105
 ἔργον 96 ἔργων 1
 Ἑρινύες 103
 ἔριν 26,107
 Ἑρμόδωρον 82
 ἐρπετόν 38
 ἐσπέρας 36
 ἔτερα 40
 εὐδω: εὐδοντες 1,16 εὐδοντος 57
 εὐδων 57
 εὐθεῖα 92
 εὐρίσκουσιν 4

εὐρος 34
 εὐφρόνη 35,102 εὐφρόνη 57
 εὐφρόνην 95
 εὕχονται 66
 Ἐφέσιοι 117 Ἐφεσίοις 82
 ἔχει 1,39,54,117 ἔχειν 83
 ἔχοντες 2 ἐχόντων 13 ἔχων 44

Ζεύς: Διός 36 Ζηνός 100
 ζῶειν 83 ζῆ 31 ζῶν 57,94 ζῶν-
 ντες 58 ζώντων 60 ζώουσιν 2

ἦ 1,30,76,78,86,87,106
 ἦβηδόν 82
 ἦδονται 86
 ἠδονήν 102
 ἠδύ 48
 ἦθος 54,61
 Ἥλιος 33,35,103
 ἡμεῖς: ἡμέων 82
 ἡμέρας 81 ἡμέρη 102 ἡμέρη 33
 ἡμέρην 45
 ἡμισυ 30
 ἥρωας 66
 Ἡσίοδον 6 -ος 95
 ἡοῦς 36

θάλασσα 30,85 θαλάσσης 30
 θάνατος 16,43,96 θάνατον 31,58
 θεῖος: θείου 69 θεῖον 54
 θεός 102 θεῶ 89 θεοί 74
 θεοῦς 25,66 θεῶν 28
 θερμόν 22

θέρος 102
θέρω: θέρεται 22
θνήσκω, τεθνεῶ τος 57 τε-
θνεῶ τες 58 τεθνηκός 94
θνητοί 58 θνητῶν 73
θυμῶ 46
θυώμασιν 102

ἰατροί 109
ἱεράν 110
ἰδίαν 2 ἴδιον 15
ἴνα 117
ἱστορίην 108
ἴστωρ: ἴστορας 3
ἰσχυρίζεσθαι 69
ἰσχυροτέρως 69
ἰχθύσι 85

καθαίρονται 66
καθαρῶ 86 καθαρῶτατον 85
καθεῦδον 94 καθεύδοντος 14,105
καί 1,4,6,9,10,13,14,15,19,21,
23,25,26,27,28,29,30,31,36,
40,42,45,48,60,63,64,66,69,71,
74,78,79,80,82,83,85,89,90,91,
92,93,94,95,98,100,105,107,108
καίοντες 109
κακοί 13,78
κακοτεχνίην 108
καλά 89 κάλλιστος 37
καλλίστην 107
κάματος 23,48
καπνός 51
καρφαλέον 22

κατά 1,10,26,52,67,102,107
καταβαῦζουσιν 77
κατακτείνοντες 79
καταλαμβάνω: καταλήγε-
ται 63,64
καταλείπουσι 83 καταλιπεῖν 82
κάτω 90
κεραυνός 32
κινούμενος 45
κλέος 73
κοιμωμένων 15
κοινόν 15
κοπρίων 53
κορέννυμι, κεκόρηνται 73
κόρος 102 κόρον 29,48
κόσμος 37 κόσμον 15,28
κόσμφ 105
κρατεῖ 69
κρείττων 97
κρίνω, κρινεῖ 64
κρύπτει 18 κρύπτειν 115
κρύπτεσθαι 17
κτήνεα 73
κυβερνάω, εκυβέρνησε 101
κυκεών 45
κύκλου 91
κύνες 77
κωφοῖσιν 49
λαγχάνουσι 62
λαμβάνειν 109 ἐλάβομεν 79
λανθάνει 1 λάθοι 65
λέγει 18 λέγειν 10,14 λέγεσθαι
100 λέγοντας 69
λεσχηνεύοιτο 66
ληναίζουσιν 68
λήναις 67

λιμός 48,102
λόγος 41,106 λόγον 1,30,39
λόγου1,2,99 λόγῳ 113 λόγους 7
λύρης 98

μάγοις 67
μάθησις 11
μαθόντες 50
μαίνονται 68 μαίνεσθαι 66
μαινωμένῳ 114
μᾶλλον 76,86,87 μάλιστα 56,108
μαντεῖον 18
μάρτυρες 12,13 μάρτυρας 63
μαρτυρεῖ 49
μάχεσθαι 46,70
μέγας, μέζονες 62 μέζονας
μεγίστη 10 μεγίστων 5
μεθύσκω: μεθυσθῆ 44
μέν 25,30,85,89
μένει 59
μετά 82
μεταβάλλον 23
μεταπίπτω, μεταπεσόντα 94
μέτειμι, μέτεστι 9
μέτρα 28,103
μετρέω: μετρέεται 30
μή 5,19,35,45,55,65,68,77,
82,84,103,117
μηδέ 82
μηδέν 109
μαινόμενοι 66
μιαρώτατον 85
μιν 103
μισθόν 109
Μνησάρχου 108

μοίρας 62
μόροι 62 μόρους 83
μοῦνον 100
μοχθεῖν 23
μυεῦνται 67
μύριοι 72
μύστες 67
μυστήρια 67

νεκρῶν 60
νέκυες 53
νέμεται 38
νέος 33 νέον 94
νήπιος 88
νομιζόμενα 67
νόμος 71 νόμοι 69 νόμου 70
νόμῳ 9
νόος 78 νόον 6 νόφ 9
νοτίζεται 22
νοῦς 48 νόσον 110
νυκτιπόλοις 67

Ξενοφάνεια 6
ξύν 69
ξυνήμι: ξυνιᾶσιν 98
ξυνόν 26,91 ξυνού 2 ξυνῶ 2

ὁ 18,25,33,37,45,102,106
αἱ 52
ἡ 24,36,92
οἱ 2,4,69,73,78,79,109
τά 22,27,32,67,109
τάς 108

τήν 44,79,82,110
 τό 1,18,30,64,65,94,100,101,107
 τοῖς 15,23,66,82 τοῖσιν 40
 τοῦ 1,69,70,99
 τῷ 2,4,21,69
 τῶν 5,12,15,35,79,80,105,106,107
 ὅδε: τόνδε 1,28 τοῦδ' 1 τάδε 94
 ὁδός 90,92 ὁδόν 39
 οἰακίζει 32
 οἷησιν 110
 ὅκη 44
 ὁκοῖος 30 ὁκοῖον 66 ὁκοίων 1
 ὁκοίοις 50
 ὁκόσα 1,16,47 ὁκόσοι 50
 ὁκόσον 69 ὁκόσων 7
 ὁκόταν 44,102
 ὅκως 1,98
 ὅκωσπερ 1,27,69,70,73,88,98,102
 ὅλα
 ὀλέθριον 85
 ὀλίγοι 78 ὀλίγον 4
 Ὀμηρον 80 Ὀμήρῳ 79
 ὀμιλοῦσι 56
 ὀμίλῳ 78
 ὀμοίως 80
 ὁμολογέω: ὁμολογέει 98
 ὁμολογεῖν 99
 ὀνήριστος 82 ὀνήριστον 82
 ὄνομα 84,96,100
 ὀνομάζεται 102
 ὄνους 87
 ὀρέομεν 16
 ὀρύσσουσι 4
 ὅς 79 ἄ 89 αἶ 104 ὅ 70,46
 οὐ 18,106 ῶ 56 ὦν 77

ὅσα 79 ὅσων 11
 ὀσμῶνται 52
 ὅστις 95 ἄσσα 59 οἷτινες 66,82
 ὀτέη 101 ὅτεφ 68
 ὅτι 7,78
 οὐ (οὐκ οὐχ) 6,14,19,21,39,44,
 47,50,54,59,66,78,84,93,95,98,
 99,100,103
 οὐδέ 50,59,66
 οὐδεῖς 7
 οὗρος 36
 οὗς: ὦτα 13 ὦτων 12
 οὔτε 18,28,79
 οὔτος: ταῦτα 11,79,84,94 ταύτας
 108 τουτέοισιν 66 τοῦτο 7 τοῦ-
 τον 95 τούτῳ 56
 οὔτω 39,66
 ὀφθαλμοί 12,13
 ὄψις 11 ὄψεις 57
 παίζων 24
 παῖς 24,88 παῖδας 83 παῖδες 79
 παιδός 24,44
 πάλιν 21
 παλίντονος 98
 παραπλησίως 79
 πάρειμι: παρεόντας 49
 πᾶς: πᾶν 38 πάντα 26,27,32,51,64
 89,93,99,101,104,107 πάντες 69
 πάντων 1,7,25,69,79,93,101,108
 παντί 113 πᾶσαν 39 πᾶσι 9,69,82
 πατήρ 25
 πείθονται 78 πείθεσθαι 71

πειρώμενοι 1	πῶς 65
πέρας 91 πείρατα 39	
περί 5	ῥαπίζεσθαι 80
περιφερείας 91	(ῥεῖ 20)
περιγίγνεται 69	ῥῖνες 51
πεσσεύων 24	
πηλόν 66 πηλῶ 66	
πληγῇ 38	σάρμα 37
πλοῦτος 117	σβεννύναι 76
ποιέω: ἐποίησατο 108 ἐποίησε 25, 28,48 ἐποιοῦντο 68 ποιεῖν 10,14	σημαίνει 18
ποιέοντα 66 ποιοῦσιν 1	Σίβυλλα 114
πόλεμος 25,102 πόλεμον 26	σκίδνησι 21
πόλις 69 πόλιν 82	σκολιή 92
πολλοί 2,50,73,78 εὖ μάλα 3	σοφίη 10 σοφίην 108
πλείστα 95 πλείστων 95 πλέων 106	σοφόν 7,99,100,101 σοφώτερος 79
πολλήν 4 πολλῶν 3 πολύ 69	σοφωτάτη 42
πολυμαθίη 6 πολυμαθεῖν 108	στόματι 114
πομπήν 68	συγγραφάς 108
πονηρεύόμενοι 117	συλλάγμιες 93
ποταμοῖσι 40 ποταμῶ 21	συμβαλλώμεθα 5
ποτέ 65	συμμίσγω: συμμιγῇ 102
πότιμον 85	συμφερόμενον 93
πούς: ποδός 34	συνάγει 21
πρηστήρ 30	συνᾶδον 93
Πριήνη 106	συνεργούς 105
πρός 79,88	συμφέρον 107
πρόσεισι 21	σύρματα 87
πρόσθεν 1,30	σφαλλόμενος 44
προτιμέω 11	σωτήριον 85
πρῶ τον 1,30	σωφρονεῖν 9,10
πτοέω: ἐπτοῇσθαι 113	
Πυθαγόρης 108 Πυθαγόρην 6	τε 6,27,82,83,94
πῦρ 27,28,31,64	τείχεος 70
πυρός 27,30,31	τέκτονας 63
πυρκαϊήν 76	τέμνοντες 109

τέρματα 36
Τευτάμεω 106
τιμῶσι 74
τίς 78 τις 28,65,66 τι 46,66
τοῖουτος: τοιαῦτα 50
τοιούτων 1
τοκεώνων 111
τόξου 98 τόξω 96
τοσοῦτον 69
τρέφονται 69
τροπαί 30

ὔβριν 76
ὑγιείην 48
ὑγρόν 22 ὑγρήν 44
ὔδωρ 31,43,85 ὕδατα 40
ὔδατι 43,86 ὕδατος 31,43
ὔες 86
ὑμᾶς 117
ὑμνέω, ὕμνεον 68
ὑπέρ 70
ὑπερβήσεται 103
ὑπνος 16
ὑπό 44,69
ὑπολαμβάνω, ὑπειλήφασιν 89

φανερός: φανερεῖς 97 φανερῶν 79
φάος 57
φάτις 49
φέρομεν 79 φέρουσι 104
φημί: φάντες 82
φθεγγομένη 114
φθεῖρας 79
φιλεῖ 17,113

φράζων 1
φρήν 78
φρονέουσι 2
φρόνησιν 2
φύλακας 60
φυλάσσει 75
φύσις 17,81 φύσιν 1,10,81

χαλεπόν 46
χειμών 102
χέω: κεχυμένον 37
χρέομαι: χρεῖονται 78
χρεών 26
χρή 3,26,69,70,76
χρήματα 27 χρημάτων 27
χρησιμοσύνην 29
χρυσός 27 χρυσόν 4,87
χρυσοῦ 27
χωρίζω: κεχωρισμένον 7

ψευδῶν 63
ψυχή 42,43 ψυχαί 52 ψυχάς 13
ψυχὴν 44 ψυχῆς 39 41,46
ψυχῆσιν 43

ψυχρά 22
ψύχεται 22

ὠνεῖται 46
ῶρας 104
ὥς 2
ὥστε 7
ὥσπερ 14
ὥτων 12

ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΙΕΣ

<u>T.K</u>	<u>DK</u>	<u>M</u>	<u>DK</u>	<u>T.K</u>	<u>M</u>	<u>M</u>	<u>T.K</u>	<u>DK</u>
1	1	1	1	1	1	1	1	1
2	2	23	2	2	23	2	49	34
3	35	7	3	34	57	3	50	17
4	22	10	4	-	38	4	56	72
5	47	113	5	66	86	5	11	55
6	40	16	6	33	58	6	12	101a
7	108	83	7	51	78	7	3	35
8	101	15	8	109	27d1	8	17	123
9	116	23e			28c1	9	97	54
10	112	23f	9	87	37	10	4	22
11	55	5				11	19	18
12	101a	6	10	93	25	12	55	86
13	107	13	11	38	80	13	13	107
14	73	1h1	12	40	40	14	18	93
15	89	24	13	86	36	15	8	101
16	21	49	14	67	87	16	6	40
17	123	8	15	68	50	17	108	129
18	93	14	16	65	81	18	112	81
19	18	11	17	50	3	19	63	28b
20	-	-	18	19	11	20	75	28a
21	91	40c3	19	-	1g	21	79	56
22	126	42	20	83	99	22	77	97
23	84ab	56ab	21	16	49	23	69	114
24	52	93	22	4	10	23	2	2
25	53	29	23	84	45	24	15	89
26	80	28	24	74	96	25	93	10
27	90	54	25	62	97	26	99	50
28	30	51	26	57	48	27	98	51
29	65	55	27	59	74	28	26	80
30	31	53	28a	75	20	29	25	53
31	76	66e4	28b	63	19	30	80	42

M=Marc.

T.K	DK	M	DK	T.K	M	M	T.K	DK
----	----	----	----	----	----	----	----	----
32	64	79	29	73	95	31	45	125
33	6	58	30	28	51	32	92	59
34	3	57	31	30	53	33	90	60
35	99	60	32	100	84	34	91	103
36	120	62	33	71	104	35	85	61
37	124	107	34	49	2	36	86	13
38	11	80	35	3	7	37	87	9
39	45	67	36	43	66	38	-	4
40	12	40	37	-	36c1	39	96	48
41	115	112	38	-	63b	40	40	12
42	118	68	39	106	100	41	94	88
43	36	66	40	6	16	42	22	126
44	117	69	41	101	85	43	95	57
45	125	31	42	80	30	44	48	111
46	85	70	43	76	102	45	84	23
47	110	71	44	70	103	46	109	58
48	111	44	45	39	67	47	58	62
49	34	2	46	110	114	48	57	26
50	17	3	47	5	113	49	16	21
51	7	78	48	96	39	50	68	15
52	98	72	49	72	98	51	28	30
53	96	76	49a	(21)	40c2	52	103	94
54	78	90	50	99	26	53	30	31
55	86	12	51	98	27	54	27	90
56	72	4	52	24	93	55	29	65
57	26	48	53	25	29	56	23	84
58	62	47	54	97	9	57	34	3
59	27	74	55	11	5	58	33	6
60	63	73	56	79	21	59	81	106
61	119	94	57	95	43	60	35	99
62	25	97	58	109	46	61	-	-
63	28b	19	59	92	32	62	36	120
64	66	82	60	90	33	63	-	105
65	16	81	61	85	35	63	-	38
66	5	86	62	58	47	64	104	100

T.K	DK	M	DK	T.K	M	M	T.K	DK
----	----	----	----	----	----	----	----	----
67	14	87	63	60	73	65	-	A13
68	15	50	64	32	79	66	43	36
69	114	23	65	29	55	67	39	45
70	44	103	66	64	82	68	42	118
71	33	104	67	102	77	69	44	117
72	49	98	67a	-	115	70	46	85
73	29	95	68	-	88	71	47	110
74	24	96	69	-	98g	72	52	98
75	28a	20	70	-	92d	73	60	63
76	43	102	71	-	69b1	74	59	27
77	97	22	72	56	4,3c	75	114	92
78	104	101	73	14	1h1	76	53	96
			74	111	89	77	102	67
79	56	21	75	105	1h2	78	51	7
80	42	30	76	31	66e	79	32	64
81	106	59	77	-	66d1,47d4	80	38	11
82	121	105	78	54	90	81	65	16
83	20	99	79	88	92	82	64	66
84	61	35	81	112	18	84	100	32
86	13	36	82	-	92b	85	101	41
87	9	37	83	-	92a	86	66	5
88	79	92	84a	23	56a	87	67	14
89	102	91	84b	23	56b	88	-	68
90	60	33	85	46	70	89	111	74
91	103	34	86	55	12	90	54	78
92	59	32	87	113	109	91	89	102
93	10	25	88	94	41	92	88	79
94	88	41	89	15	24	93	24	52
95	57	43	90	27	54	94	61	119
96	48	39	91	21	40c3	95	73	29
97	54	9	92	114	75	96	74	24
98	51	27	93	18	14	97	62	25
99	50	26	94	103	52	98	72	49
100	32	84	95	115	110	99	83	20
101	41	85	96	53	76	100	106	39

102	67	77	97	77	22	101	78	104
T.K	DK	M	DK	T.K	M	M	T.K	DK
----	----	----	----	----	----	----	----	----
103	94	52	98	52	72	102	76	43
104	100	64	99	35	60	103	70	44
105	75	1h2	100	104	64	104	71	33
106	39	100	101	8	15	105	82	121
107	8	27d1	101a	12	6	106	117	125a
108	129	17	102	89	91	107	37	124
109	58	46	103	91	34	108	-A19,18	
110	46	114	104	78	101	109	113	87
111	74	89	105	-	63a	110	115	95
112	81	18	106	81	59	111	116	122
113	87	109	107	13	13	112	41	115
114	92	75	108	7	83	113	5	47
115	95	110	109	-	110	114	110	46
116	122	111	110	47	71	115	-	67a
117	125a	106	111	48	44	116	-	A16
			112	10	23f	117	-	-
			113	-	23d1	118	-	126a
			114	69	23	119	-	127
			115	41	112	120	-	132
			116	9	23e	121	-	133
			117	44	69	122	-	134
			118	42	94	124	-	130
			120	36	62	125	-	138
			121	82	105			
			122	116	111			
			123	17	8			
			124	37	107			
			125	45	31			
			125a	117	106			
			126	22	42			
			129	108	57			